

Asko Suikkanen
Ritva Linnakangas
Sirpa Martti
Anne Karjalainen

Siirtymien palkkatyö

Sitran raportteja 16

Kirjoittajat:

Professori Asko Suikkanen työskentelee yhteiskuntatutkimuksen laitoksella Lapin yliopistossa. Hänen tutkimusalueitaan ovat olleet mm. työelämän riskit ja sosiaaliturvajärjestelmän toimivuus, yhteiskunnan muutoksen suhde yksilöiden elämäntapaan, yksilöiden hyvinvointimuutokset, "toiseen moderniin" siirtyminen ja työelämän kysymykset. Hän on julkaissut lukuisia työmarkkinoita, sosiaaliturvaa, koulutusta ja niiden suhteita käsitteleviä tutkimuksia. Viime aikoina hän on suuntautunut erityisesti arviointitutkimukseen.

Ritva Linnakangas toimii tutkijana yhteiskuntatutkimuksen laitoksella. Hänen väitöskirjansa (1997) käsitteli irtisanomisia ja uudelleen työllistymisen kysymyksiä työpaikan menettämisen jälkeen. Vuodesta 1991 lähtien hän on työskennellyt tutkimusprojekteissa, joissa on eri näkökulmista tutkittu pitkittäisanalyysin muutoksia työmarkkinoilla ja palkkatyöhön osallistumisessa.

Sirpa Martti toimii tutkijana ja on sosiologian jatko-opiskelija. Hänen kiinnostuksen kohteitaan ovat nuorten suhde yhteiskunnan muutokseen, koulutuksen ja työmarkkinoiden välinen suhde sekä arviointi.

Tilastotutkija Anne Karjalainen on tässä tutkimuksessa vastannut rekisteriaineistojen käsittelyä sekä taulukoiden ja kuvioiden muotoilusta. Hän on tilastotieteen jatko-opiskelija.

Sitran raportteja 16

Copyright: kirjoittajat ja Sitra

Graafinen suunnittelu: Leena Seppänen

Toimittaja: Soma Kaitila

ISBN 951-563-402-4 (nid.)

ISSN 1457-571X (nid.)

ISBN 951-563-403-2 (URL:www.sitra.fi)

ISSN 1457-5728 (URL:www.sitra.fi)

Sitran raportteja -sarjassa julkaistaan tutkimusten, selvitysten ja arviointien tuloksia erityisesti asiantuntijoiden käyttöön. Raportteja voi tilata Sitrasta, puhelin (09) 618 991, sähköposti julkaisut@sitra.fi.

Painopaikka: Hakapaino Oy

Helsinki 2001

Sisällys

Esipuhe	5
Alkusanat	6
1 JOHDANTO	9
2 PALKKATYÖN REGIIMI ENSIMMÄISESSÄ MODERNISSA	13
3 PALKKATYÖN RISKIREGIIMI TOISESSA MODERNISSA	21
Työn epävarmuusvisio	29
Siirtymien työmarkkinat -visio	32
4 TUTKIMUKSEN NÄKÖKULMA, ASETELMA JA AINEISTOT	35
Työmarkkinoiden dynamiikka tarkastelun kohteena	36
Dynamiikan kolme tarkastelukulmaa	38
Pitkittäisasetelma ja aineistot	42
Ikäluokka-analyysi	45
5 KONTEKSTI: PALKKATYÖLIKKUVUUS	52
Työvoimaan kuuluminen	55
Työllisyys ja työllistyminen	71
Työmarkkinoiden dynamiikka	80
Palkkatyöhön osallistuminen ja vakauden tulkinnat	87
Kohti siirtymien työmarkkinoita	92
6 MERKITYS: HYVINVOINTIDYNAMIIKKA JA SIIRTYMÄT	103
Epävakaa työllisyys ja kysymys tulotasosta	105
Toimeentuloperusta muuttuu	116
Työmarkkina-asema ja taloudellinen hyvä- ja huono-osaisuus	122
Siirtymät ja taloudellinen selviytyminen	132
7 SOPEUTUMINEN: KOULUTUKSELLINEN DYNAMIIKKA	141
Suomalaisten koulutustasosta	144
Työmarkkinoilla selviytyminen ja koulutus	146
Työsuhteen normaalius ja epävakaus palkkatyövoimassa	149
Aikuisten koulutukseen osallistuminen 1990-luvulla	154
Koulutuksen uusia haasteita	161
8 YHTEENVETO	167
Asetelma, aineistot ja tutkimuksen kohde	170
Keskeiset tulokset	172
Johtopäätökset ja innovaatiot	177
Lähteet	184
Liitteet	194

ESIPUHE

Tämä tutkimus tehtiin osana Suomen itsenäisyyden juhlarahaston, Sitran rahoittamaa Kansallisen innovaatiojärjestelmän tutkimusohjelmaa. Innovaatiojärjestelmä on kaikkien niiden toimijoiden ja organisaatioiden muodostama vuorovaikutussysteemi, joiden toiminta vaikuttaa talouden ja yhteiskunnan innovatiivisuuteen. Sitran tutkimusohjelman päätarkoitus oli tunnistaa kansallisen innovaatiojärjestelmän tärkeimmät tulevaisuuden haasteet. Viime vuosien hyvistä tuloksista huolimatta innovaatiojärjestelmää on jatkuvasti uudistettava, jottei sen kilpailukyky rapautuisi nopeasti muuttuvassa toimintaympäristössä.

Sitran tutkimusohjelmaan kuului 12 tutkimushanketta, jotka edustivat useaa eri tutkimusalaa: sosiologiaa, taloustiedettä, innovaatiotutkimusta, psykologiaa, lakitiedettä, jne. Poikkitieteellinen tutkimusohjelma teki mahdolliseksi usean erilaisen, mutta toisiaan täydentävän, näkökulman saamisen innovaatiojärjestelmän toimintaan ja rakenteeseen. Tutkijoille pyrittiin luomaan innovatiivinen tutkimusympäristö tutkimusryhmien välistä vuorovaikutusta ja yhteistyötä tukemalla. Tutkimusalueista korostuivat erityisesti modernit innovaatioprosessit ja -verkot. Innovaatiopolitiikka ei voi olla tehokasta nopeasti muuttuvassa toimintaympäristössä, jos päätöksentekijät eivät ymmärrä näitä mikrotason prosesseja ja rakenteita kunnolla. Tutkimusohjelman keskeiset tulokset kokosi professori Gerd Schienstockin ja tohtori Timo J. Hämäläisen kirjoittama ja Sitran julkaisema raportti *Transformation of the Finnish Innovation System: A Network Approach*.

Sitra haluaa kiittää kaikkia tutkimusohjelmaan osallistuneita tutkijoita, päätöksentekijöitä ja ulkomaisia kommentaattoreita. Ohjelman tulokset antavat paljon aiheita jatkotutkimuksiin sekä nostavat esiin monta haastetta innovaatiopolitiikan kehittäjille.

Timo Hämäläinen
Innovatiivisen toiminnan johtaja, Sitra
Marraskuu 2001

ALKUSANAT

Tämä tutkimus jatkaa työmarkkinoiden muutoksia ja palkkatyötä koskevaa tutkimussarjaa, josta on aikaisemmin ilmestynyt sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskuksen julkaisema *Palkkatyömarkkinat* (1998) ja Suomen itsenäisyyden juhlarahaston julkaisema *Uusi työmarkkinajärjestys?* (1998). *Palkkatyömarkkinat* oli tutkimus palkkatyöhön osallistumisen muutoksista ja tulonmuodostuksen eriytymisestä. *Uusi työmarkkinajärjestys?* keskittyi työmarkkinoiden eriytymisen problematisointiin ja keskusteluun uudesta työmarkkinajärjestyksestä. Molemmissa tutkimuksissa tarkasteluajankautena olivat vuodet 1988–1994.

Käsillä olevassa tutkimuksessa otamme osaa palkkatyön vakaudesta käytävään keskusteluun. Erityistä tutkimuksessamme on se, että käytämme pitkittäisaineistoa ja seuranta-asetelmaa. Ne tuottavat tutkimustuloksia, jotka antavat jossain määrin erilaisen kuvan palkkatyön jatkuvuudesta ja normaalityösuhtemallin pysyvyydestä kuin perinteisesti käytetyt poikkileikkausanalyysit. Tutkimuksessa analysoidaan työmarkkinoiden dynamiikkaa, palkkatyön jatkuvuutta ja erilaisia siirtymiä yksilöiden työurissa vuosina 1988–1998. Siinä pyritään ymmärtämään työmarkkina-asemien eriytymisen sekä siirtymien ja katkosten merkitystä yksilöiden elämäntilanteissa, palkkatyöhön osallistumisessa ja tulonmuodostuksessa. Yhdentoista vuoden seuranta-aika ja näkökulman laajentaminen ovat mahdollistaneet aiemmissä tutkimuksissa tekemämme johtopäätösten ja ennakointien paikkansapitävyyden arvioinnin. Tutkimuksen valossa näyttää siltä, että 1990-luvun alkupuolen aineiston perusteella tekemämme arviot muutoksista palkkatyöhön osallistumisessa eivät osuneet harhaan. Tuolloin otimme tietoisesti riskin kun ”epäilevistä tuomaista” huolimatta rohkenimme esittää, että 1990-luvun alkupuolella tapahtuneet muutokset työmarkkinoilla eivät olleet vain ohimenevään taloudelliseen taantumiaan liittyvä ilmiö, vaan 1990-luvulla käynnistyi prosessi, joka muutti syvästi työmarkkinoita, haurastutti työhön osallistumista ja rikkoi normaalielämäntilanteen mallin.

Koulutuksesta on muodostunut 1990-luvun työmarkkina-asemien eriytymisen merkittävä selittäjä. Kysymys koulutuksen ja työmarkkinoiden suhteesta on tutkimuksessamme keskeinen. Tämän teeman kautta tutkimus ja osa sen tuloksista kytkeytyvät vahvasti meneillään olevaan laajempaan opetusministeriön rahoittamaan hankkeeseen ”Koulutus ja työmarkkinat murroksen yhteiskunnassa”. Tutki-

muksessa nousee keskeiseksi kvalifikaatioiden riittämättömyys osalla työvoimasta. Tämä haastaa nykyisen koulutusjärjestelmän toimivuuden ja yhteiskuntapolitiikan laajemminkin.

Kiitämme opetusministeriötä koko koulutuksen tutkimusohjelman päärahoittajana ja Sitraa tämän työmarkkinoiden murroksen tutkimuksen rahoittajana, jossa tutkimuskohteena on ollut yksilöiden muuttuva suhde palkkatyöhön ja elämänkulun muutokset. Edelleen haluamme kiittää Sitraa järjestetyistä seminaareista ja saamistamme kommentteista. Tutkimushankkeen ulkopuolelta käsikirjoitusvaiheessa saamistamme kommentteista kiitämme lämpimästi professori Pertti Koistista ja professori Olli Kangasta.

Rovaniemellä 31. elokuuta 2001

Asko Suikkanen
Ritva Linnakangas
Sirpa Martti
Anne Karjalainen

1 JOHDANTO

Käsillä olevan tutkimuksen tavoitteena on analysoida ja tulkita työmarkkinoilla tapahtuneita muutoksia sekä tuottaa tietoa 1990-luvun sosiaalisista muutoksista ja niiden merkityksestä. Tutkimuksen kautta otamme osaa toisesta modernista käytävään keskusteluun. Modernisoitumisella tarkoitetaan sosiologiassa kehityskulkuja, jotka ovat uusineet elämänympäristömme historiallisesti ainutlaatuisiksi yhteiskunnalliseksi todellisuudeksi. Moderni maailma on teollistunut ja kapitalistisesti markkinavälitteistynyt. Se on demokraattisesti legitimoitunut oikeus-, hyvinvointi- ja suunnitteluvallion jäsentämä. Moderni maailma on abstraktien ja standardisoivien yhteiskunnallisten periaatteiden rakenteistama ja siihen liittyy monimutkaistuva yhteiskunnan horisontaalinen ja vertikaalinen rakenne. Kollektiiviset elämäntavat, täystyöllisyys, kansalliset valtiot ja hyvinvointivaltio liittyvät läheisesti ensimmäiseen moderniin. Ensimmäinen moderni tarkoittaa esimerkiksi teollistumista talouden tärkeimpänä tuotantomuotona, työmarkkinakeskeisyyttä yksilöiden sosiaalisten päämäärien luojana, valtiokeskeisyyttä yhteiskuntapolitiikan tärkeimpänä toimijana, kansalaisuuden laajentamista sosiaalisen integraation välineenä ja pyrkimystä neuvoteltuun sosiaaliseen järjestykseen. (Ks. Beck 1986 ja 1995a; Giddens 1990 ja 1995; Heiskala 1998.)

Toisessa modernissa perinteinen modernisaatio murentuu ja nostaa esiin uusia prosesseja verrattuna teollisen yhteiskunnan lähtökohtiin (Beck 2000). Toinen moderni merkitsee murrosta ensimmäisen modernin tärkeimpien ulottuvuuksien osalta. Muutos koskee sekä yhteiskunnan horisontaalista että vertikaalista rakennetta. Valtion merkityksen oletetaan vähenevän niin maapalloistumiskehityksen kuin myös paikallisyhteisöjen kasvavan roolin myötä. Teollisuuden korvaavat uudet tuotantomuodot ja niiden periaatteet. Kollektiivisten arvojen sijaan ennustetaan yksilöitymiskehitystä ja erilaistumista. Toisen modernin pelätään uhmaavan yhteiskuntien

sosiaalista järjestystä. Tähän saakka keskustelu toisesta modernista on ollut lähinnä teoreettista ja käsitteellistä. Nähdäksemme sitä tulisi konkretisoida ja tutkimuksen tulisi kohdistua myös toisen modernin merkityksiin ja ilmenemismuotoihin. Niiden analysoimisen ja tulkitsemisen kautta on mahdollista ymmärtää toisen modernin rakenteellisia merkityksiä ja ajankohdan luonteen muuttumista. Katsoimme, että yhteiskuntatieteilijöillä on vastuu suunnata tutkimuskohteensa entistä selkeämmin työmarkkinoilla ilmenevien muutostendenssien tarkasteluun. Pyrkimyksemme on työmarkkinoilla ilmenevien uusien kehityspiirteiden tutkiminen laajojen aineistojen valossa.

Tarkastelemme työmarkkinoiden toimintaa laajasti suhteessa koko 1990-lukuun. Lähdemme siitä, että työmarkkinoille osallistuminen on keskeinen yksilöitä yhteiskuntaan integroiva sidos, jolla on monia merkityksiä. Työmarkkinoille osallistumisen perustehtävä on pysynyt samana työn ja sen toimintaympäristön muutoksista huolimatta. Yksilöiden sosiaalinen asema muotoutuu pitkälle sen mukaan, mikä on yksilöiden suhde työmarkkinoihin eli kuulutaanko työvoimaan, ollaanko työllisiä, työttömiä, opiskelijoita ja mikä on ammatillinen asema. Työhön osallistuminen ja yksilön työmarkkina-asema vaikuttavat sosiaaliseen asemaan, kansalaisuuteen ja identiteettiin.

Käsityksemme mukaan työmarkkinoiden muutosta voidaan kuvata käsitteillä ensimmäinen ja toinen moderni. Hahmotamme kuvaa siitä, kuinka ensimmäisen modernin aikana muotoutunut palkkatyö ja sen ympärille kehittyneet vuorovaikutusjärjestelmät ovat muuttumassa laadullisesti toisessa modernissa, ja kuinka tämä muutos heijastuu työmarkkina-asemien eriytymiseen, yksilöiden sosiaaliseen ja taloudelliseen asemaan sekä yksilön ja valtion väliseen suhteeseen. Oletamme, että on alkanut muodostua aikaisemmasta poikkeavia työmarkkinakäytäntöjä ja yksilöllisiä tilanteita, joiden alustava kartoitus on keskeisiä tehtäviämme. Haluamme olla näiden muutosten tulkkeja, emme niiden tietäjiä ja ainoan oikean sisällön määrittäjiä. Tulkintamme muutoksista ja niiden merkityksistä on siten alustava ja yksi mahdollinen näkökulma.

Työmarkkinoiden dynamiikka ei ole arvioitavissa yksin työllisyyden ja työttömyyden määreillä, vaan työmarkkinoiden toimintaa eriyttävät ja konstruoivat eri tekijät. Työmarkkinat rakentuvat sekä taloudellisten, kulttuuristen että sosiaalisten tekijöiden yhteisvaikutuksen tuloksena ja vasta nämä tekijät yhdessä mahdollistavat työmarkkinoiden toiminnan kokonaisuuden hahmottamisen. Työmarkkinoiden toimintaympäristö on muuttunut mm. EU-jäsenyyden, tietoyhteiskunta- ja globalisaatiokehityksen myötä. 1990-luku on osoittanut, etteivät entiset, esimerkiksi taloudelliset, lainalaisuudet enää päde uudenlaisessa toimintaympäristössä. Kansalliset työmarkkinat ja niiden toiminnan sääntely pelkästään kansallisella tasolla ei enää ole mahdollista. Tilanne haastaa niin yhteiskuntapolitiikan kuin yksilötkin etsimään uudenlaisia sopeutumiskeinoja.

Yhteiskunnallisen muutoksen ja työmarkkinoiden suhteen ja välittymisen tutkiminen on monesta syystä keskeistä tutkimusaluetta. Tuotanto- ja työmarkkinat talouden, varallisuuden ja toimeentulon keskeisinä perusteina ja sinällään rakenelementteinä ovat yksi syy. Toinen on yksilöiden kiinnittyminen yhteiskuntaan

toimeentulosuhteena. Kun toimeentulon määräytymisessä tapahtuu muutoksia, voimme olettaa, että yksilöiden suhde myös sosiaalisiin ja muihin rakenteellisiin käytäntöihin sekä sosiaaliset suhteet ovat vaihtumassa.

Näkemyksemme mukaan työmarkkinoilla tapahtuneet muutokset lisäävät epävarmuutta ja sisältävät eriarvoisuutta lisääviä tekijöitä. Uudentyyppinen työuran malli voi avata myös uusia mahdollisuuksia edellyttäen, että myönteiselle kehitykselle luodaan puitteet, joissa sen on mahdollista toteutua. Tämä edellyttää vanhojen institutionaalisten rakenteiden ja käytäntöjen uudistamista. Monien nykyisten muutostendenssien, kuten globalisaation ja yksilöllistymisen tulkinnat jakautuvat uhkien ja mahdollisuuksien visioihin (vrt. Beck 2000 ja koko toista modernia koskeva keskustelu), eivätkä empiiriseen evidenssiin pohjautuvaan käsitteellistämiseen. Uhkien visioiden taustana ovat murroksen ja mahdollisuuksien taustana jatkuvuuksien teorit. Onko olemassa muita mahdollisuuksia, tai voidaanko ainakin yksinkertaistaen nähdä samanaikaisesti uhkien sekä mahdollisuuksien käsitteiden lävitse?

Rakenteellisesti tutkimuksemme jakaantuu kahdeksaan päälukuun. Toisessa luvussa johdatellaan ensimmäisen modernin käsitteeseen, sen yhteiskunnalliseen järjestykseen, periaatteisiin ja tärkeimpiin ilmenemismuotoihin. Luvussa kolme tarkastelemme toista modernia ja tulkitsemme siihen liittyvää epävarmuuden ja riskien lisääntymistä sekä sitä, kuinka toinen moderni ilmenee yksilöiden elämässä ja työmarkkinoilla. Edelleen tarkastelemme toisen modernin vaikutuksia yksilön ja yhteiskunnan välisiin suhteisiin ja arvioimme tuon suhteen muuttumisen seurauksia yksilötasolla. Toinen moderni ja työmarkkinoille osallistuminen muodostavat prisman, jonka lävitse tarkastelemme yksilöitä, heidän elämänkulkuaan, ikäluokkia ja institutionaalisia rakenteita. Väitämme, että työmarkkinat, toimeentulon muotoutuminen ja merkitys sekä yksilöiden sosiaalistuminen työmarkkinoille kiinnittymisen kautta ovat alkaneet muuttua laadullisesti myös Suomessa 1990-luvulla (Beck 2000). Näkökulmamme tähän muutoksen alkamiseen ja mahdollisiin yhteiskunnallisiin vaikutuksiin on samanlainen kuin Ulrich Beckin (mt.) sekä visionääri-
nen että faktuaalinen, tosiasioihin perustuva. Näkökulman riskit ovat suuret ja onnistumisen mahdollisuudet selkiytymättömät.

Neljännessä luvussa esittelemme lukijalle tutkimuksemme näkökulman, tutkimuskohteen ja -asetelman sekä aineistomme. Luvussa viisi tarkastelemme palkkatyöhön osallistumista. 1990-luvulla suomalaisilla työmarkkinoilla tapahtui merkittäviä rakenteellisia muutoksia, joiden seurauksena työvoiman eriytymiskehitys kiihtyi ja työmarkkinoiden dynamiikka lisääntyi. Eriytymiskehitys ja dynaamisten prosessien voimistuminen sulki jotkut yksilöt kokonaan työvoiman ulkopuolelle ja paransi joidenkin asemaa entisestään. Tarkastelemme myös yksilöiden tyourissa toteutuneita työmarkkina-aseman vaihdoksia, jotka liittyvät työmarkkinoiden epävakautumiseen. Käytämme käsitettä siirtymät, joilla tarkoitamme vaihdoksia erilaisten työmarkkinoille osallistumisen muotojen ja työsuhdetyyppien välillä, siirtymiä palkkatyön ja sellaisten aktiviteettien (esim. opiskelun) välillä, joiden avulla ylläpidetään potentiaalista työvoimaa, vaihdoksia työllisyyden ja työttömyyden välillä sekä siirtymisiä työvoiman ulkopuolelle ja työvoimaan. Siirtymien kautta voidaan tar-

kastella yksilöiden sopeutumispyrkimyksiä ja niiden laajuutta eri ikäisten työmarkkinakansalaisten elämässä. Niiden kautta voidaan myös arvioida työmarkkinoiden dynaamisuuden astetta ja epävakautta. Siirtymissä kyse on tietyn tilanteen muutoksista, mikä voi olla vapaaehtoista tai pakotettua. Usein siirtymiin kuitenkin liittyy aktiivisuus. Dynamiikka puolestaan on tutkimuksessamme laaja sekä yksilöettä yhteiskuntatason kysymys, joka liittyy mm. rakenteiden toimivuuteen ja joustavuuteen.

Luvussa kuusi arvioimme työmarkkinadynamiikan lisääntymisen merkitystä yksilötasolla. Yksilötasolla työmarkkinoiden epävakautumisen seuraukset konkretisoituvat pitkälle taloudellisessa hyvinvoinnissa tapahtuvien muutosten kautta. Selvitämme, missä määrin taloudellinen hyvinvointi on yhtä laajaa kuin selviytyminen työmarkkinoilla. Tutkimme myös tulojen muutoksia suhteessa siirtymiin.

Palkkatyöhön osallistuminen ja siirtymät liittävät luvut viisi ja seitsemän yhteen, sillä molemmissa käsitellään työmarkkinoiden ja koulutuksen välistä suhdetta. Koulutuksen merkitystä kansallisen kilpailukyvyn parantajana on korostettu koko 1990-luvun ajan. Yksilöt voivat pyrkiä koulutuksen avulla myös vaikuttamaan työmarkkina-asemaansa kiristyneillä työmarkkinoilla. Koulutuksellinen dynamiikka voimistuikin 1990-luvulla. Mutta onko koulutuksella merkitystä sopeutumisen kannalta ja voidaanko sen avulla parantaa työmarkkina-asemaa? Lisäntyikö aikuisten koulutukseen osallistuminen ja ketkä koulutukseen hakeutuivat?

Luvussa kahdeksan tehdään yhteenveto ja esitellään kokoavasti tärkeimmät tutkimustulokset sekä arvioidaan työmarkkinoiden toiminnan ja yksilöiden sopeutumisen ehtoja. Luvussa pohditaan yksilön ja yhteiskunnan välisen suhteen muuttumista ja esitetään näkemyksiä siitä, kuinka työmarkkinoiden toimintaa voitaisiin parantaa ja kuinka yhteiskuntapolitiikan avulla voitaisiin edistää yksilöiden sopeutumista ja "aktiivista kansalaisuutta".

2 | PALKKATYÖN REGIIMI ENSIMMÄISESSÄ MODERNISSA

Ensimmäisen modernin aikana on muotoutunut länsimaita kattava palkkatyön järjestelmä monine toimijoineen, rakenteineen, suhteineen ja merkityksineen. Työmarkkinat ovat selvästi olleet kansallisen ajan sosiaalisia keskuksia yhteiskuntaa organisoivine periaatteineen. Niitä on dominoinut keskustelu kansallisesta sääntelystä, kollektiivisista toimijoista, normaalisuuden käytännöistä ja yleisesti jaetusta sitovuudesta. Kaikki tämä on oikeuttanut puhumaan palkkatyöstä osana modernin yhteiskunnan sosiaalista järjestystä, vaikkakin eri valtioissa on omia kansallisia erityispiirteitä, joita kulttuuriset järjestelmät ja taloudelliset määreet strukturoivat.

Työmarkkinoille osallistuminen on yksilöiden tasolla kiteytynyt hyvinvoinnin ja elämänhallinnan välineeksi yksilöiden saadessa suuren osan yhteiskunnallisesta merkityksestään työstä ja sen tuloksista (Berger ym. 1974; Beck 1992; Julkunen & Nätti 1994; Suikkanen 1996; Linnakangas 1997). Palkkatyöhön osallistumiseen liittyvät odotukset ovat olleet osa eräänlaista "luottamuksen järjestelmää" (käsite: Giddens 1990 ja 1991), mikä yhteiskunnan tasolla on näkynyt palkkatyöyhteiskunnan rakentumisena sekä riskien jakamisena yksityisen ja julkisen sektorin välillä. Varsinkin pohjoismaisten hyvinvointivaltioiden strategian pohjana on ollut pyrkimys suureen yhtenäisyyteen, ennustettavuuteen ja homogeneisuuteen.

Taloudellinen kasvu, hyvinvointivaltion reformit ja yksilöiden laajenevat sosiaalisen integraation mahdollisuudet kulkivat ensimmäisen modernin aikana käsi kädessä. Markkinoiden periaatteet ja työnjako hyvinvointivaltion kanssa olivat suhteellisen selkeitä työmarkkinoille osallistumisen yhteiskunnallisissa ja yksilöllisissä ratkaisuissa. Varsin selvästi jaettujen periaatteiden mukaan valtion tehtävänä oli varmistaa työvoiman riittävyys ja huolehtia sosiaalistamisen ja koulutuksen keinoin nuorten ikäluokkien laadullisista rekrytointiehtoista. Julkisesta sektorista kehittyi ensimmäisessä modernissa työmarkkinoille osallistumisen varmistaja ja taakaaja. Tämä toteutui Suomessa myös sikäli, että 1970-luvun alussa luodun laajan sosiaalipalvelujärjestelmän ansiosta naisten laajamittainen työmarkkinoille osallis-

tuminen mahdollistui, ja samalla naisten työmarkkinakenttä laajeni (vrt. Julkunen 1992).

Valtion toiminnan muodot ja keinot ovat vaihdelleet maittain. Edes laajenevien työmarkkinoiden olosuhteissa työmarkkinoille osallistuminen ei ole ollut mikään itsestäänselvyys. Tutkimuksellisesti on ollut vaikea osoittaa esimerkiksi koulutuksen eriytyntä tai spesifiä merkitystä tuotannon tasoon, innovatiivisuuteen tai työmarkkinoiden toimivuuteen. Koulutuksen ja taloudellisen menestyksen välinen suhde on monimutkainen ja jopa ristiriitainen. Työmarkkinoilla ensimmäinen moderni on perustunut uskomukseen valtiokeskeisyydestä työvoiman määrän ja laadun normittajana. Taustalla on rakenteellinen työnjako ja idea yhteiskunnan kehityksen vaihtoehtoista. Valtio on keskittynyt ensimmäisessä modernissa työvoiman tarjontaan ja markkinat työvoiman kysyntään. On ollut kyse vallan jaosta markkinoiden ja valtion välillä sekä niiden kosketuspintojen sopimuksista samoin kuin niistä vastavuoroisuuden vaihtoista, joita valtio voi edellyttää markkinoilta vastikkeena työvoiman tarjontatehtävistä ja päinvastoin. Tämä vallan jako on mielenkiintoinen, sillä näyttää siltä, että valtion osuus olisi kasvanut yhteiskunnassa ja työmarkkinoilla. Voidaan kuitenkin kysyä, onko asia näin. Valtion tehtävät ovat kasvaneet. Huomattavasti ongelmallisempi on kuitenkin mahdollinen valtion merkityksen ja vallan kasvun erottaminen toisistaan.

Ymmärrämme, että valtiokeskeisissä yhteiskunnissa esimerkiksi koulutuksen ja työmarkkinoiden suhde voidaan tulkita sopimuksen tavoitteluna toimijoiden välillä, missä koulutus turvaa ja modernisoi osaltaan työmarkkinoiden toimintaa ja varmistaa työvoimaan määrän ja saatavuuden sekä osittain myös sen laadun. Oletamme, että koulutuksen ja työmarkkinoiden suhde on muuttumassa, minkä myötä myös sen tulkinnan tulisi saada uusia sisältöjä. Tähän mennessä koulutuksen ja työmarkkinoiden suhteen tulkinnat ovat vaihdelleet rakenteellis-funktionaalista selityksestä symbolisiin suhteisiin ja kategorioihin sekä jatkuvia neuvotteluja painottaviin näkemyksiin (Maroy & Doray 2000).

Ensimmäinen moderni on tehnyt palkkatyöhön osallistumisesta normaalia. Efrén Córdova (1986, 642) kirjoitti yhtenä ensimmäisistä Euroopassa normaaleista työsuhdetyypeistä ja niistä poikkeamisesta 1980-luvulla. Samoihin aikoihin Pertti Koistinen (1986) tutki Suomessa normaalin työsuhteen piirteitä ja murenemistä. Puhe työn normaalisuudesta on tulkintaa yhteiskunnan sosiaalisen yleisyydestä ja perusteista. Ensimmäinen moderni on näyttäytynyt selkeästi normaalien työsuhteiden järjestelmänä, jolloin sen murrokset ilmenevät ainakin uuden rakentumisena aikaisemman työmarkkinajärjestelmän päälle.

Työsuhdetyyppien rakenne, institutionalisoitumisen muodot ja julkinen sääntely vaihtelevat eri maissa, mutta tietyt normaalin työsuhteen piirteet ovat olleet yleiset. Ideaalina on pidetty pysyvää, kokoaikaista palkkatyösuhdetta, johon on sisällytynyt sopimuksellinen ja hyväksytty sosiaalinen turvallisuus ja palkallisen etenemisen mahdollisuus. Määräaikainen (ja muu normaalityösuhteesta poikkeava) työllisyys on nähty yhtäältä joustavuuden lähteenä, mutta samaan aikaan myös potentiaalisesti epävarmana ja riskialttiina työnä. 1980-luvulla Córdova (1986, 643–645) luokitteli normaalityösuhteesta poikkeavan työllisyyden yrittäjyyteen,

ei-tyypillisiin työsuhteisiin ja harmaaseen (clandestine, piilossa olevaan) työllisyyteen. Hänen luokittelunsa työsuhteiden tyypeistä pelkistää markkinoiden ja valtion suhdetta sekä sosiaalisen hallinnan ongelmaa. Työsuhteiden ilmenemismuodot ja niiden tavoitteelliset tyypit ovat periaatteessa työnantajien päätöksenteon aluetta ja ainoastaan toissijaisesti valtion määräämisvallan kohde.

Useissa maissa ensimmäinen moderni on työmarkkinoilla näyttäytynyt normaalityösuhteiden yleisyytenä ja itsensä työllistämisen muotojen ja epätyypillisten työsuhteiden suhteellisenä vähyytenä. Normaalityösuhteet ovat olleet ilmaus sekä tuotannollisten ratkaisujen käytännöistä että työmarkkinoiden toimijoiden suhteista. Niillä on ratkaistu samanaikaisesti monia kysymyksiä, mutta keskeistä on ollut luottamuksellisen ja vakaan työmarkkinajärjestyksen luominen. Olisi helppo tulkita asia niin, että normaalityösuhteet ovat olleet järjestäytyneen ay-liikkeen tavoite ja epätyypilliset työsuhteet työnantajaliikkeen suosiossa. Valtio on tässä ajattelutavassa ollut kompromissin rakentaja ja toimivuuden takaaja työmarkkinoilla. Ajatus on kuitenkin yksinkertaisen reformistinen ja toimijoiden kerroksellisuuden hävittävä. Toimijoiden suhde ja merkitys työmarkkinoiden toimivuuden kannalta on varsin erilainen ja erisuhteinen. Työsuhteet leikkaavat kaikkien toimijoiden omia intressejä ja ne muodostavat siten alustan paitsi ristiriidoille, myös sopimuksille vastavuoroisuudessaan. Normaalityösuhteiden laajamittainen käyttö edustaa samanaikaisesti tiettyä hyvinvointivaltion vaikuttavuuden astetta ja työnantajien strategioita. Vastaavasti tendenssit pois normaalityösuhteista heijastavat valtion muuntunutta suhdetta työmarkkinoiden valtapeliin ja yleensä yhteiskunnan kehityksen ohjaamiseen sekä työnantajien luopumista laajojen kollektiivisten järjestelyjen suosimisesta. Esimerkkinä voidaan mainita se, että yhteiskunnan rakennemuutos on työmarkkinoilta poissulkemisen osalta viime vuosina ilmennyt entistä selvemmin "ikäntyneiden" työntekijöiden siirtymisenä pois työmarkkinoilta. Pako työmarkkinoilta on ollut yhteydessä mm. eri toimialojen kilpailutilanteisiin ja työvoiman vähentämisen tarpeeseen (ks. Hytti 1998).

Yksi keskeinen tutkimustehtävämme on analysoida ja tulkita normaalisuuden astetta ja muutosta työmarkkinoilla. Oletamme aikaisempien tutkimusten perusteella, että pysyvä kokopäivätyö (normaalityösuhteet) on voimakkaasti ehdollistumassa ja että tämä tapahtuu nopeammin ja syvemmin kuin nykykeskustelussa on oletettu (ks. Suikkanen ym. 1996; Suikkanen ym. 1998). On ollut helppoa ja ymmärrettävää pitää kiinni jatkuvuudesta ja työsuhteiden pysyvyydestä ay-liikkeen ja valtiollisen reformismin näkökulmasta. Kun aikaisemmin 1990-luvun alussa esitimme normaalityösuhteiden (kokoaikaisten työsuhteiden) vähenemistä todennäköisenä kehityssuuntana, kritiikissä korostettiin muutoksen erityisyyttä 1990-luvun ja taloudellisen taantuman ilmentymänä. Käsillä olevassa tutkimuksessa vastaamme tähän ja arvioimme 1990-luvun loppuun ulottuvien aineistojen analyysin avulla normaalisuuden paon yhteiskunnallista merkittävyyttä.

Yksilöiden näkökulmasta työmarkkinoille osallistuminen on ollut hyvinvoinnin perusta ja sosiaalisen turvallisuuden tae (vrt. Beck 1992; Julkunen & Nätti 1994). Sosiaalisen vaihdon keskus on ollut osallistuminen työmarkkinoille ja sitä seuraavat suhteet ja turvallisuus. Vastikkeena työlleen palkansaajat ovat yhtäältä luopu-

neet vapaudestaan määritellä itseään ja työsuoritustaan ja toisaalta vastaanotta-
neet hyvinvointia ja toimeentuloa sekä yhteiskunnallista merkitystä elämälleen.
Työsuhteen jatkuvuus on välttämättömällä tavalla vakauttanut yksilöiden elämän-
kulkua ja luonut aineellisia ja toiminnallisia mahdollisuuksia. Työmarkkinoille osal-
listumisen estyminen puolestaan on aiheuttanut ongelmia hyvinvointiin ja toi-
meentuloon, minkä kompensoimiseen työmarkkinoiden ulkopuolella on ollut vain
rajallisia mahdollisuuksia. Työmarkkinoille osallistumisen välttämättömyys on muo-
dostunut aivan keskeiseksi. Normaalityösuhteista on muotoutunut yksilöille tae
työmarkkinoille osallistumisen korkeasta turvallisuudesta, jonka valtiollinen sään-
tely ja ay-liikkeen korkea järjestäytymisaste ovat varmistaneet. Työmarkkinoille
osallistuminen on toteutunut tiettyjen ideoiden, periaatteiden, mallien ja merki-
tysten kautta. Suunnitelmallisuus, sattumanvaraisuus, ristiriitainen kamppailu ja
erisuuntaiset pyrkimykset ovat leimanneet osallistumisen institutionaalisia peri-
aatteita. Työmarkkinoille osallistumiselle on ollut tyyppillistä kollektiiviset perus-
teet, jotka ovat olleet voimakkaan kehittämistyön kohteena. Esimerkkinä voidaan
mainita:

- vahvan ammatillisen identiteetin rakentaminen työmarkkinoille osallistumisen
kulttuurisena merkityksenä ja taloudellisena perustana,
- sektori- ja toimialakohtainen ajattelutapa ja säädösten sovellutukset,
- spesifeihin taitoihin keskittyvä ammatillinen koulutus.

Työmarkkinoille osallistumista on ohjattu ja organisoitu sosiaalisilla malleilla,
joiden ulottuvuuksia olemme käsitelleet jo aikaisemmin (Suikkanen ym. 1996; Suik-
kanen & Linnakangas 1998; Suikkanen & Viinamäki 1999). Viitteelliset mallit ovat
koskeneet palkkatyötä, toimeentulon perusteita ja jakautumista, ammatillista kou-
lutusta ja työmarkkinoille siirtymisen periaatteita, asumista, sosiaalisten riskien
kompensoimista, työmarkkinoiden uusintamisen logiikkaa ja eläkkeelle siirtymistä.
Mallit eroavat Euroopan eri maiden kesken, mutta yhteisesti niiden taustalla on
ajatus työmarkkinakansalaisuudesta, jonka muotoilun ja hyväksymisen kautta yk-
silöt ovat kiinnittyneet toimiviksi yhteiskunnan jäseniksi, missä sopeutuminen on
ollut avainsana. Suomalaisille työmarkkinoille ja hyvinvointivaltiolliselle järjestyk-
selle on ollut erityistä normaalityösuhdemalli, kahden elättäjän (palkansaajan) per-
hemalli ja sopimus lasten päivähoidosta, yhden koulutuksen malli, omistusasumi-
nen sekä työvoiman ylisukupolvittainen uusintaminen, jossa nuoremmat ja parem-
min koulutetut ovat aina korvanneet ikääntyneen, heikommin koulutetun ja sai-
raamman työvoiman osan työmarkkinoilla.

Sosiaaliset mallit voidaan tulkita julkisen sektorin yhteiskuntapoliittisina ta-
voitteina ja käytännöllisinä sovellutuksina sosiaalisen koheesion ja oikeudenmu-
kaisuuden vaikeisiin ongelmiin. Hyvinvointivaltio on sosiaalisten mallien avulla
tehnyt abstraktia yhteiskuntaa ja sen toimintaa yksilöille hahmotettavaksi, ym-
märrettäväksi ja elettaväksi. Sopimuksellisuus on luonut yleisyyttä tehdessään asi-
oista normaaleja ja yksilöt ovat voineet omaksua sosiaaliset mallit omiksi henkilö-
kohtaisiksi ohjeikseen ja sovellutuksikseen. Työmarkkinoille osallistuminen on saa-
nut muotonsa ja sosiaalisen ilmenemissensä kansallisten sosiaalisten mallien toi-

meenpanossa ja omaksumisessa. Siihen ovat aina kuuluneet suuret hyvinvointipoliittiset ideologiat, ideat ja jopa illuusiot. Esimerkiksi toivon periaate (Bloch 1959) kertoo laajenevien mahdollisuuksien yhteiskunnasta, jossa sosiaalinen edistys näkyy yksilöiden integroitumisena hyvinvointiyhteiskuntaan ja työmarkkinakansalaisuuteen. Toivon periaate oli samanaikaisesti toivoa korkeammasta hyvinvoinnista ja sosiaalisesta turvallisuudesta sekä aikalaisen omille lapsille että omalle tulevaisuudelle, vanhemmuudelle. Perusta toivolle syntyi toisen maailmansodan jälkeen kansallisvaltioiden mahdollisuuksista, voimakkaasta talouden kasvusta ja työpaikkojen kasvuvauhdista. Myöhemmin Hans Jonas (1979) huomautti, ettei ole tarpeen toivoa aina vain enemmän ja enemmän, vaan myös tyytyä vastuullisempaan hyvinvoinnin kasvuun.

Työmarkkinoiden tutkimukseen sosiologia on tuonut eri toimijoiden ja toimintakäytäntöjen analyysin. Siltikään työelämän sosiologisessa tutkimuksessa ei juuri ole problematisoitu palkkatyön sosiaalisia ulottuvuuksia samalla kertaa työmarkkinajärjestelmän ja yksilön elämänkulun näkökulmista. Palkkatyö monine sosiaalisen järjestyksen elementteineen ja yksilön identiteetin rakennusosineen nostaa esille sosiaalisen ulottuvuuden. Kysymys on yksilö-yhteiskunta -suhteen ja laajasti ilmaisten sosiaalisen aikaistulkintoista.

Palkkatyö ja palkkatyöjärjestelmä kategorioina ovat ratkaisseet tasapaino-ongelmaa työmarkkinoille osallistumisen vapauden (määrän), hyvinvoinnin sisällön (tulojen, turvallisuuden), vastuullisuuden (sitoutumisen asteen, merkityksien, kokemusten) ja työnjohto-oikeuden (tuotantoa koskevien päätösten eli mitä tuotetaan ja miten tuotetaan) välillä. Valtion, työnantajien ja ay-liikkeen sekä yksittäisten palkansaajien suhde tasapainon osatekijöihin on kuitenkin ristiriitainen. Kellään toimijalla ei ole yksiselitteistä valta-asemaa päättää tasapainotilasta, vaan ainoastaan sen yksittäisistä osatekijöistä. Yhteiskuntajärjestelmän ongelmallisuus, mutta samalla myös sen toimivuus, nojaa mainitun tasapainotilan saavuttamiseen ja ylläpitämiseen. Työnsosiologiassa ei ole riittävästi ymmärretty monimutkaista tasapaino-ongelmaa eikä sitä, miksi sen saavuttaminen on niin merkityksellistä toimivan yhteiskunnan kannalta. Työnsosiologisessa tutkimuksessa ei ole problematisoitu tasapaino-ongelmaa kokonaisuutena ja toimijoiden toisiinsa suhteutuvana sosiaalisena järjestelmänä, vaan on tutkittu erillisiä osakokonaisuuksia, joita on lähestytty vallan ja toimijoiden käsitteistä. Tasapainon saavuttamisen keskeisyys korvaa ja ehdollistaa valtakeskeistä tutkimusotetta, joten painotamme tasapainon monimutkaisuutta ja dynaamisuutta.

Palkkatyön tasapainosuhteet ovat selkeässä yhteydessä palkkatyön yhteiskunnan rakenteellisiin suhteisiin laajemminkin. Palkkatyön tasapaino on edellyttänyt vahvaa sidosta (hyvinvointi)valtion, kapitalismin ja demokratian periaatteiden välillä (Beck 2000, 4). Palkkatyökeskeinen yhteiskunta on tietoisesti rakentanut toimivaa tasapainotilaa ja rakenteellisesti vahvoja sidoksia omaksumalla neuvoteltuja ja sovittuja periaatteita kontekstinaan sosiaalinen koheesio, oikeudenmukaisuus ja vastavuoroisuus. Miten tasapaino saavutetaan ja mikä on heikoimpien osien suhde tasapainon saavuttamiseen? On selvää, että osatekijöiden merkitys tasapainon problematiikkaan ja saavuttamisen ongelmaan on erilainen ja eriperusteinen. Tasapai-

no-ongelma leikkaa sekä yksityistä että julkista, toisen päätöksenteon aluetta, ja valtakysymyksenä se on hedelmällinen alusta neuvotteluille ja sopimiselle.

Yksilöiden näkökulmasta työmarkkinoille osallistuminen on koko elämänajan ja biografian toimivuuden olennainen kysymys (ks. Kohli 1985 ja 1992; Hinrichs 1991). Normaalityösuhteet ja sosiaalisten mallien avulla muotoutuva normaali elämänbiografia kytkeytyvät vahvasti toisiinsa. Työhön osallistuminen on jäsentänyt merkittäväällä tavalla yksilöiden elämäntulkua, antanut sille institutionaalisen elämän rajat ja kehyksen, jonka lähes jokainen yksilö on täyttänyt. On ilmeisesti oikeampi puhua lähestymistapamme vuoksi elämäntulusta ja sen normaalisuudesta, joka on ollut hyvinvointivaltioiden järjestelmällinen tavoite. Erityisesti pohjoismaisten hyvinvointivaltioiden strategian pohjana on ollut yksilöiden lineaarisesti etenevä elämäntulkku, jossa tärkeää on ollut sen vaiheiden ennustettavuus ja pyrkimys yhtenevyyteen.

Työn, toimeentulon, kansalaisuuden ja yhteiskunnallisten velvoitteiden tasapainon saavuttaminen tapahtuu symbolisten kategorioiden välittämänä, ja sellaisina osaltaan toimivat yksilön elämäntulun ohjaamisen muodot. Olemme jo useassa yhteydessä käsitelleet tätä normaalin (lineaarisesti etenevän) elämäntulun problematiikkaa (Suikkanen 1996; Linnakangas 1997; Suikkanen & Linnakangas 1998; Suikkanen & Viinamäki 1999). Tärkeimmät yksilön elämäntulun ohjaamisen muodoista ovat olleet:

- palkkatyöyhteiskunnan tuottamien sosiaalisten kategorioiden (kuten työllinen, työtön, työkyvytön, työvoiman ulkopuolinen asema jne.) muotoilu, valvonta ja nimeäminen,
- elämäntulun tavoitteellinen institutionaalinen ohjaaminen koulutus- ja yhteiskuntapolitiikan avulla,
- yksilöiden sitominen kollektiivisiin järjestelyihin julkilausumattomilla sopimuksilla työmarkkinoilla, asumisessa, perheessä, elämänpolitiikassa, arjessa, koulutuksessa ja riskien hallinnassa.

Yksilön elämään vaikuttamisen kollektiiviset keinot ovat pohjautuneet hyväksyttävän sosiaalisen järjestyksen saavuttamiseen ja mahdollisuuksiin muotoilla hyvinvoinnin materiaalisia ehtoja sekä elämän epävarmuuden voittamiseen. Niiden taustalla ovat olleet suhteellisen vakiintuneet käsitykset yksilön arkielämän ikävaiheittaisista rooleista ja mielekkyydestä. Kansalaisuuden yleinen muotoileminen, oikeuttaminen, normittaminen ja suhteuttaminen työmarkkinoiden periaatteisiin on ollut ensimmäisen modernin suurimpia haasteita. Parhaiten yhteiskuntien rakenteiden ominaisuudet toteutuvat työn normaaliuden ehdot täyttävien palkansaajien osalta ja länsimaisen kansalaisuus-käsitteen (Marshall 1950) rinnalle voidaan nostaa työmarkkinakansalaisuuden käsite. Työmarkkinakansalaisuus on muodostunut yleisen kansalaisuuden niin sosiaalis-taloudelliseksi kuin myös oikeudelliseksi ja historialliseksi jatkeeksi. Yleinen kansalaisuus on näyttäytynyt entistä selkeämmin työmarkkinoiden rajaamana ja ehdollistamana.

Suomessa eri elämänvaiheisiin siirtyminen ja niistä poisjääminen on ollut 1960-luvulta alkaen entistä institutionalisoidumpaa, ehdollistettumpaa ja yhteiskunnal-

listetumpaa. Siirtymävaiheisiin ja vaiheiden riskeihin ovat kehittyneet omat järjestelmänsä, mikä on merkinnyt yksilö-yhteiskunta -suhteen toteutumista ja ilmenevästä entistä enemmän elämänkulun ohjauksena. Niin yksilöiden siirtyminen työmarkkinoille (entry-käytännöt), palkkatyöhön osallistuminen kuin siitä poisjääminenkin (exit-käytännöt) ovat perustuneet neuvoteltuun järjestykseen ja sopimuksellisiin ratkaisuihin. Kutakin toiminnallista vaihetta varten on kehittynyt tietty toimeentulopoliittinen ajattelu ja omat institutionaaliset järjestelyt. Sopimuksellisuus on yhdistänyt yksilön omien valintojen elementtejä yhteiskunnan kollektiivisiin ja rakenteellisiin ulottuvuuksiin.

Yhteiskuntapolitiikalla on kussakin osajärjestelmässä oma kontrollisysteeminsä ja normatiivinen järjestelmänsä, joiden toiminnan ja vaikuttavuuden ymmärtäminen on monimutkaista. Hajanaisuudesta ja erilaisuudesta huolimatta niissä on yhteisenä pyrkimyksenä ollut elämänkulun normatiivinen ohjaaminen, normaaliisuuden ylläpitäminen, sopimuksellisuuden kehittäminen toimijoiden välillä sekä toimivien toimeentulosuhteiden varmistaminen. Tärkeimpiä elämänkulun ohjaamisen keinoja ovat olleet koulutuspolitiikka ja eläkepolitiikka. Koulutuspolitiikan tehtävä on ollut nuorten ikäluokkien siirtäminen työmarkkinoille ja eläkepolitiikan tehtäviin on kuulunut siirtää ikääntyneet ikäluokat pois työmarkkinoilta. Kuluneiden vuosikymmenten aikana yhteiskunnalliset muutokset ovat merkinneet työmarkkinoille siirtymisiin kohoamista ja entistä aikaisempaa työelämästä pois jäämistä. Jälkimmäinen näistä on ollut läheisesti sidoksissa eläkejärjestelmien kehittämiseen ja siihen, miten on suhtauduttu vanhuuteen.

Luodut järjestelmät ovat riittäneet ensimmäisessä modernissa monien ongelmien samanaikaisessa ohjaamisessa ja järjestämisessä. Hahmoteltu normaalin elämänkulun ohjaaminen ja yhteiskunnan uusiutumisen ylisukupolittainen malli ovat vahvistaneet toisiaan. Työmarkkinoilta aikuisiällä poisjoutuminen (exit-tilanteet) on ollut luonteeltaan tilapäistä ja suhteellisen lyhytaikaista työttömyyden, äitiyden, aikuiskoulutuksen takia sekä residuaalista, ilmeten vähäisenä työkyvyttömyyseläkkeelle siirtymisenä. Yhteiskunnan uusiutuminen ei ole edellyttänyt useaan kertaan yksilöiden elämänkulkuun puuttumista. Hyvinvointivaltion ei ole tarvinnut ohjata systemaattisella tavalla aikuisiän muuttuvia työhön osallistumisen tilanteita, vaan ensimmäisen modernin olosuhteissa on tavoiteltu elämänkulun korkeaa stabiilisuutta. Rakenteellinen ohjaaminen on suosinut vahvaa identiteettiä ja institutionaalisen elämänkulun vakautta nopeasti vaihtuvien tilanteiden ja elämänjaksojen sijaan.

Normaali elämänkulkumalli on ollut universaali ja sitä on ollut mahdollista ohjata kollektiivisesti. Poikkeaminen siihen perustuvasta ohjaamisesta ehdollistaa selkeästi nykyperusteisen yhteiskuntapolitiikan vaikuttavuutta. Toimivien työmarkkinoiden ja tehokkaan valtiollisen ohjaamisen integrointi on vaikea sosiaalisen insinööritaidon haaste, jossa kaikki oikeat ratkaisut riippuvat lähestymistavasta, arvoista ja vallan suhteista: stabiilisuuden lisääminen vähentää työmarkkinoiden lyhytaikaista uusiutumista; osallistumismuotojen rajoittaminen supistaa työnantajien tuotannollisia liikkumismahdollisuuksia ja palkkatyön vastikkeen yhteisöllinen ohjaaminen heikentää työnantajien sitoutuneisuutta tuotannon kehittämiseen. Kun

työmarkkinoiden prosesseja ei ole voitu suoraan valtiollisesti ohjata, vaihtoehtona on ollut vaikuttaa välillisesti palkkatyöhön osallistumiseen, toimijoiden motivointiin ja sitouttamiseen sekä hyvinvoinnin että tuotannon olosuhteisiin.

Teollisten yhteiskuntien yksinkertainen modernisaatio saattoi luottaa useaan yksilöä ja yhteiskuntaa rakenteistavaan periaatteeseen. Yhteiskunnan laajeneminen ja modernisoituminen antoivat jatkuvasti uusia mahdollisuuksia niin yksilöille, organisaatioille kuin yhteiskunnan rakenteellisille toimijoillekin. Työmahdollisuuksien laajeneminen ja koulutus edistivät yksilöiden normaalibiografioiden sujuvuutta ja sisällöllistä monipuolisuutta (ks. Kalela 1989; Antikainen ym. 2000). Modernit demokratiat ovat pystyneet luottamaan yksilöiden sitoutuneisuuteen, jossa keskeistä on ollut kiinnittyminen työmarkkinoihin palkkatyön ja sen tuottaman toimeentulon kautta. Toimeentulon saaminen, palkkatyöhön osallistuminen ja sitoutuneisuus ovat olleet toistensa toteutumisen edellytyksiä.

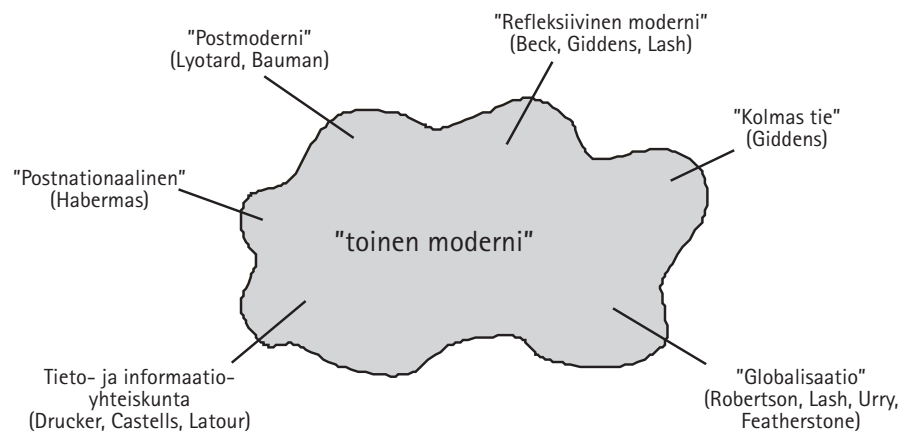
Samalla valtiollinen ohjaaminen on ollut keskeinen yksilöiden sosiaalis-taloudellisten tilanteiden muodostumiseen vaikuttava tekijä (Suikkanen 1999). Hyvinvointivaltion ideana on ollut juuri yksilötasolla lisätä elämän turvallisuutta, jatkuvuutta ja riskittömyyttä. Elämän ennustettavuus on ollut yhteiskuntien menestyksen ja toimivuuden tausta. Turvallisuus, jatkuvuus ja suhteellinen riskittömyys ovat olleet ehtoja luottamukselle, jolle sosiaalisen järjestyksen hyväksyttävyyden on perustunut ja jonka pohjalta yksilöt ovat yhteisöllisesti ajatelleet ja toimineet. Hyvinvointivaltio on ensimmäisessä modernissa ollut ylivoimainen sosiaalisen turvallisuuden takaaja.

1990-luvulle asti hyvinvointivaltio onnistui ratkaisemaan vaurauden, toimeentulon, tasa-arvon ja täydytyksellisuuden kysymykset harmonisesti sekä suhteessa toisiinsa että myös suhteessa yhteiskuntien toimivuuteen ja yksilöiden arjen sujuvuuteen. 1990-luvun lopun muutoksen oloissa ja sen jälkeen on sen sijaan ollut yhä selvempää, että sosiaalisen järjestyksen saavuttamisen tavat ja ehdot eivät ole annettuja, vaan ne vaihtelevat monien tekijöiden vaikutuksesta (vrt. Suikkanen & Linnakangas 1998). Nykyisiä sosiaalisten kysymysten ratkaisuja ei voida enää löytää valtiollisen ohjaamisen ja puuttumisen laajentamisesta tai syventämisestä, vaan meneillään oleva eriytymiskehitys murtaa sopimuksellisuuden mahdollisuuksia yhteiskuntien ohjaamisessa ja hallinnoimisessa.

Ensimmäisen modernin selkeys koko ajan täydellistyvänä yhteiskunnan kehitysvaiheena on pitkälti järjestelmäkeskeinen ja siten ideologinen ja rajoittunut näkökulma. Ei voida kuitenkaan liiaksi korostaa valtion keskeisyyttä ja olennaista merkitystä yhteiskuntarakenteessa. Valtion korostuneelle merkitykselle on ollut aineellinen perustansa, sosiaalinen tarpeensa ja toiminnallinen mahdollisuutensa. Emme oleta, että tämä kaikki olisi päättyneessä, vaan muuttumassa, ehdollistumassa ja rakentumassa aikaisemmasta poikkeavalla tavalla. Oletamme, että valtion toimintamahdollisuuksien muuttuessa globalisaation ja muiden vastaavien kehitystendenssien vaikutuksesta myös yksilöiden suhde työmarkkinoihin, toimeentuloon, elämänselitykseen ja rakenteellisiin käytäntöihin muuttuu. Tutkimuksemme kohdistuu näiden muutosten analysoimiseen ja tulkitsemiseen.

3 PALKKATYÖN RISKIREGIIMI TOISESSA MODERNISSA

Nykyisin yhteiskuntatieteissä käydään laajaa keskustelua muutoksesta, sen ainutkertaisuudesta ja sisällöstä. Erityisesti 1990-luvulla keskustelu uudesta yhteiskunnallisesta murroksesta voimistui (esim. Luard 1990; Naisbitt 1990; Rosenau 1990; Toulmin 1990; Robertson 1992; Smart 1992). On esitetty näkemyksiä siirtymisestä teollisesta yhteiskunnasta jälkiteolliseen tai palveluyhteiskuntaan, modernista postmoderniin yhteiskuntaan (esim. Lyotard 1985; Vattimo 1991; Camilleri & Falk 1992; Pakulski 1992; Seidman 1994). Joidenkin mukaan vasta nyt ollaan siirtymässä esimoderneista moderneihin yhteiskuntiin tai on edetty moderneista yhteiskunnista refleksiivisen modernin yhteiskuntiin (esim. Beck 1995a; Giddens 1995; Luhmann 1995). Näkemyksissä elää käsitys yhteiskuntaa parhaillaan koskevasta voimakkaasta ja todennäköisesti peruuttamattomasta muutoksesta, jota dominoivat tulkinnat globalisaatiosta ja toisesta modernisaatiosta.

Kuvio 1. Näkökulmia toiseen moderniin.

Tutkijoiden välillä ei vallitse yksimielisyyttä ja käsitteellistä selkeyttä toisesta modernista. Näkemykset sen tulosta ovat eritahtisia, poikkeavat toisistaan ja ovat vasta selkiytymässä (kuviot 1). Käsitteellisesti selkiytyneintä, vaikkakin edelleen riittämätöntä, sisältökeskustelu toisesta modernista on tähän mennessä ollut kansalaisvaltioiden supistuvasta roolista, globalisaation kasvavasta merkityksestä, yksilöiden tilanteiden eriytyvyydestä ja työelämän nopeista muutoksista. Keskustelun käsitteellisiä virittäjiä ovat olleet yhteiskuntatieteilijöistä lähinnä sosiologit ja tulevaisuudentutkijat, joiden tulkinnat aikakauden murroksesta ovat monelta osin visionäärisiä ja alustavia. Käsitteellisissä pohdinnoissa perusvireenä on ollut siirtyminen rakenteellisesti aikaisemmista yhteiskuntamuodoista poikkeavaan yhteiskuntaan ja ensimmäisen modernin instituutioiden, käytäntöjen ja periaatteiden murenemisen alkaminen. Yksi keskeinen keskustelunaihe on ollut Beckin (1986) esittämä modernisaatioteoria, jossa hän kuvaa toisen modernin kehkeytymistä hiipiväksi ja vaikeasti hahmottuvaksi verrattuna aikaisempiin "kumouksellisiin" aikakauden vaihtumisiin. Tästä Beckin näkemyksestä on oltu sekä yhtä että eri mieltä (vrt. Julkunen 1999).

Yleisen globalisaatio- ja modernisaatiokeskustelun ohella toisesta modernista keskusteltaessa huomio tulisi nähdäksemme kiinnittää kasvavaan sosiaaliseen eriytymiseen ja erilaistumiseen sekä yksilöllistymiseen ja sen mukanaan tuomiin riskeihin sekä avaamiin mahdollisuuksiin. Modernisaation etenemistä koskevan taustaoletuksen mukaan teollisuusyhteiskunnan kollektiivisuus, historiallinen edistysusko ja yleisen hyvinvoinnin lisääntyminen ovat ongelmien edessä. Keskeinen kysymys liittyykin siihen, mitä tämä merkitsee hyvinvointiyhteiskunnalle ja sen kansalaisille. Muutokset yhteiskuntien kehityksessä asettavat vaatimuksia mm. modernien teollisten yhteiskuntien työllisyysjärjestelmille.

Tutkimusaiheemme kannalta kiinnostavimpia ovat instituutioiden ja työmarkkinoiden muutoksia tulkitsevat Beckin (1995a ja 2000) näkemykset. Beckin ajattelutapaa voidaan yksinkertaistaa väittämällä hänen käsitteellistämisenä kohteena olleen viisaan ja jatkuvasti täydentyvän kapitalistisen yhteiskuntajärjestelmän, jonka sosiaalisesti kasaavana voimana on toiminut "normaalin" konstruktio. Normaaliuus on ollut tietty tavoitetilä, josta yhteiskunnan toimijat ovat periaatteessa yksimielisiä ja josta vallitsee toimijoita sitovia sopimuksia ja joka ilmenee myös merkittävinä sosiaalisina käytäntöinä (Linnakangas 1997, 21; Suikkanen & Linnakangas 1998).

Beck on pohtinut normaalin murenemistä lähinnä käsitteellisesti, joskin vuonna 2000 julkaisemassaan kirjassa myös muutaman yleisen konkreettisen trendin avulla. Pakoa normaalista ja sen merkityksiä Beck pitää keskeisinä toisen modernin ilmentyminä, jotka asteittain tulevat yleisiksi ja kaikenkattaviksi. Kyseisessä modernisaatioteoriassa yhteiskunnan muutosten rajat eivät enää ole selviä, eikä uutta voida ymmärtää toisen logiikan yht'äkkisenä vaihtumisena.

Muutosteorioiden ongelmallisuuden ydin on menneen ja tulevan suhteessa, tapahtuneen ja ennustettavan (vision) osuus tulkintoissa sekä käsitteiden positio muutoksen evidenssiin. Voidaan kysyä, missä määrin tulevaisuuden tulkintojen käsitteet ovat menneisyyteen sidottuja ja mikä oikeuttaa tutkijan ottamaan käsit-

teensä muutoksen merkeistä ja tulevaisuuden intuitiivisesta ymmärtämisestä. Miten tutkijat tiedostavat yhteiskunnan muutoksiin sisältyvien tulkintojen vaarat? Missä määrin tutkijan on osoitettava muutosten konkreettiset ilmenemismuodot ennen kuin on käsitteellisesti oikeutettua esittää aikakauden sosiaalisten suhteiden ja rakentumisperiaatteiden vaihtuneen? Vastaus kysymyksiin vaihtelee lähestymistavan ja paradigmasitoutuneisuuden mukaan. Näemme tärkeäksi koetella tulkintojen rajoja, vaikkakin oma asenteemme on nostaa esiin ne sosiaaliset ja institutionaaliset prosessit, jotka tuottavat uutta järjestystä ja käytäntöjä varsinkin yksilöiden elämänsäkuun ja työmarkkinoille osallistumiseen.

Pyrimme esittelemään toisen modernin ongelmia ja toissijaisesti löytämään vastauksia niihin. Tarkastelun kohteena on ainoastaan osa toisen modernin laajasta problematiikasta. Lähdemme retkelle rajoitetuin eväin tavoitteena ensinnäkin nähdä todellisuus uusin silmin ja samalla ymmärtää tulevaisuuden yhteiskuntien skenaarioita. Olemme velkaa Beckille (2000), joka nimeää kirjansa *The Brave New World of Work* visionary non-fiction -kategoriaan. Non-fictionilla hän tarkoittaa, että kirjassa kuvataan sekä asioiden nykyistä että tulevaa tilaa ja käytetään dataa, argumentteja, konseptioita ja malleja. Kirja on visionäärinen, koska se esittää näiden välisten suhteiden kuvaamiseen maisemia uudesta ylipaikkallisesta ja ylikansallisesta poliittisesta kansalaisyhteiskunnasta.

Emme pysty jakamaan Beckin visiota vahvasta kansalaisvaltiosta ja yksilötoimijoiden ratkaisevasti vahvemmassa roolista tulevaisuudessa. Poleemisena lähtökohتانamme kritisoimme hänen ensinnäkin samaistavan eriytymiskehityksen yksilöllistymiseen (ks. myös Beck 1997, 26). Beck ei selkeästi perustele yksilöllistymiskehityksen luonnetta, vaan osoittaa sen, mistä ei voida johtaa yksilöllistymisen muotoja. Hänelle eivät kelpaa teoriat, joissa elämäntilanteet, -tyylit ja -tavat on johdettu yksilöiden asemista palkkatyön ja tuottamisen prosesseissa. Missä on Beckin pakotetun yksilöllistymisen käsitteellinen pohja, kun se ei ole yksilöitymisessä, yksilössä itsessään? Beckin yksilöllistymisteessin taustan tulkitsemisen vaihtoehtoja on periaatteessa kolme, joita hän ei itse laajasti käsittele. Yksilön elämämaailmasta, tajunnasta, kokemuksesta lähtevä selittäminen on yksi, perinteinen ja yksilön omaa merkitystä korostava. Toinen, jota Beck näyttää itse esittävän, on rakenteiden pakottama, jopa determinoiva yksilöllistyminen, yksilöiden erilainen suhde työhön, toimeentuloon ja sosiaalisiin suhteisiin. Kolmas ja vaikeimmin hahmottuva on samanaikaisesti molempien muuttumisen välttämättömyydestä ja myös niiden keskinäisestä vuorovaikutuksesta johtuva yksilöllistymisen tendenssi. Voimme myös ymmärtää, että eriytyminen on rakenteiden toiminnan aikaisempaa selvempi kehitystendenssi. Yksilöllistyminen on siihen kytkeytyvä, mutta osaltaan siitä riippumaton tendenssi, jota ihmiset myös luovat ja tekevät eriytymisen mahdollisuuksien olosuhteissa. Ne yhdessä merkitsevät yhteiskunnan toiminnan huomattavaa monimutkaistumista ja kasvavia vaikeuksia tulevaisuuden kehityssuuntien ennustamisessa yksilöiden elämämaailman valintojen ja mahdollisuuksien lisääntyessä. Ovatko eriytyminen ja yksilöllistyminen yleensäkin samoja ja samanlaisia prosesseja? Voidaanko eriytyminen tulkita rakenteellisempänä prosessina, jota kiihdyttävät työmarkkinoiden kehitystendenssit, erityisesti palkkatyön vähenevä merkitys tuotan-

non toimivuuden ja tulokellisuuden tekijänä. Muodostunut tilanne antaa sekä oikeutuksen että systeemiset tekijät monin tavoin tietoisesti valikoida potentiaalista työvoimaa sekä tuotantoprosessin sisälle ja sisällä että niiden ulkopuolelle ja ulkopuolella.

Suomalaisia työmarkkinoita ja niiden toimintaa analysoivien tutkimustemme (Suikkanen ym. 1996 ja 1998) mukaan työnantajien kriteerit niin työvoiman rekrytointikäytännöissä (entry-käytännöissä) ja työsuhteiden säilyttämisessä kuin niiden katkaisemisessakin (exit-käytännöissä) ovat entistä tietoisemmin luonteeltaan valikoivia. Todellisia valikoimisen kriteerejä on vaikea selvittää, mutta työvoiman laadullisilla ulottuvuuksilla on siinä mitä keskeisin asema. Uuden teknologian käyttöönotto eri tuotantomuodoissa, talouden globalisoituminen ja kasvava tietointensiivisyys voidaan tulkita aivan uudenalaisina mahdollisuuksina toteuttaa systemaattista ja laaja-alaista koko väestön ja työvoiman laadullista valikoimisprosessia. Valikoiminnan mahdollistuminen ja tietoisien eriyttämisen intensiivinen käyttäminen johtavat kulttuuriseen ja sosiaaliseen yksilöllistymiseen. Yhteen kietoutuessaan ne kiihdyttävät bekkiläistä refleksiivistä modernisaatiota. (Vrt. Suikkanen & Linnakangas 1998, 49.)

Tulkintamme mukaan Beck ymmärtää pakotetun yksilöllistymisen niin, että se etupäässä vahvistaa yksilöiden toimijapotentialiaalia vahvan kansalaisyhteiskunnan antiteesin työyhteiskunnan sijaan. Vaikka työyhteiskunnan käsitteellinen murtaminen totalitaarisena arvokehänä on vaikeaa, ei se anna rajattomia tutkijavapauksia puhua ilman mitään keskusta ja peruskoordinaatteja olevasta yhteiskunnasta, jonka sosiaaliselle järjestykselle ei olisi tulevaisuudessa ohjaavia toimijoita yksilöiden omaksumia periaatteita lukuun ottamatta. Emme ole edes varmoja, että työyhteiskunta yhteiskuntana olisi saavuttamassa teknologisia ja ekologisia rajojaan, vaan ainoastaan siirtämässä näitä rajoja jälleen kerran. On perusteltua väittää, että ensimmäinen moderni on lukittu kansallisvaltioihin, niiden instituutioihin ja niiden ohjaamiin käytäntöihin, joihin nyt kohdistuu vahvojen teknologisten ja taloudellisten innovaatioiden voima.

Beckin (2000) mukaan ensimmäiseen moderniin liittyvät kollektiiviset elämäntavat, täystyöllisyys, kansalliset valtiot, hyvinvointivaltio organisaatiomuotona ja luonnon "suruton" käyttö. Toiseen moderniin Beck liittää ekologiset kriisit, palkkatyön vähenemisen, yksilöllistymisen, globalisaation ja sukupuolten vallankumouksen. Toinen moderni nostaa esiin uusia prosesseja. On aivan välttämätöntä kysyä sekä näiden uusien tendenssien tarkempia sisältöjä että yhteiskunnallista merkittävyyttä. Muuttuuko yksilö-yhteiskunta -suhde toisessa modernissa? Lähes kaikki sosiologiset asettamukset nousevat avoimesta tulevaisuudesta, mutta Beckin käsitteellistämisen ensimmäisen ja toisen modernin välinen suhde rajautuu fiktiiviseksi. Toisen modernin rakenteelliset ehdot eivät vielä välttämättä ole edes näkyvissä ja Beckin mainitsemat toiseen moderniin sisältyvät prosessit ovat osin hahmottomia ja välittäviä johonkin laadullisesti kauaskantoisempaan. Beckin oletama toimijasuhteiden muutos yksilöiden ratkaisevasta roolista toisessa modernissa edellyttää huomattavia taloudellisia, poliittisia ja sosiaalisia muutoksia eli resurssien tuottamisen ja jakamisen aivan uudenlaista kontekstia. Yksilöllistymisen teesiä on

tutkittava huomattavasti lisää, koska se on avain niin nykyisen kehityksen tulkin-tojen osalta kuin myös perusta kansalaisyhteiskunta- ja yksilökeskeisyydelle tulevaisuudessa. Beckin näkemys toisesta modernista sosiaalisten instituutioiden, kuten työmarkkinoiden osalta, on kiehtova, mutta se edellyttää lisää konkreettista sosiaalitutkimusta ja kriittistä käsitteellistä arviointia.

Siirtymä ensimmäisestä toiseen moderniin muodostaa sitä koskevasta monipolvisesta ja vielä selkiytymättömästä keskustelusta huolimatta tutkimusretkemme perusjännitteen. Emme koe tutkijoina elävämme vielä toisessa modernissa, emmekä nosta käsitteiden purjeita kokonaan tuntemattomissa vesissä. Tutkijan varovaisuus ja epäilevä perusasenteemme toisen modernin konseptioita kohtaan ovat läsnä koko matkamme ajan.

Ensimmäinen moderni on mahdollistanut pitkään jatkuneen taloudellisen kasvun sekä laajenevat tuotannolliset ja hyvinvointipoliittiset olosuhteet. Beck pitää menestyksen syynä niitä onnistuneita siteitä, joita on muodostunut kapitalismin, hyvinvointivaltion ja kansalaisyhteiskunnan välille niin poliittisten, taloudellisten kuin sosiaalistenkin kysymysten osalta. Samaa korosti Claus Offe (1985) jo 1980-luvun lopussa puhuessaan modernisaation menestyksistä järjestysmobilisaationa, joka perustuu erisuuntaisten ja -tasoisten prosessien koordinaatioon. Yhteiskuntatieteellinen tutkimus ei ole pystynyt saavuttamaan koko sitä tekniikkaa ja mekanismeja, joka kaiken tämän on tuottanut. Ajatus on rakenteellisesta alustasta, jossa vapaat toimijat voivat liittyä sopimuksiin, yhteistyöhön, vuorovaikutussuhteisiin tai voivat sivuuttaa toisensa. Beckin (1999) ajatus on koko 1990-luvun lopun ollut ensimmäisen modernin näkeminen tiiviinä järjestelmänä, joka yhteiskuntatieteen toimesta on käsitteellistetty kiinteinä (zombie)kategorioina ja instituutioina, nyt jo kuolevina, mutta silti voimakkaasti elossa olevina käsitteinä.

Työmarkkinat ovat täynnä erilaisia vakauden uskomuksia ja zombie-kategorioita. Työmarkkinat on ollut se moderniteetin alue, josta se itse asiassa on alkanut. Palkkatyö ja osallistuminen työmarkkinoille alkoivat erottaa paikkaa, aikaa ja toimintaa toisistaan, mitä pidetään modernismin olennaisimpana piirteenä (Giddens 1990). Samoin strategian ja toiminnan käsitteet ovat saaneet alkuperäiset ja selkeät ilmauksensa juuri työmarkkinoilla. Aikakauden luonteen ymmärtämisen takia muutokset työmarkkinoilla ovat siten avainasemassa. Osallistuminen työmarkkinoille on rakenteellisesti kehittynyt ensimmäisessä modernissa ajan, paikan ja toiminnan eriytymisen strategisena kysymyksenä, mitä toinen moderni ei pysty kumoamaan, ainoastaan muuttamaan kunkin järjestymistä ja sisältöjä. Onko toinen moderni täten omana aikakautenaan lainkaan mahdollinen? Palkkatyön ja työmarkkinoiden merkitys yhteiskuntien olemuksessa, rakenteistumisen koordinaatiossa ja yksilöiden elämän puitteistajana on se, mikä herättää modernisaation keskustelijat jopa intohimoiseen kiivailuun. Toisessa modernissa voi olla kyse toimijoiden suhteen muutoksesta niin aikaan, paikkaan kuin toimintaakin, minkä ymmärtäminen yhteiskuntatieteissä on vasta alkamassa ja minkä merkit tulevat esiin dramaattisella tavalla globalisaatiokehityksen yhteydessä. Myös ajan, paikan ja toiminnan keskinäisen suhde muuttuu niihin kytkeytyvien toimijasuhteiden muutoksen kanssa. Työnsosiologian tutkimuksessa on käsitteellisesti kovin vähän käsi-

telty ajan, paikan ja toiminnan sekä toimijoiden suhteiden muutoksia toisessa modernissa. Arvioimme yksityiskohtaisemmin tätä kysymystä erittelemällä työmarkkinoiden ja työn tulevaisuudesta esitettyjä arvioita. Ne kaikki voidaan ilman suurta virhettä laittaa "visionary non-fiction" -kategoriaan. Pohdimme erityisesti sitä, miten näissä visioissa työmarkkinoille osallistumisen on arvioitu muuttuvan, mitkä tekijät on nähty muutoksen syinä ja mitä seuraamuksia muutoksen on oletettu merkitsevän yksilöille ja heidän elämänsäkululle.

Palkkatyöyhteiskunnan nykyistä murrosta ja tulevaisuutta tulkitsevat laaja-alaiset ja tutkimusaiheen kannalta tärkeät "visionary non-fiction"-tutkimussuuntaukset voidaan tiivistää seuraaviin ryhmiin:

- työn loppumisen visio (Rifkin 1995),
- tieto- ja verkostoyhteiskuntavisio (Drucker 1993; Castells 1998 ja 2000),
- työmarkkinoiden joustavuusvisio (Felstead & Jewson 1999; Marin ym. 2000),
- työn epävarmuusvisio (Beck 2000),
- siirtymien työmarkkinat -visio (Schmid 1998).

Visioihin sisältyy sekä yhdistäviä piirteitä että laatu- ja aste-eroja, jopa ristiriitaisuuksia. Yhdistävänä piirteenä on yksilöiden huomattavasti muuttuva asema meneillään olevan murroksen yhteydessä. Eri visiot voidaan yksilöiden tulevaisuuskuvaan ja yhteiskuntaskenaarion mukaan jakaa toivon ja uhkien visioihin.

Jeremy Rifkin (1995) ja Ulrich Beck (2000) näkevät yksilöiden aseman selkeästi uhattuna. Rifkinin näkemys perustuu lähes yksinomaan tuotannon muutoksiin, informaatiovallankumoukseen, jonka myötä tuotantojärjestelmissä aletaan systemaattisesti korvata työvoimaa. Beckillä puolestaan muutoksen voimat ovat uudessa valtapelissä alueellisten ja ei-alueellisten toimijoiden välillä. Ensimmäisen modernin koossapitävät rakenteet alkavat murtua samanaikaisesti sekä poliittisten että teknologisten tekijöiden vuoksi.

Tietoyhteiskuntavisio ja työmarkkinoiden joustavuusvisio ovat mahdollisuuksien ja toivon skenaarioita. Ne tulkitsevat tulevaisuuden entistä kehittyneempänä, mutta huomattavasti aiempaa vaativampana ja uusina suhteita ja käytäntöjä edellyttävänä. Muutoksen keskiössä ovat yritysten toimintaehtojen laaja-alainen muuttuminen, ei ainoastaan uusi teknologia. Suurimmat vaatimukset asetetaan yksilöiden sopeutumiselle ja yhteiskuntien menestymisen mahdollisuudet tulkitaan valtion, sosiaalisten instituutioiden ja yksilöiden muutosvalmiutena. Esimerkiksi joustavuusvisiossa normalityösuhteiden muuttumisen joustavaksi osallistumiseksi työmarkkinoilla on oletettu merkitsevän yritystasolla työnantajien rekrytointipolitiikan vaihtumista, kvalifikaatiovaatimusten laajenemista ja kiristymistä sekä joustavaa henkilöstöhallintoa (määrällistä ja laadullista joustavuutta). Poliittikkatasolla joustavan työmarkkinoille osallistumisen on katsottu merkitsevän aikuiskoulutuksen laajentamista, elinikäistä oppimista sekä horisontaalisen ja vertikaalisen liikkuvuuden lisääntymistä (esim. muuttoliikettä, pendelöintiä, statusmuutoksia).

Günther Schmidin (1998) konseptio on välittävä. Perusluonteeltaan se on toteava ja voimakkaasti palkkatyöhön osallistumisen ja elämänsäkulun tilanteiden muutoksiin keskittyvä. Visiota työmarkkinoista ei kiinnitetä toisen modernin laadullisiin

ulottuvuuksiin, vaan se on tulkinnaltaan huomattavasti muita suppeampi.

Esitetyt työn skenaariot painottavat seuraavia vaatimuksia, ehtoja tai edellytyksiä yksilöille ja palkkatyöhön osallistumiselle:

- jatkuvasti kasvavia pätevyys- ja kvalifikaatiovaatimuksia palkkatyöläisille (joustavuus- ja tietoyhteiskuntavisio) ja roolivaatimuksia aikuisille (Beck 2000; Schmid 1998) ennakkoehtoina työmarkkinakansalaisuuteen, työn saantiin ja hyvinvointiin,
- työhön osallistumisen uusia muotoja ja uudenlaista kansalaisuutta (Beck 2000; Schmid 1998; Marin ym. 2000; Castells 1998),
- epävarmuutta palkkatyöhön osallistumisessa, jonka perusta ei ole ainoastaan vähenevässä työn määrässä, vaan tiedollisten, taidollisten, sosiaalisten ja liikkuvuusvaatimusten kasvussa (jokainen visio),
- muuttunutta tasapainoa työhön osallistumisen, turvallisuuden ja työn vastikkeiden (hyvinvoinnin, motivaation yms.) välillä,
- jatkuvia työstä pois joutumisen (exclusion) ja työhön pääsemisen (inclusion) mahdollisuuksia koko työuran ajan.

Jokaisessa skenaarioissa voimakkaimpien muutosten paino on sosiaalisissa instituutioissa ja yksilöissä. Mitä yksilöille tapahtuu toisessa modernissa? Dynamismin lisääntyminen on aivan olennainen moderniteetin piirre (Giddens 1991). Yksilöiden oletetaan muuttuvan elinaikanaan, kun aikaisemmin muutos tapahtui sukupolvien vaihtumisen kautta. Oletamme, että toinen moderni alkaa yksilön toiminnan, roolin ja niiden merkityksen laadullisista muutoksista. Toinen moderni alkaa erottaa yksilön (individual), minän (self) ja elämänkulun (life course) toisistaan omiksi sosiaalisiksi entiteeteiksi, joiden suhde muihin sosiaalisiin instituutioihin ja erityisesti valtioon vaihtuu. Ensimmäinen moderni ohjasi yksilöitä institutionaalisina elämänkulkuvaihtoehtoina, minä jätettiin yksilön omien päätösten ja kasvamisen kysymykseksi ja yksilö on jäänyt moraalisten, eettisten, poliittisten ja sosiaalisten kamppailujen toissijaiseksi alueeksi. Kun valtio menettää mahdollisuuksiaan elämänkulun ohjaamiseen, yksilön vastuullisuus ja minän tietoisuus ja muuntuvuus alkavat kiinnostaa politiikkaa ja yhteisöllistä vaikuttamista. Toisaalta niiden keskinäinen erottaminen omiksi yhteiskunnallisen alueiksi on tuntematon ja hallinnan kannalta monimutkainen kysymys.

Ensimmäinen moderni tuotti yhteiskunnallisen kiinteyden ja jaot kollektiivisilla luokkaperusteilla yms. Toiseen moderniin sisältyy ajatus yhtenäisyyden häviämisestä, yhteiskunnan uudenlaisesta rakentumisesta, jossa entiset kulttuuriset luokitustavat eivät enää päde (vrt. Rantalaiho 1996, 236–237). Toinen moderni tuottaa yksilön ulottuvuuksien eriytymisen, jossa muiden sosiaalisten instituutioiden suhde on omansa. Anthony Giddens (1991, 16–21) viittaa samaan problematiikkaan analysoidessaan modernien yhteiskuntien dynamiikan kolmea moottoria: laajojen sosiaalisten rakenteiden kehitystasetta, joka on saavuttavat liikevoimansa yli yksilöiden toiminnan; jatkuvasti korjaantuvan tiedon ja käytännön periaatetta sekä globalisaatiota, joka avaa uuden horisontin paikkaan ja aikaan. Yksilöiden elämä joutuu näiden muutosten moottorien myötä spesifin dynamiikan piiriin. Giddensin

(1991) sanoin globalisaatio ensimmäisen kerran suhteuttaa minän ja yhteiskunnan kansainvälisellä tasolla. Yksilöiden dynaamisuutta on pidettävä ratkaisevana yhteiskuntien uudistumisen prosessille. Yksilön ulottuvuuksien paikka samalla vaihtuu. Kun ensimmäisessä modernissa hyvinvointivaltio oli se, joka muodosti institutionaalisen vastavoiman modernin sosiaalisille ongelmille, toisessa modernissa tällaista institutionaalista vastinetta ei ole olemassa. Yksilö, minä ja elämänsä joutuvat vastaanottamaan toisen modernin sosiaaliset ongelmat suoraan. Ensimmäisessä modernissa liikkuvuus kehittyi saavutusten kautta avautuvina mahdollisuuksina. Toiseen moderniin sisältyy yhteiskunnan avoimuuden ja kasvavan mobiliteetin samanaikaisuus. Liikkuvuus ja avoimuus alkavat elimellisenä osana sisältyä, ei ainoastaan yksilöiden elämänsäkuun, vaan myös minään ja yksilön kansalaisasemaan. Kuva yksinkertaisesta ja helposta dynaamisuuden lisääntymisestä on harhaanjohtava.

Olemme kiinnostuneita työmarkkinoiden dynamiikasta ja palkkatyöliikkuvuuden erilaisista ilmenemismuodoista. Dynamiikka on sekä yksilö- että yhteiskuntatason kysymys ja liikkuvuus tätä suppeampi, yksilöön liittyvä. Saattaa olla, että toiseen moderniin sisältyy se käsitys vapaasta yksilöstä autonomisena toimijana, joka nousi esiin jo 1800-luvulla. Hyvinvointivaltio oli se, joka 1900-luvulla "koulutuksellisen vallankumouksen" (Parsons & Platt 1974) ja sosiaaliturvajärjestelmän (Kohli 1985) avulla loi ehtoja sille, missä elämänvaiheessa kansalaiset ovat minkin sosiaalisen instituution jäseniä (kuuluvat koulutusinstituutioiden piiriin, valmistuvat ammattiin, etsivät paikkaa työmarkkinoilla, hakeutuvat työmarkkinoiden ulkopuolelle jne). Modernissa valtio on muokannut yksilöiden elämän ajallista järjestystä. Se on luonut edellä käsittelemämme lineaarisesti etenevän elämänsäkulun mallin, joka on pohjautunut sellaiseen ajankuvaan, että elämää on ollut mahdollista suunnitella (ks. Berger ym. 1974). Toinen moderni tekee minästä elämänsäkulun lisäksi puuttumisen kohteen. Elämän ennustettavuus vähenee, ja tämän ihmiset kohtaavat yhä enemmän yksilöinä. 1980-luvun jälkeinen sosiaalipolitiikka on entistä enemmän ollut elämänsäkulun politiikkaa (Leisering & Behrens 1993). Ongelmana nyt ja tulevaisuudessa on valtion rooli sosiaalisena toimijana. Niin sanottu kätkeyty sosiaalipolitiikka, joka on perustunut edellä kuvattuihin sosiaalisiin, normatiivisiin malleihin, vaikeutuu kansallisvaltioiden vallan rajautuessa.

Käsittelemme seuraavana kahta näkökulmaa, joilla pyrimme konkretisoimaan toisen modernin käsitettä. Ne ovat oman ajattelutapamme kannalta kiinnostavia ja työmmä kohdistumista ohjaavia. Molemmat kuvaavat osaltaan, miten suuri kuilu vallitsee postmodernin, toisen modernin, laaja-alaisen käsitteellistämisen ja sen konkreettisen sosiaalitutkimuksen välillä. Harvat tutkijat ovat uskaltaneet edes yrittää toisen modernin ilmenemismuotojen analysoimista ja tutkimusteoreettista tulkitsemista (vrt. Noro 2000). Asenne on ollut uusien kehitystendenssien suhteen torjuva tai ainakin epäilevä (vrt. Julkunen & Nätti 1998 työn epävarmuusvisioiden suhteen konkreettisesti Suomessa). Tunnistamme omaan lähestymistapamme sisältyvät riskit, mutta niistä huolimatta suuntaudumme normaalisuudesta paon tutkimiseen.

Työn epävarmuusvisio

Työn epävarmuusvision esittäjänä on toiminut saksalainen Beck (2000), joka luo tietoisesti "visionary non-fiction"-tekstityyppiä ja argumentointitapaa. Beckin mukaan on käynnissä aikakauden vaihtumisprosessi, josta hän puhuu siirtymisenä ensimmäisestä modernista toiseen moderniin. Kysymys ei ole joistain muutoksista yhteiskunnassa, vaan siitä, miten koko yhteiskunta muuttuu. Keskiössä on itse muutos, joka avaa avoimena nykyisen kansallispohjaisen moderniteetin. Samalla Beck nähdäksemme normittaa "avoimen" tulevaisuutemme ja luo siitä tarkemmin mainitsematta kaksi mahdollisuutta: toisaalta paikan, ajan ja toiminnan 'kansallisten' rajojen häviämisen ja uuden valtapelin seurauksena epävarmuuden poliittisen talouden, ja toisaalta yksilöiden poliittisen yhteiskunnan vahvistumisen ja aktiivisten kansalaisten yhteiskunnan. Beck ei käy pelkästään käsitteellistä keskustelua, vaan myös moraalista hienovaraista vakuuttelua. Kansalaisten yhteiskunta tarjoaa vastauksia toisen modernin ongelmiin: yksilöllistymiseen, globalisaatioon, alenevaan työllisyyteen ja ekologisiin kriiseihin. Keinona Beck esittää sosiaalisia suunnitelmia (sopimuksia), joihin jokaisella kansalaisella tulisi olla oikeus. Oikeudet koskisivat yksilöiden liikkumista palkkatyön, perhetyön ja vapaa-ajan välillä. Sopimuksilla olisi tarkoitus löytää tasapaino vapauden, turvallisuuden ja vastuullisuuden välillä, tasapaino, jonka nyt määrittävät markkinoiden ja kansallisvaltioiden makrosopimukset ja normaalisuuden logiikka. Esittäessään uuden ylipaikallisen ja -kansallisen poliittisen kansalaisyhteiskunnan syntymisen mahdollisuutta ja argumentoidessaan poliittisen epävarmuuden läpätunkeutumista yhteiskunnassa Beck on sekä visionäärinen että "non-fiction" -käsitteellistäjä.

Suuri ongelma Beckin (2000, 17–35) hahmottamassa siirtymässä ensimmäisestä toiseen moderniin on käytettyjen argumenttien analyttisyydessä ja systemaattisuudessa. Yksi osa perusteluja on modernin periaatteiden vaihtuminen ja uusien esiinnouseminen. Ovatko nämä periaatteet kaikkein tärkeimmät ja kattavatko ne ensimmäisen modernin rakenteelliset ulottuvuudet ja sosiaalisen järjestyksen tekijät? Häviävätkö Beckin ensimmäisen modernin periaatteet toiseen moderniin siirtäessä? Perustelut periaatteiden olemuksesta ja merkityksestä jäävät vähälle huomiolle. Argumenttien ohuus ja perustelemattomuus on silmiinpistävä piirre "Työn uudessa uljaassa maailmassa", (The Brave New World of Work).

Kiinnostavinta tutkimusaiheemme kannalta ovat Beckin (mt., 36–66) esittämät skenaariot työn tulevaisuudesta. Hän jakaa työmarkkinoita käsittelevät muutos-tutkimukset lähinnä kahden ulottuvuuden avulla yhdeksitoista visioksi. Toisena ulottuvuutena näistä on toisen modernin keskeiset tekijät: tiedepohjaiset teknologiat, globalisaatio, ekologiset kriisit ja yksilöllistyminen; ja toisena kehityskonseptin tulkitseminen toivona tai luhistumisena. Jokainen esitetty skenaario perustuu Beckin mukaan johonkin toisen modernin keskeiseen ulottuvuuteen, jonka hän nostaa muutoksen syykategoriaksi ja aiheuttajaksi. Samoin jokaiseen sisältyy kehityksen perussuunnan tietty tulkinta yhteiskunnan selviytymisenä tai uhkana. Emme

käy esittelemään yksityiskohtaisemmin näitä skenaarioita. Haluamme ainoastaan painottaa sitä, miten erilaisiin johtopäätöksiin samoista lähtökohdista voidaan päätyä ja miten olennaisen tärkeä merkitys tapahtumien analysoinnilla ja tulkinnalla on. Esimerkkinä käy tiedepohjaisten teknologioiden läpituokeutuminen niin taloudellisen, sosiaalisen kuin kulttuurisenkin alueella. Beckin mukaan näkemys siirtymisestä työn yhteiskunnasta tietoyhteiskuntaan on toivon skenaario ja toisaalta hän näkee työn loppumisteorian (Rifkin 1995) yhteiskunnan luhistumisnäkömyksenä. Molemmassa muutoksen perustana on uuden informaatioteknologian laajamittainen käyttöönotto tuotannossa.

Rifkinin näkemyksiä olemme esitelleet jo aikaisemmin (Suikkanen & Linnakan-gas 1998, 52–55). Tietoyhteiskuntaskenaariossa on erilaisia painotuksia ja eri tieteidien käsitteistöön perustuvia esityksiä. Monet taloustieteilijät esittävät, että työn korkea hinta, vanhentuneet rakenteet ja valtiointerventio estävät uusien työpaikkojen syntyä uuden teknologian yhteydessä. Näiden poistuminen loisi huomattavasti uusia työpaikkoja. Sosiologit puhuvat skenaarion sisällä työn konseption vaihtumisesta, siitä, että tulevaisuudessa tiedon keskeisyys talouden resurssina tulee esiin ja siitä muodostuu työn sijaan hyvinvoinnin lähde. Kun nyt työ on yhteiskunnan keskus, tulevaisuudessa tiedosta tulee yhteiskunnan ja tuotannon organisoitumisen keskeinen tekijä. Konseption mukaan seuraavat kehitystendenssit lisääntyvät:

- tiedepohjainen refleksiivinen tuotanto,
- toimialat ja sektorit ylittävä yksilöiden ja asioiden siirtymisen dynamiikka,
- työn uus-spatialisoituminen.

Tietoyhteiskuntaskenaariossa tieto nähdään tulevaisuuden tuotannon ainoana ja vaativana mahdollisuutena. Siirtymä tietotyöhön muuttaa työtehtäviä, työympäristöä, rekrytointikriteereitä, työnjakoa, hierarkkisia rakenteita ja johtajuutta. Tieto on se, joka takaa työpaikat, talouden kasvamisen ja hyvinvoinnin. Oikeudenmukaisuuden ja hyvinvoinnin perusteet eivät samassa määrin kuin ennen ole työhön osallistumisessa, vaan tiedon jakamisessa, käytössä ja sen hyväksymisessä. Sosiaaliset prosessit kuten exclusion- ja inclusion-ilmiöt eivät näyntyä niinkään suhteessa työhön kuin tiedon hallintaan ja tietoon osallistumiseen.

Rifkin (1995) johtaa informaatioteknologian lisääntymisestä päinvastaisia johtopäätöksiä. Rakentaessaan varsin marxilaispohjaisen selityksen Rifkin katsoo uuden informaatioteknologian käyttöönoton niin horisontaalisesti (globaalisti) kuin vertikaalisestikin (kaikilla toimialoilla, syvällä organisaatioiden toimintojen sisällä) yhdessä talouden globalisoitumisen kanssa merkitsevän palkkatyöyhteiskunnan kriisiytymistä yhteiskuntaa järjestävänä periaatteena. Rifkinin mukaan uuden teknologian ja globalisoitumisen merkittävyys on dramaattista ja ainutkertaista ja uhanalaistaa yhteiskunnan kehitystä ja yksilöiden elämää. Perinteistä suhteellisen yksinkertaista palkkatyötä aletaan systemaattisesti korvata uudella teknologialla, joka ei tarvitse palkkatyötä lainkaan samalla tavalla kuin aikaisemmin. Merkittävä osa nykyisestä työvoimasta on Rifkinin mukaan korvattavissa ja turhaa teknologian ja tuottavuuden näkökulmasta. Uusi teknologia ei korvaa menetettyjä työpaikkoja samanperusteisesti kuin aikaisempien tuotannollis-teknologisten murrosten aikana. Niille, jotka

joutuvat teknologisen murroksen myötä pois nykyisestä sosiaalisesta palkkatyöjärjestyksestä, ei Rifkinin mukaan ole kansallisesti eikä globaalisti sijaa toisilla, vaihtoehtoisilla työmarkkinoilla tai toisenlaisessa palkkatyössä. Teknologialla ei ole myönteisiä muille tai uusille tuotannonaloille suodattumisen vaikutuksia kuten tietoyhteiskuntaskenaariossa oletetaan. Teknologian murroksen Rifkin kytkee suoraan työllisyysjärjestelmän tietynlaiseen kehitykseen (pysyvään alityöllisyyteen), missä kansallisilla strategia- ja innovaatiojärjestelmillä ei ole merkittäviä vaikutuksia.

Rifkinin ja Beckin näkemykset ovat osin samanperusteisia, mutta kehitysnäkemyksiltään vastakohtaisia. Kehityksen analysoimisella ja tulkitsemisellä on olennaisen tärkeä merkitys. Beck ei kiinnitä skenaarioiden erittelyyn ja pohdintaan paljonkaan huomiota. Kirjassaan hän ylittää ja unohtaa visioihin itseensä sisältyvät ristiriitaisuudet ja puutteet niitä yksityiskohtaisemmin arvioimatta. Visioiden yhteyksiä ja sukulaisuutta Beck ei myöskään ota huomioon.

Aiheemme kannalta haastava kysymys on Beckin esittämä työn yksilöllistymisen ja yhteiskunnan hajautumisen skenaario. Skenaarion mukaan ensimmäinen moderni standardisoi työn ja loi normaalisuuden logiikan työmarkkinoiden järjestyksen perustaksi. Toinen moderni kehittää päinvastaisen periaatteen: työn yksilöllistämisen yhdessä elämän ja elämänkulun yksilöllistymisen kanssa. Epävirallinen työ ja epätyypilliset työsuhteet lisääntyvät olennaisella tavalla. Toisessa modernissa viralliset palkkatyön instituutiot ja käytännöt hajautuvat, kun yhteiskunta tuottaa yhä enemmän riskejä omissa elinehdoissaan. Ajatus on ihastuttavan yksinkertainen, ja testaamme sitä tässä tutkimuksessa institutionaalisten työssäkäyntimuotojen kehityksenä. Beck käsittelee teemaa yksityiskohtaisemmin riskiregiimien avulla. Siinä hän yhdistää aikaisempaa riskiyhteiskunta-käsitteellistämistä ja uutta epävarmuuden ulottuvuuksien tulkitsemista toisessa modernissa.

Riskiregiimi (riskijärjestelmä) on Beckin (2000, 68–72) mukaan periaatteessa korvaamassa fordistisen järjestelmän massatuotannon, massakulutuksen ja normaalisuuden. Uusi järjestelmä koskee niin taloutta, politiikkaa kuin koko yhteiskuntaakin. Ne erotetaan toisistaan, ei tuotantomuotojen tasolla, vaan varmuuden, turvallisuuden ja riskien erilaisuutena, mikä johtuu työn yksilöllistymisestä. Ajatus, johon Beck on viehätynyt, voidaan ymmärtää riskin lähteiden näkymättömänä kasautumisena tuotannossa (uudet tuotantolajit kuten geeniteknologia, ydinteknologia, informaatioteknologia), politiikassa (kansallisvaltion merkityksen vähentyminen, globaalit toimijat), ympäristössä (luonnon käytön rajat jo näkyvissä), työmarkkinoilla (työn avoin organisointi, työn politisoituminen) ja kaikessa. Riskien kasautumisen metafora on yhteiskunnan ja yksilöiden seisominen tulivuoren huipulla voimatta tehdä mitään, ainoastaan odottaa. Riskijärjestelmän ulottuvuudet ovat Beckin mukaan globalisaatio, ekologisaatio, digitalisaatio, yksilöllistyminen ja työn politisoituminen. Beck perustelee koko yhteiskunnan ja sen osa-alueiden vaihtoehtoisten mallien tärkeyttä. Riskiregiimin ulottuvuudet limittyvät toisiinsa ja ylittävät toistensa rajoja. Riskien moninaistuminen ja lisääntyminen merkitsevät sosiaalisen, taloudellisen, sivistyksellisen, kulttuurisen ja tiedollisen epävarmuuden sisältymistä kaikkeen yhteiskunnalliseen. Yksilöiden varmuudet muuttuvat. Sosiaaliset instituutiot purkautuvat normaalisuudesta ja niiden tuleva organisointi on

avoin. Vaihtoehtoiset rakenteelliset mallit muodostuvat menestyvien yhteiskuntien ehdoiksi ja joustavat politiikkamuodot yleistyvät.

Beckin lähestymistapa on kaksijakoinen. Toisaalta hän ilman vahvaa näyttöä ja argumentointia luo yhteiskunnan kehityksen suunnan, jossa epävarmuus lisääntyy ja riskit hallitsevat instituutioita ja yksilöitä. Toisaalta hän esittää visionäärisen yhteiskunnan vaihtoehtomallin aktiivisesta kansalaisyhteiskunnasta, jossa hän kehittää kansalaistyön ideaa varsin yleisellä tasolla ja vaihtoehtoista aktiivisuuden ja identiteetin lähdeksi yksilöille epävarmuuden olosuhteissa. Rousseau'hun ja Habermasiin perustuen Beck esittää aktiivisuuden ja identiteetin lähteenä demokratian, koulutuksen, kansalaistietoisuuden ja aktiivisen osallistumisen yhteisöjen elämään. Palkkatyön keskeisyyden sijaan tulisi kansalaistyö, joka mobilisoisi ja integroisi yksilöt, kuten palkkatyö aikaisemmin. Tutkimuksessamme käytämme Beckin käsitteellistämisen toista puolta: pakoa normaalisuudesta ja sen logiikasta. Kysymme, missä määrin palkkatyön normalisuus on häviämässä. Missä määrin yksilöiden elämänkulku on fragmentoitumassa ja epävarmuus leimaa yksilöiden elämää?

Siirtymien työmarkkinat -visio

Schmid (1998) ei kytke näkemystään työmarkkinoiden muutoksesta kattavaan yhteiskunnan muutokseen kuten Beck, vaan määrittelee käsityksensä työmarkkinoiden muutoksen luonteesta ja ehdoista huomattavasti rajatummin. Schmidin tulkinnot muutoksesta ja yhtenevyyden häviämisestä työmarkkinoilla voidaan kuitenkin ajoittaa toisen modernin tulemiseen. Hänen argumenttinsa lähtee siitä, että työmarkkinoiden toiminnassa on tapahtunut jotain peruuttamatonta, ja tulkinta työmarkkinoiden muutoksesta sijoittuu 1990-luvulle.

Osallistuminen työmarkkinoille on Schmidin mukaan oleellinen osa sosiaalista integraatiota ja sen välttämättömyys on yksilöiden elämässä muodostunut aivan keskeiseksi. Työttömyys sitä vastoin on yksi sosiaalisen poissulkemisen pääkanavista, joka purkaa entisenkaltaista työmarkkinakansalaisuutta. Kuvatessaan EU-maiden työttömyyttä Schmidin tulkinnassa työmarkkinoiden muutoksen laaja-alaisuudesta on yhtymäkohtia Beckiin (1999). Kumpikin näkee työttömyyden rakenteellisena ongelmana, jonka ratkaisemiseksi talouskasvu on välttämätön, mutta ei riittävä tekijä. Talouskasvu ei yksiselitteisesti tarkoita työpaikkojen syntymistä, aivan kuten työpaikkojen syntyminen ei enää välttämättä merkitse työllisyyttä, eikä työllisyys hyvää tulotasoa ja turvattua asemaa. Beckin (mt., 262–263) mukaan jopa USA:n työllisyysihmeeseen kätkeytyy epävarmuuden poliittinen talous. USA:ssa tuottavuus on noussut vakaasti kahden vuosikymmenen ajan, mutta enemmistön tulot ovat silti joko pysyneet ennallaan tai alentuneet.

Työmarkkinoiden muutoksesta käytyä keskustelua Schmid arvostelee siitä, että siinä suurimman huomion ovat saaneet globalisaatio ja kansainvälisen kilpailukyvyn korostaminen. Hänen mukaansa muutokset palkkatyöhön osallistumisessa ja

työmarkkinoilla asettavat yksilöiden tasolla haasteen modernien teollisten yhteiskuntien työllisyysjärjestelmille siinä missä muutokset globaalissa taloudessakin. Huomio tulisi Schmidin mukaan kiinnittää kasvavaan sosiaaliseen eriytymiseen työmarkkinoilla sekä yksilöllistymiseen. Eriytyminen ja yksilöllistyminen muodostavat kuvakulman, jonka kautta Schmid arvioi meneillään olevaa muutosta työmarkkinoilla ja sen merkitystä.

Eriytyminen merkitsee epävarmuuden, riskien ja epäjatkuvuuden läsnäoloa ja nämä sopivat huonosti "normaalin" ajatuksia kantaneen ensimmäisen modernin ajatusmaailmaan. Työmarkkinoiden kontekstiin vieden Schmid puhuu "uudesta täystyöllisyydestä". Se ei ole ensimmäisen modernin aikaista täystyöllisyyttä, vaan normaalisuhteiden sijaan katkokselliset ja erilaisten työmarkkina-asetmavaihtosten ja siirtymien työurat leimaavat nykyistä ja tulevaa työelämää. Yksilöiden elämän aikana tekemä keskimääräinen työaika tulee vähenemään olennaisesti, joskin työaika voi vaihdella merkittävästikin taloudellisen tilanteen mukaan ja yksilön elämänsä eri vaiheissa. Työmarkkinoilla tapahtuvissa muutoksissa elämisen edellytykseksi nousee refleksiivisyys ja kansalaisten aktiivisen toiminnan merkitys korostuu. Yhteiskuntapolitiikan keskeiseksi haasteeksi muodostuu yksilöiden aktiivisen toiminnan edistäminen. Näiden elementtien kautta Schmid tulkitsee ehtojen ja edellytysten olemassaoloa yksilöiden työmarkkinoille osallistumisessa.

Puhuessaan siirtymien työmarkkinoista (transitional labour markets) Schmid näkee yhteiskuntapolitiikan tehtävän aikaisempaa hallitsemattomampana. Palkkatyön eriytyminen ja yksilöllistyminen muuttavat palkkatyöyhteiskunnan järjestystä merkittäväällä tavalla. Muutosten laaja-alaisuus ja toistuvuus merkitsevät työmarkkinoille osallistumisen vaihtumista aikaisemmasta, jolloin myöskään osallistumisen riskit eivät ole samalla tavalla universaaleja kuin ennen, vaan yksilöt kohtaavat ne entistä enemmän yksilöinä. Schmidin tausta poliittisen taloustieteen edustajana paljastuu siinä, ettei hän suoranaisesti puhu yksilön ja yhteiskunnan välisestä suhteesta vaikka haastaakin tarkistamaan yhteiskuntapolitiikan sisällön ottamaan huomioon yksilöiden joustavuuden työmarkkinoilla ja tukemaan yksilöitä muutoksissa. Yksilö on aktiivinen toimija, mutta ei passiivisesti pakotettu sopeutumaan itsensä ulkopuolelta tuleviin rakenteellisiin ehtoihin. Rakenteiden tulee olla uusiutuvia. Niiltä Schmid edellyttää nykyisen yleisyyteen, kokonaisuuteen ja korjaamiseen perustuvan toiminnan sijaan joustoon, aktivointiin ja ennalta ehkäisemiseen perustuvaa politiikkaa.

Schmidin ajatus siirtymien työmarkkinoista institutionalisoituna järjestelmänä, joka ottaa yksilöiden työurissa huomioon vaihdokset erilaisten työmarkkinoille osallistumisen muotojen ja työsuhdetyyppien välillä sekä vaihdokset palkkatyön ja erilaisten ei-markkinallisten aktiviteettien välillä, ei lähtökohdiltaan sinänsä ole uusi. Giddens (1984) näki rakenteet sekä olemassa olevina välttämättömyyksiä että refleksiivisinä jo 1980-luvulla. Muutamia konkreettisia askeleita riskitilanteiden ja siirtymävaiheiden sosiaaliturvasta ja tukemisesta on otettu viime vuosina myös esimerkiksi Suomessa, mitä tulee uudistuksiin, joita on tehty koulutusvakuutuksen kehittämiseksi, ikääntymisohjelman läpiviemiseksi tai ammattikorkeakoulujärjestelmän uudistamiseksi ja yleensä jatkuvaa koulutusta tukevan asenneilmas-

ton luomiseksi. Uutta on lähinnä se laajempi yhteiskuntapolitiikan tasolle viety näkemys, jonka mukaan uudentyyppinen työuran malli voi avata mahdollisuuden työn, koulutuksen ja elämän joustavalle yhdistymiselle. Kun koulutus, uudelleen-koulutus ja kuntoutus saavat yksilöiden työurissa aktiivisen paikan, luo tämä mahdollisuuksia työmarkkinoiden entistä paremmalle toiminnalle uudessa tilanteessa. Mutta jotta tämä olisi mahdollista ja jotta voitaisiin välttää ne sosiaaliset riskit, jotka aiheutuvat siitä, etteivät nykyiset instituutiot (koulutus, sosiaaliturva, hyvinvointipalvelut jne.) tue erilaisten siirtymien työuralle ajautuneita ja hakeutuneita yksilöitä, tarvitaan sosiaalipoliittisia reformeja (vrt. Koistinen 1999). Eivätkä nämäkään yksin riitä, vaan Schmidin mukaan uudistukset tarvitsevat tuekseen yksilöiden riskitilanteissa selviytymisen valmiuksia lisäävää toimintaa (empowerment), tulonsiirtojen laajaa kirjoa (sustainable employment and income), päätäntävällän siirtämistä myös paikallisille toimijoille (flexible co-ordination) sekä erilaista voimavarojen yhdistämistä (public-private-partnerships, local public employment-service).

Luonteeltaan Schmidin työmarkkinoiden muutoksen analyysi on konkreettista, eivätkä teoreettiset lähtökohdat ole helposti nähtävissä. Tutkimuksen rivien välistä on kuitenkin luettavissa, että työmarkkinoilla on monia toimijoita ja kuinka vasta monien toimijoiden läsnäolo saa työmarkkinat toimiviksi. Työmarkkinat ovat Schmidille selvästikin sosiaalinen järjestelmä, vaikka hän ei sitä lukijalle suoraan kerro. Keskeisiä toimijoita työmarkkinoilla ovat työtä tarjoavat työnantajat, työvoimaansa tarjoavat työnhakijat sekä työvoima-, sosiaali- ja koulutusviranomaiset, jotka vastaavat poliittisen järjestelmän tasolla luotujen normien toimeenpanosta ja soveltamisesta. Työmarkkinoiden sosiaaliseen tilaan Schmid viittaa korostamalla paikallisten toimijoiden aseman tärkeyttä.

Eri maissa siirtymien työmarkkinat eivät ole samanlaiset. Kansallisista eroista johtuen ne ovat erilaiset Saksassa kuin Suomessa. Esimerkiksi naisten laajamittainen työmarkkinoille osallistuminen vaatii Saksassa uudenlaisia sosiaalisia sopimuksia, mutta Suomessa se on jo instituutio. Schmidin mukaan siirtymien työmarkkinoihin sisältyvä yleinen yksilöiden elämän aikana tekemän keskimääräisen työajan lyheneminen tulee Saksassa luomaan mahdollisuuksia erityisesti naisten palkkatyölle. Suomessa kysymys on pikemminkin siitä, että eriytyminen ja yksilöllistyminen työmarkkinoilla erilaistavat sekä miesten että naisten elämäntilannetta ja sen vaiheiden problematiikkaa ja että elämänaikainen palkkatyöhön osallistuminen vähenee niin miehillä kuin naisillakin. 1990-luvun lopussa kiinnitimme huomiota siihen, että yhä suuremman väestöosan elämäntilanteeseen on alkamassa muodostua, entisen kolmen vaiheen lisäksi, ainakin kaksi uutta itsenäisempää siirtymävaihetta (Suikkanen ym. 1998, 214–215). Toinen näistä vaihteista ajoittuu perinteisen nuoruuden jälkeen ennen työmarkkinakansalaisuutta ja toinen työmarkkinakansalaisuuden jälkeen ennen vanhuuseläkkeelle siirtymistä. Jo tuolloin arvioimme, että osan väestön kohdalla tuloksena voi olla huomattava elämäntilanteen yksilöllistyminen, mikä ei noudata palkkatyöyhteiskunnan aikaisempaa toimintalogiikkaa. Näiden ennako-oletusten pohjalta jatkamme siirtymien analyysia yksilöiden työurissa.

4 | TUTKIMUKSEN NÄKÖKULMA, ASETELMA JA AINEISTOT

Käsillä oleva tutkimus kohdistuu työmarkkinoilla ja työsuhteissa tapahtuneisiin muutoksiin. Näiden muutosten taustalla on tietoyhteiskuntakehitys, joka voidaan nähdä paradigmanmuutoksena koneista aivoihin, materiaalista informaatioon, tuotteista palveluihin, työntekijöistä yrittämiseen ja hierarkioista verkostoihin. Kehitys on muuttanut työn tekemisen tapoja, työn sisältöä, työvoiman kysyntää ja työmarkkinoita. Nykyisessä tietoperustaisessa taloudessa (Knowledge-Based Economy) ja 'uudessa taloudessa' tieto- ja osaamispääoma ovat nousseet keskeisiksi taloudellisen kasvun moottoreiksi. 'Uusi talous' on lisännyt työvoiman eriytymistä ja työn jatkuvuuteen liittyvää epävarmuutta. (Osterman 1999.) Perinteisillä teollisuuden aloilla on menetetty vanhoja työpaikkoja matalapalkkaisilta ja vähemmän tuottavilta aloilta. Samalla uusi teknologia on synnyttänyt lisää työpaikkoja tuotavilla ja korkeaa osaamista vaativilla aloilla etenkin informaatiosektorille (Tilastokeskus 1999: Tiedolla tietoyhteiskuntaan II). Työntekijöihin kohdistuvat koulutustarpeet ovat muuttuneet, mikä on merkinnyt pitkälle koulutetun ja nuoren työvoiman kysynnän lisääntymistä sekä vastaavasti heikommin koulutetun ja iäkään työvoiman kysynnän ja työmarkkina-aseman heikkenemistä.

Runsaan kahdenkymmenen viime vuoden aikana Suomen kansantalouden tuotantorakenteessa on tapahtunut selviä muutoksia. Alkutuotannon arvolisäysoosuus on pienentynyt vuoden 1975 runsaasta 10 %:sta alle 4 %:iin. Jalostuksen osuus on vastaavana aikana laskenut 40 %:sta 33 %:iin ja palvelujen osuus on kasvanut vajaasta 50 %:sta yli 60 %:iin. Suomen tuotantorakenne on muuttunut pääomavaltaisesta tutkimusvaltaiseksi elektroniikkateollisuuden ja erityisesti tietoliikennealan voimakkaan kasvun ansiosta. Laman aikana kiinteiden investointien kansantuoteosuus romahti, ja se näyttää vakiintuneen selvästi pienemmäksi kuin aikaisempina vuosikymmeninä. Suomen tuotannon rakenne on keventynyt palvelujen ja elektroniikkateollisuuden ripeän kasvun seurauksena. (Kiander ym. 2000, 7, 19–20 ja 26.)

Tuotannon rakenteissa ja talouden kehityksessä tapahtuneet muutokset muuttavat työmarkkinoiden rakennetta, asettavat haasteita työmarkkinoiden toimijoille sekä heijastuvat yksilöiden työuriin, toimeentuloperustaan ja elämäntalouteen. Talouspolitiikassa ollaan siirtämässä painopistettä rakennepolitiikkaan, mikä merkitsee epävarmuuden lisääntymistä työmarkkinoilla ja täystyöllisyyden tavoitteesta luopumista (vrt. Hjerppe 2000). Työmarkkinoiden toimintaympäristön muutokset

ja talouden rakentuminen uudella tavalla ja eri periaatteille merkitsevät myös sitä, että tähän asti työmarkkinoita hallinnut täystyöllisyysregiimi on korvautumassa riskiregiimillä (Beck 1999, 2000). Tutkimuksemme keskittyy nimenomaan näihin muutoksiin ja siihen, kuinka meneillään olevat muutokset vaikuttavat työmarkkinoihin. Yksilötason tarkastelussa keskeinen kysymys koskee sitä, kuinka talouspolitiikassa, tuotantorakenteessa ja työmarkkinoilla tapahtuvat muutokset heijastuvat yksilöiden työmarkkina-asemaan, toimeentuloon ja koulutusvaatimuksiin.

Yksilöiden kannalta työelämän keskeiset tekijät ovat ne, jotka muuttavat yksilöiden elämäntapaa, palkkatyön ja ei-palkkatyön suhteita ja yleensä yksilön suhdetta työmarkkinoihin ja työmarkkinoilla toimimiseen. Olemme kiinnostuneita tästä yksilöiden elämäntulon ja työmarkkinoiden välisestä suhteesta ja vuorovaikutuksesta. Sen tarkastelun kiinnitämme 1990-luvulle ja tarkastelun lähtökohta nousee siirtymien työmarkkinoiden ja elämäntulon käsitteistä sekä erilaisten dynamiikka-ilmiöiden tulkittamisesta.

Varsin vilkasta ja kiivastakin on ollut se keskustelu, jota niin Suomessa kuin Saksassa (Beckin yksilöllistymisväitteet ja pysyvä alityöllisyysjärjestelmä-käsite; Schmidin siirtymien työmarkkinat-käsite) ja Yhdysvalloissakin (työn loppumisen rakenneanalyysi) on käyty normaalin palkkatyön merkityksen ja määrän väheneemisestä työmarkkinoilla. Voidaan kysyä, miksi johtopäätös normaalityösuhteen laajuudesta ja luonteesta on niin tärkeä yhteiskuntien rakentumisen kannalta. Nähdäksemme kysymyksessä ei ole pelkästään yhteiskuntatieteilijöiden visioima murros. Työmarkkinoille osallistuminen, sen laajuus ja sisältö kuvaavat yhteiskunnan rakenteistumista ja yksilön yhteiskuntaan kiinnittymisen prosesseja. Kun muutos tapahtuu edellisessä, tapahtuu se myös jälkimmäisessä. Normaalin palkkatyön määrän väheneminen työmarkkinoilla on merkinnyt sitä, että myös palkkatyölle ja palkkatyöyhteiskunnalle perustuva sosiaalinen järjestys on joutunut eräänlaiselle vedenjakajalle. Tästä käytävään keskusteluun osaltaan osallistumme. Beckin yksilöitymisteesin suhde suomalaisen yhteiskunnan suurena koettuun homogeenisyyteen ja yksilöiden sekä luokkien vähäiseen erottautumiseen on hämmäntävään suuri (vrt. Roos 1988). Tutkimuksen tuloksia tarkastellaan suhteessa Beckin ja Schmidin tulkintoihin yksilöiden työuran siirtymistä ja yksilöitymisestä.

Työmarkkinoiden dynamiikka tarkastelun kohteena

Työmarkkinoiden tutkimukselle on ollut leimallista rakenteelliset poikkileikkaus-analyysit ja kiinnittyminen institutionaalisiin käsitekategorioihin, jotka ovat laininlyöneet työmarkkinoiden muutoksen ja dynamiikan tutkimisen. Tutkijoiden on ollut usein vaikea löytää otetta hyvinkin nopeasti prosessoituvien tilanteiden analysoimiseksi. Kiinnitimme työelämän tutkijoina tähän huomiota jo 1990-luvun alussa,

jolloin aloimme puhua seurantatutkimusten puolesta (Koistinen & Suikkanen 1990). Viime vuosina olemmekin pyrkineet kehittämään esimerkiksi laajojen kansallisten rekisteriaineistojen analyysia. Mitä tulee toiseen argumenttiin, kiinnittymiseen institutionaalisiin käsittekkategorioihin, se onkin jo vaativampi kysymys, koska moniaakaan sidoksia ei ole helppo havaita. Esimerkiksi Koistinen (1999, 57–59) analysoidessaan Suomessa tehtyä työmarkkinoiden tutkimusta on havainnut, kuinka esimerkiksi segmentaatioteoreettinen ajattelu on ollut tausta-ajatuksena jopa silloinkin, kun sitä ei ole suoraan mainittu, esimerkiksi tutkimuksissa, joiden tutkimusongelmana on ollut selvittää työsuhteiden vakautta ja epävakautta, työsuhteiden joustavoittamista ja työttömyyskokemuksen jälkeistä työurien epävakautumista.

Emme ole itsekään välttyneet kiinnittymiseltä institutionaalisiin käsittekkategorioihin. Tässä yhteydessä viittaamme käsittekkategorioilla kuitenkin lähinnä Beckin (1999) esille nostamaan keskusteluun jatkuvuuksia ylläpitävistä käsitteistä. Tutkiessamme muutoksia työmarkkinoilla emme pidä normaalityösuhdetta normina. Olemme kiinnostuneita työmarkkinoiden dynamiikan ja epävarmuuden ilmenemis-
muodoista (Schmid 1998) toisessa modernissa (Beck 2000). Tarkastelumme kohteena on toisen modernin ilmeneminen työmarkkinoilla ja sen heijastuminen sosiiaalisiin järjestelmiin ja yksilöiden elämäntulkkuun ja työuriin.

Jaamme Schmidin vision siirtymien työmarkkinoista, joille ovat tyypillisiä useasti toistuvat työuran aikaiset sosiaalisten tilanteiden ja työmarkkina-
asemien vaihdokset. Vision mukaan yksilöiden elämäntulkun aikainen esim. ammatillinen ja sosiaalinen liikkuvuus lisääntyvät. Seuraamme 1980-luvun lopusta 1990-luvun loppuun osittain samojen yksilöiden työurien luonnetta, eriytynyttä suhdetta siirtymiin ja erilaisten siirtymien merkityksiä sekä yksilö- että yhteiskuntasuhteilla. Schmidin esitystapa siirtymistä yksilöiden työurissa on kokonaisuudessaan lähinnä kuvaileva. Hän keskittyy siirtymien (siirtymä erilaisten työaikojen, työttömyyden ja palkkatyön, koulutuksen ja palkkatyön, kotityön ja palkkatyön välillä sekä siirtymä eläkkeelle) eroteluun ja luonnehtimiseen, eikä niinkään ota kantaa siirtymien merkityksiin tai yhteiskuntasuhteiden muutoksiin. Erotuksena Schmidin kuvaileville siirtymien luokitteluille tutkimme mm. siirtymien määrällistä laajuutta suomalaisilla työmarkkinoilla.

Siirtymien ja yksilöiden suhde voidaan ymmärtää monella tavalla. Kysymys siitä, onko yksilö pakotettu passiivisesti sopeutumaan itsensä ulkopuolelta tuleviin rakenteellisiin ehtoihin vai onko hän aktiivinen toimija, on perimmältään vanha yhteiskuntatieteellinen kysymys. Yhtäältä yksilöiden osallistumismuutokset työmarkkinoilla voidaan ymmärtää sopeutumisen kysymyksenä, jossa rakenteelliset muutokset ovat ensisijaisia ja yksilöt alistaisessa suhteessa rakenteellisiin ehtoihin ja sopeutuvan objektin roolissa. Toisessa ääripäässä ovat yksilöiden liikkumavaraa ja mahdollisuuksia korostavat tulkinnat, jotka painottavat yksilöiden subjektiivisia mahdollisuuksia ja rationaalisia valintoja.

Olemme valinneet lähestymistavan, jossa korostamme yksilöiden pyrkimyksiä ja aktiviteettia vaikuttaa työmarkkinastatukseensa ja yleisiin sosiaalis-
taloudellisiin olosuhteisiinsa. Tutkimme, missä määrin ja millä tavalla yksilöt ja ryhmät ovat aktiivisesti reagoineet työmarkkinoilla meneillään oleviin muutoksiin. Lähtökohdamme liittyy keskusteluun, jota parhaillaan käydään OECD-järjestöissä ja EU:ssa rakenteiden ja toimijoiden välisestä suhteesta käsitteen "aktiivinen kansalainen"

alla. Aktiivinen kansalainen -näkökulma korostaa yksilön oman toiminnan merkitystä ja kytkeytyy riskiyhteiskunnan realisoitumiseen tilanteessa, jossa ajatus hyvinvointivaltiosta on heikentynyt. Hyvinvointivaltion korjaavan roolin ohella yksilöiden toiminnalla ja valinnoilla on merkitystä. Yksilöt eivät vain passiivisesti sopeudu nopeasti muuttuviin tilanteisiin työmarkkinoilla, vaan omalla toiminnallaan pyrkivät myös hallitsemaan työelämän muutosten tuomaa epävarmuutta. Näin yksilöt osaltaan vaikuttavat työmarkkinoiden muotoutumiseen. Työurissa tapahtuvien siirtymien myötä toimijoiden, tilan ja sosiaalisen rakenteen vuorovaikutuksen merkitys työmarkkinoiden muotoutumiseen ja muuttumiseen korostui 1990-luvulla.

Raija Julkusen (1999, 313–317) näkökulma sivuaa "aktiivinen kansalainen" -teemaa yksilön toimintaa korostavana, kun hän kirjoittaa kansalaisten oikeushorisontin muuttumisesta, siitä, kuinka yksilöt eivät välttämättä odota valtiolta enempää (luota saavansa apua), vaan yrittävät varautua itse. Mutta kaikesta yksilöllistymisestä huolimatta asiat kollektivisoituvat, vaativat yleistä hyvää ja yhteistä intressiä edustavan tahon hoitamaan niitä. Muutosten laaja-alaisuus ja toistuvuus merkitsevät työmarkkinoille osallistumisen sisältöjen vaihtumista aikaisemmasta, eikä vastuuta voi siirtää yksin yksilöille. Aktiivinen kansalaisuus edellyttää aktiivista yhteiskuntapolitiikkaa. Epävarmuuden ja yksilöllisten riskien leimaamalla työmarkkinoilla yhteiskuntapolitiikka nousee keskeiseksi toimijaksi ja joudutaan pohtimaan yhteiskunnallisen sopeutumisen uusia ehtoja erityisesti hyvinvointivaltion muutostarpeiden näkökulmasta. Kysymys ei ole ainoastaan yksilöiden omista valinnoista, vaan valintojen taustalla saattaa olla myös rakenteellisia pakkoja.

Siirtymien näkökulma avaa yhden mahdollisuuden tarkastella rakenteiden ja yksilöiden välistä suhdetta työmarkkinoilla, koska rakenteelliset ja yksilölliset tekijät ovat vuorovaikutuksessa työmarkkinakansalaisuuden muotoutumisessa. Saadaksemme selville työmarkkinoiden dynaamista puolta ja sen merkitystä yksilöiden työurissa kiinnitämme huomionsa palkkatyöliikkuvuuteen, yksilöiden tulotason ja -rakenteen muutoksiin sekä yksilöiden ammatin hankkimista ja uudelleen koulutautumista koskeviin ratkaisuihin.

Dynamiikan kolme tarkastelukulmaa

Palkkatyöliikkuvuus yhtenä dynamiikan muotona on yksi tärkeimmistä liikkuvuuden muodoista yksilöiden elämänsä muutoksessa (vrt. Allmendinger & Hinz 1998, 63–85). Ensimmäisessä modernissa yhteiskunnan dynamiikka oli liikettä kohti normaalisuutta, institutionaalista järjestystä ja konvergenssia yhtenäisen kansallisen kontekstin tilassa. Palkkatyöliikkuvuus on kussakin kansallisvaltiossa toteutunut oman hyvinvointiregiiminsä olosuhteissa (vrt. Esping-Anderssen 1997). Suomessa palkkatyöliikkuvuudella on vahva sidos työmarkkinakansalaisuuteen perus-

tuviin yhteiskuntapoliittisiin malleihin¹ ja ohjelmiin. Dynaamisuus on ollut liikettä kohti normalityösuhteita tai siirtymistä pois työmarkkinoiden ulkopuolelle institutionaalisissa ja neuvotelluissa olosuhteissa.

Väitämme, että palkkatyöliikkuvuus on voimakkaasti riippuvainen kansallisesta institutionaalisesta kontekstista. Dynamiikan muutos palkkatyöliikkuvuudessa puolestaan kertoo työmarkkinoiden ja yhteiskunnan muutoksesta, muutoksesta niiden rakenteissa ja toimintatavoissa. Siirtymät ovat yhteiskuntien sosiaalisen dynamiikan osoittimia, elämäntilanteen muutospilareita ja aikalaisanalyysien ainesosia. Siksi siirtymät ja niiden sosiaalinen dynamiikka ovat keskeisiä indikaattoreita suomalaisen yhteiskunnan ja sen murrosten tutkimisessa. Luvussa viisi tarkastelemme palkkatyöliikkuvuutta ja sitä, onko sen suunta ja sisältö muuttumassa ja missä määrin.

Kysymys on työmarkkinoille osallistumisen monimuotoisuuden näkemisestä ja toisaalta sen kategorisoinnista. Olemme todenneet, että ensimmäisen modernin tarkoittanut normaalisuuden periaatteen toteuttamista sekä sosiaalisten yhteisöjen, organisaatioiden ja yksilöiden sitoutumista niin resurssien kuin ideologisten projektienkin kautta yleisiin periaatteisiin. Valtio on ollut keskeinen normaalisuuden kannustaja, mobilisoija, takaaja, kontrolloija ja osin toteuttaja. Katsomme työmarkkinoille osallistumista eri näkökulmista ja suhteutamme sen eri väestö- ja työmarkkinaryhmien sosiaalisiin tilanteisiin ja aikajaksoihin. Käytämme sekä työmarkkinoiden ilmiöiden tilastoinnin perinteisiä mittareita (työvoimaosuuksia, työllisyysasteita) että uusia mittareita (normaalityöllisyysastetta, vuosityöttömyysastetta, siirtymätarkastelua) ja pyrimme saamaan esiin vakauden ja epävakauden prosessimaisuuden. Määrittelemme esimerkiksi työttömyyttä ja normaalia työhön osallistumista eri tavoin kuin työttömyystutkimuksissa yleensä. Nähdäksemme vuoden aikana toteutunut työttömyys ja työssäkäynti ovat luotettavampia mittamaan työhön osallistumista tai työttömyyden luonnetta kuin poikkileikkausanalyysi.

Työmarkkinoille osallistumisen yleisyys ja normalisuus poikkeavat eri kansallisvaltioissa huomattavasti. Kansallisilla työmarkkinoilla on oma vahva kulttuurinen ja sosiaalinen rakenteensa sekä toimintaperiaatteensa, joiden sisällöistä ja muutoksesta olemme kiinnostuneita suomalaisten työmarkkinoiden osalta. Yhtenä lähtökohdanamme ovat aikakaasianalyysit ja niiden suhde konkreettisiin muutoksiin työmarkkinoilla. Suhtaudumme aikakaasianalyysiin² Beckin (2000) esittämällä ta-

¹ Valtiolla on ollut kolme suurta tehtävää: 1) koulutuksen ja erityisesti ammatillisen koulutusjärjestelmän rakentaminen 1970-luvulle saakka, jolloin se sai nykyisen perusmuotonsa. Järjestelmä huolehti työvoiman tarjonnasta, sen määrästä ja laadusta. Järjestelmän tehtävä oli löytää jokaiselle oma ammatillisen koulutuksen väylä sekä sosiaalista ihmisten ammatilliseen, vahvaan identiteettiin, jonka perustalle jokainen on voinut rakentaa elämäänsä, 2) valtion tehtävänä on ollut työn sosiaalisten riskien kalkytoiminen ja riskien turvajärjestelmien rakentaminen, sekä 3) eläkejärjestelmän rakentaminen ja ylläpito, joka on käytännössä merkinnyt yksilöiden siirtämistä kerralla työvoiman ulkopuolelle.

² Arto Noro (2000) käyttää ilmaisua aikalaisdiagnoosi.

valla siten, että aikakaudesta esitettävät tulkinnat ovat sekä visionäärisiä että faktuaalisia (non-fiction), ja että empirialla on niissä eri muodoissaan tärkeä merkitys.

Arto Noro (2000) katsoo, että vaikka Beck ja Giddens eivät käytä tulkintojensa pohjana omaa empiiristä aineistoa, vaan ainoastaan hyödyntävät muiden materiaalia, niin emme voi käyttää niitä teorioina empiirisen evidenssin tulkintaan. Noron mukaan ainoastaan tutkimusteoria voi hahmottaa arkea, sosiaalista todellisuutta, empiirisen evidenssin kautta. Hän jopa varoittaa niihin ihastumasta ja käyttämästä niitä uhkaavana, pahana harha-askeleena. Jos Noron väite pitää paikkansa, myös Beck ja Giddens ovat tehneet pahoja harha-askelia puhuessaan toisesta modernista pakona normaalisuudesta esimerkiksi työmarkkinoilla käyttämällä evidenssiä empiriasta (ks. Beck 2000, 92–109). Noro luokittelee aikalaisdiagnoosin ainoastaan viestinä tieteellisestä keskustelusta, jonka ensisijainen paikka ei ole tieteellinen keskustelu, kuten tutkimusteorian tai yleisen teorian tapauksessa. Hän näkee aikalaisdiagnoosin ainoastaan mentaalisen artefaktina, ajanhengen design'na, riskituotteena, jossa metsästetään ajanhenkeä.

Suhtaudumme esimerkiksi Beckin (mt.) työmarkkinoita koskevaan tekstiin yrityksenä tulkita palkkatyön muutoksia tavalla, mihin tutkimusteorioissa ja yleisissä teorioissa ei ole pystytty. Työmarkkinoiden muutos on tällä hetkellä varsin nopea ja erilaiset kehitysvaihtoehdot ovat mahdollisia. Jos yhteiskunnasta on tullut entistä enemmän refleksiivinen, missä olennaista on yhteiskunnan itse-muutos, työmarkkinoita käsittelevän tutkimuksen suhde empiriaan ei voi olla tieteellisen puhtas Noron kaipaamalla tavalla. Teemme pahan harha-askelen pelon uhallakin Noron kielellä aikalaisdiagnoosia suomalaisten työmarkkinoiden muutoksesta, sen vakaudesta ja dynamiikasta. Käytämme empiriaa, jota itse järjestämme, analysoimme ja tulkitsemme tavoitteena aikakauden luonteen ymmärtäminen työmarkkinoiden näkökulmasta. Oletamme, että yksilöiden ja koko yhteiskunnan hyvinvointi ja koheesio ovat keskeisesti riippuvia taloudesta, työmarkkinoista ja yksilöiden suhteesta talouden ja työmarkkinoiden muodostamaan keskukseen. Mutta samalla yhdymme Beckin epäilyyn, että aikakaudessa on merkittäväällä tavalla muuttuvia sosiaalisia määreitä, joiden tulkitseminen ja analysoiminen edellyttävät paljon työtä. Beck nostaa nähdäksemme esiin ainoastaan tulkintanäkökulman, jonka sokea seuraaminen voisi olla trendikästä mutta riskialtista. Beck (2000) ei esitä kirjassaan yksin omaa tulkintaansa työmarkkinoista, vaan pikemminkin suhteuttaa oman tulkintansa toisten tulkintoihin, joista osa on tutkimusteorioita ja osa aikakausianalyseja. Emme käytä Beckin tulkintaa toisesta modernista ja sen työmarkkinoista lähtökohtana ilmiöiden tulkitsemiseen, vaan suhteutamme muotoutuvia tulkintojamme Beckin esittämiin tulkintoihin.

Palkkatyöliikkuvuuden rinnalla toinen dynamiikan laji on hyvinvointidynamiikka, jota käsittelemme luvussa kuusi. Palkkatyöyhteiskunnassa työmarkkinakansalaisuus on varsin itsenäisesti määrittänyt yksilöiden taloudellista selviytymistä. Käytännössä tämä on näkynyt siinä, että normaalisyösuhteen sosiaaliset oikeudet ovat olleet sidoksissa yksilön ammatilliseen elämänkaareen. Sosiaalivakuutuksen etujen taso on kytkeytynyt työn teon keston ja tuloihin. Palkka on noussut ammattitaidon ja senioriteetin mukaan. (Ks. Koistinen 1986.) Tulotason kehitys ja tulonmuo-

dostus ovat yksi työmarkkinoiden toimintaa kuvaava mittari. Työmarkkinoiden toiminnan luonteen muuttuminen kohti erityyppisiä työsuhdemuotoja osaltaan konkretisoituu tulotasossa, tulorakenteessa ja hyvinvointitekijöiden kehityksessä, koska tulot ovat yksilöille resurssikysymys ja arjen erilaisten vaihtoehtojen mahdollistaja.

Tulojen tasot ja suhteet ovat rakenteellisesti yhteiskunnan oikeudenmukaisuuden ja epäoikeudenmukaisuuden ilmentäjiä. Rakenteelliset tulonjakotutkimukset ovat yhteiskunnallisen merkittävyytensä takia olleet myös tulotutkimuksen keskiössä (esim. Jänntti 1993; Rönkkö 1994; Heikkilä & Uusitalo 1997; Suoniemi 1999). Hyvinvointidynamiikan sisällä on tulonjakodiskurssin ohella monia erilaisia lajeja ja keskustelun kohteita kuten köyhyysdiskurssi (esim. Rauhala 1991; Ritakallio 1991; Jordan 1996; Kangas & Ritakallio 1996), tasa-arvoisuusdiskurssi (esim. Acker 1990; Nyberg 1998) ja tulonsiirtodiskurssi (esim. Åberg 1988; Haataja 1995). Itse tutkimme hyvinvointidynamiikan osalta toimeentulon rakenteen ja asemien muutoksia. Suurimman huomion kohteena ovat tulorakenteen muutosdynamiikka, työmarkkina-asemien ja tulojen suhde sekä oletetun eriytymiskehityksen (yksilöllistyminen) ja tulojen muutosten suhteet. Tulojen tutkiminen ei ole tutkimuksessamme "itse-näisenä" tutkimusaiheena, vaan pikemminkin siirtymä- ja vertailutarkastelulle alisteinen. Tutkimme sitä, miten tulojen muutokset ovat yhteydessä yksilön työuran aikana tapahtuviin sosiaalisiin siirtymiin. Vertaamme eri ryhmien (työvoimaan kuuluvien, työllisten jne.) tulotason kehitystä eri aikoina kulloinkin valitsemiemme asioiden (esim. koulutustason) suhteen, ja selvitämme, miten eri ryhmässä riippuvuus yhteiskunnan tuista (tulonsiirroista) on kehittynyt. Koulutuksen ja tulojen suhde näyttää yksilöiden hyvinvointikysymyksenä. Sen tarkastelussa yksi asettamamme kysymys kuuluu, onko "normaalin työmarkkinakansalaisuuden" hyvinvointiehtojen täyttymisestä tullut 1990-luvun myötä aiempaan verrattuna ehdollisempaa, ja miten työllisten määrän väheneminen 1990-luvulla vaikutti työvoimassa eri ikäisten ja esimerkiksi eri koulutusasteita suorittaneiden tulotason kehitykseen.

Koulutuksellisen dynamiikan yhteydessä luvussa seitsemän tarkastelemme aikuisten koulutukseen osallistumista sekä koulutustason ja työhön osallistumisen yhteyttä. Koulutuksellisella dynamiikalla on erityisen vahva sidos kansalliseen koulutuspolitiikkaan ja muuhun yhteiskuntapolitiikkaan. Suomalaisessa yhteiskunnassa koulutuksellinen malli on perustunut yhden ammatillisen tutkinnon riittävyteen työmarkkinoiden uusiintamisessa. Valtio on taannut taloudellisesti ja sosiaalisesti turvatun mahdollisuuden hankkia yhden ammatillisen koulutuksen tai tutkinnon. Ammatillisen koulutuksen avulla on pyritty ehkäisemään yhteiskunnan jakautumista ja vaikuttamaan työvoiman tarjontaan. Ammatillisen koulutuksen stratifioitu järjestelmä on ollut aivan välttämätön työnantajille ja ymmärrettävä yksilöiden kannalta sopeutumisen kenttänä. Koulutuksellisen dynamiikan lisääntyminen ilmentää samanaikaisesti sekä työmarkkinoiden ehtojen muutoksia, yksilöiden sopeutumisen välttämättömyyden kasvua että yksilöiden koulutuksellisten valintatilanteiden tosiasiallista paranemista. Koulutuksellisen dynamiikan lisääntyminen on tulkittavissa sekä rakenteiden pakkona että yksilöiden autonomian ja aktiivisuuden osoituksena. Kuvaamme työmarkkinoiden ja koulutuksen välisessä suhteessa tapahtuneita trendejä ja tutkimme aikuisena opiskelua työelämän muutoksen näkökulmasta.

Koulutuksen ja työmarkkinoiden suhteen tulkinnoissa on vuosikymmenten kuluessa ollut erilaisia painotuksia. Christian Maroyn ja Pierre Dorayn (2000) mukaan suhde on monimutkainen siksi, että erilaisista käsitteellisistä lähtökohdista se voidaan ymmärtää monella tavalla. Yksi rakenteellista suhdetta korostava näkökulma näkee koulutuksen osana yhteiskunnan yhteiskunnallis-taloudellisen rakenteen uusintamista ja työvoiman tuottamista. Toisessa rakenteellisesti virittyneessä lähestymistavassa koulutuksen ja työmarkkinoiden suhde tulkitaan sosiaalisena pelinä erilaisten kollektiivisten toimijoiden, kuten intressiryhmien, ammattiyhdistysten, työnantajajärjestöjen, valtion jne. välillä. Kolmas ymmärtämistapa erottuu edellisistä siinä, että se korostaa koulutuksen ja työmarkkinoiden vastavuoroista suhdetta. Kysymys ei ole vain siitä, miten koulutus muotoutuu työn ja talouden vaikutuksesta, vaan myös siitä, miten koulutus myötävaikuttaa talouden ja työmarkkinoiden toimintaan. Neljäs tulkintatapa korostaa symbolisia suhteita ja kategorioita koulutuksen ja työmarkkinoiden suhteen ymmärtämisessä ja viides sopimuksen tavoittelua (jatkuvia neuvotteluja) suhteen muotoutumisen taustalla. Maroyn ja Dorayn (mt.) esille nostamat erilaiset tulkinnat osoittavat, että koulutuksen ja työmarkkinoiden suhde on muotoutunut eri aikoina hiukan erilaiseksi. Aikaisemmat tulkinnat ovat nykyisin tavalla tai toisella läsnä, vaikkakin toimijakeskeiset tulkinnat vahvemmin kuin rakenteelliset. Palkkatyödynamiikka-luvussa sivuamme koulutuksen ja työmarkkinoiden suhdetta työmarkkinoista käsin eli kysymystä siitä, millaisina koulutusvaatimukset näyttäytyvät, kun niitä tarkastellaan 1990-luvun työmarkkinoilla toteutuneista käytännöistä päin. Koulutusdynamiikka-luvussa lähestymistapa koulutuksen ja työmarkkinoiden suhteen tarkasteluun on toinen. Kuten jo edellä totesimme, dynamiikan lisääntyminen työmarkkinoilla on tulkittavissa sekä rakenteiden pakkona että yksilöiden autonomian ja aktiivisuuden osoituksena. Koulutusdynamiikka-luvussa nousee keskeiseksi osan työvoiman koulutuksen riittämättömyys ja tätä kautta haasteet koulutusjärjestelmälle.

Pitkittäisasetelma ja aineistot

Dynaamisuuden ja siirtymien analyttinen tutkiminen edellyttää laadullisen tai määrällisen tutkimuksen seuranta-asetelmaa jossakin muodossa (vrt. Dex 1991) paneeliasetelmana, toistuvina haastatteluina, aikasarjoina tai pitkittäisasetelmana. Tutkimuksessamme sovellamme pitkittäisasetelmaa, jossa seuraamme tiettyjä työmarkkinoiden ilmiöitä usean vuoden ajan. Seuranta-aineistomme koskevat sekä yksittäisiä ikäkohortteja sukupolviensa edustajina 1940-luvulta syntyneistä 1970-luvulla syntyneisiin (kohorttiaineisto) että otosta koko työikäisestä väestöstä.

Metodinen etu, joka saavutetaan samojen ihmisten pitkäaikaisesta seurannasta on tärkeä. Kvantitatiivisessa yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa pitkittäisasetelman käyttö on kuitenkin harvinaista sen kalleuden takia. Jo yksinkertainen

toistettavuus, esimerkiksi kyselyn toinen toteuttaminen, maksaa ja vie aikaa. Seurannan asetelmat ovat yleensä retrospektiivisiä kuten tässäkin tutkimuksessa. Prospektiivinen tutkittavien kanssa reaaliajassa etenevä seuranta on vaativa toteutukseltaan. Tilanteiden jatkuva ja osittain ennakoimaton muutos asettaa erityisvaatimuksia niin tutkimusprosessin suunnittelulle, tutkimuksen käytännön toteuttamiselle kuin tutkimustulosten arvioinnillekin. Retrospektiivisen tutkimuksen ongelma on tutkittavien ilmiöiden muuntuminen seurannan aikana. Ilmiöt muuntuvat seurannan aikana ja mahdollisesti tutkimme seurannan lopussa eri ilmiötä kuin seurannan alussa. Aikasarja-analyysiin sisältyy aina ilmiöiden muuntumisen ongelma. Seurannan toinen ongelma on tutkittavien ilmiöiden kontekstin voimakkaat muutokset. Vaikka ilmiöt pysyisivät samoina, niihin vaikuttavien tekijöiden yhteys ja järjestys saattavat muuttua seurannan kuluessa. Tutkijan on tunnistettava monet seurantatutkimuksen vaarat. Pitkittäisasetelman käyttö antaa tutkijalle kuitenkin monia etuja, joista tärkeimpiä ovat mahdollisuus tutkia muutosta, sen ilmenemistä, sen suhteellisuuden kehitystä ja vaikutussuhteiden vaihtumista.

Tutkimuksemme seurantajaksoon (1988–1998) sisältyvät lamaa edeltäneet nousukauden vuodet, taloudellinen taantuma ja lamavuodet sekä viisi laman jälkeistä, uuden taloudellisen kasvun vuotta. Kun aiemmassa tutkimuksessamme (Suikkanen ym. 1998) seuranta-aika ulottui vuoteen 1994, pystyimme tekemään työmarkkinoiden rakenteellisista muutoksista lähinnä alustavia arvioita. Ajallisesti pidemmälle ulottuvien aineistojen avulla on nyt mahdollista arvioida muutoksen pysyvyyttä. Päätaavoittemme ei ole työmarkkinatutkimus, sen käsitteet ja niiden ensisijaisuus, vaan yksilöiden elämänsä ja yhteiskunnan muuttuvan sosiaalisen järjestyksen vuorovaikutussuhteen tutkiminen eriytymisen, epävakautumisen ja siirtymien näkökulmasta. Tähän seurannan metodologia antaa mahdollisuuden. Kohorttiaineiston valossa 1990-luku edustaa neljäkymmentäluvulla syntyneille työuran stabilisoidumisen vaihetta, johon työelämän muutos toi omat piirteensä. Viisikymmentäluvulla syntyneille vuosikymmen edustaa vastaavasti työuran keskeistä vaihetta ja heitä kymmenen-viisitoista vuotta nuoremmille työuran muotoutumisvaihetta.

Molemmat seuranta-aineistomme ovat Tilastokeskuksen muodostamia pitkäikäisaineistoja. Tilastokeskus hallitsee kokonaisaineistoa, jossa on kaikki Suomen kansalaiset, ja tutkimuksia varten tästä aineistosta poimitaan otokset. Tilastokeskus aloittaa aineistojen poiminnan väestörekisterin pohjalta. Sieltä saadaan aineistoille "alku" eli henkilöt ja esimerkiksi muuttajat kansalaisuus, sukupuoli, siviilisääty, kuntatiedot sekä asuinpaikkatiedot. Sen jälkeen kerätään henkilöiden tietoja muista joko Tilastokeskuksen itse ylläpitämistä rekistereistä (kuten yritysrekisteristä ja tutkintorekisteristä) tai muiden organisaatioiden ja laitosten rekistereistä. Tilastokeskus yhdistää eri hallinnollisten rekisterien³ tiedot ja tämän rekisterien

³ Tällaisia ovat väestörekisterikeskuksen tietojärjestelmä, työsuhderekisterit, verotusrekisterit, työministeriön työnhakijarekisterit, Kansaneläkelaitoksen ja Eläketurvakeskuksen eläkerekisterit, opiskelijarekisterit, tutkintorekisterit, asevelvollisuus- ja siviilipalvelurekisterit, yritys- ja toimipaikkarekisterit ja julkisyhteisöjen rekisterit.

työlään yhdistämistyön takia seurantarekistereihin perustuvat tiedot ovat aina 1–2 vuotta jäljessä nykyhetkestä.

Aineistomme perustuvat työssäkäyntitilastoon (suppeampi kuin väestölaskenta), johon kerätään tietoja vuosittain. Työssäkäyntirekisteriin kuuluvat mm. Kansaneläkelaitoksen ja Stakesin rekisterit, tutkintorekisteri, työeläke- ja veroviranomaisten tietoja ja perheaineisto. Yksi muuttuja voi koostua useista rekistereistä saaduista tiedoista eli yleensäkin aineistot kootaan useista eri rekistereistä. Koko työikäistä väestöä koskevan aineistomme laajuus on 99 muuttujaa ja kohorttiaineiston 108 muuttujaa. Molempien aineistojen avulla on mahdollista seurata yksilöiden sosiaalis-taloudellisten tilanteiden muutoksia 1980-luvun lopusta 1990-luvun loppuun. Aineistot on muodostettu ensisijaisesti yksilöiden suhteesta työmarkkinoihin ja palkkatyöhön osallistumiseen. Lisäksi aineistot kuvaavat yksilöiden suhdetta hyvinvoinnin ja sosiaalisen turvallisuuden ratkaisuihin (ensisijaisiin tuloihin, tulonsiirtoihin, verotukseen) sekä yhteiskuntapolitiikan järjestelmiin (koulutukseen, työvoimapolitiikkaan).

Tiedot kuvaavat vuoden aikana toteutuneita sosiaalis-taloudellisia tietoja yksilöiden suhteista institutionaalisiin työmarkkinoihin. Toinen vaihtoehto olisi käyttää työvoimatutkimuksen tietoja. Vaikka monet työmarkkinoiden tutkijat (esim. Julkunen & Nätti 1998) käyttävätkin niitä pääasiallisina dokumenttiaineistoinaan, niihin sisältyy kaksi suurta metodologista ongelmaa. Ensinnäkään niissä ei voida seurata samojen yksilöiden muuntuvaa suhdetta työmarkkinoiden ilmiöihin, koska otosjoukot vaihtelevat aikajaksojen välillä. Toiseksi niiden tiedot perustuvat kyselyyn ja edustavat koettua suhdetta työmarkkinoihin. Esimerkkinä voidaan mainita työsuhteen tyypit (kokopäivätyö, osa-aikatyö, vakinainen työsuhde, määräaikainen työsuhde), jotka perustuvat ensisijaisesti haastateltavalta kysytyyn tietoon ja hänen arvioonsa työsuhteen tyypistä kyselyhetkellä. Haastateltavat eivät välttämättä pysty luotettavasti arvioimaan työsuhteensa tosiasiallista toteutumaa. Ainoastaan työvoiman vuosihaastattelun tietoja tarkennetaan rekisteritiedoilla. Käyttämämme työmarkkinatietojen vahvuus on niiden institutionaalisuudessa. Niihin ovat kirjautuneet ne faktiset työssäkäyntiä yms. koskevat tiedot, joihin sisältyvät sosiaaliturvasäädökset (sosiaalivakuutetut työssäkäyntikuukaudet, työttömyyspäivärahan oikeuttava työttömyys jne).

Käytettyjen rekisteritietojen rajoituksena on se, että niiden avulla ei voida tutkia ei-institutionaalista työssäkäyntiä, työttömyyttä eikä työmarkkinoiden ulkopuolella olemista. Toinen ongelma on kokemuksellisuuden ja laajemmin subjektiivisuuden puuttuminen muuttujista, joita kyselyissä ja haastatteluissa puolestaan voidaan problematisoida. Tutkimuksen optimaalisuus on helppo nimetä monien rinnakkaisten ja ilmiötä eri suunnista lähestyvien tutkimusaineistojen käyttönä. Yksittäinen tutkija joutuu yhdessä tutkimuksessa lähes poikkeuksetta tämän ongelman eteen. Aineisto-ongelmien tiedostaminen on avain tutkimuksen tekemisessä ja tulosten merkittävyyden arvioinnissa. Ongelmien tunteminen pienentää ylitulkintojen mahdollisuutta ja on tärkein tae tutkijan vastuullisuudesta. Varovaisuus on aineistojen monista rajoituksista seuraava tutkimuksellinen hyve, joka vaikuttaa tulkintojen syvyyteen ja laajuuteen.

Kohorttiaineistomme ikäkohortit on muodostettu siten, että on poimittu 10 %:n tasavälinen satunnaisotos vuosina 1943, 1948, 1953, 1958, 1963 ja 1968 syntyneistä henkilöistä ajankohdalta 31.12.1987 syntymäajan mukaan nousevaan järjestykseen järjestetystä väestöaineistosta. Otos edustaa yhteensä 452 120 henkilöä. Otosaineiston luonteesta johtuen kohorttien 1943, 1963 ja 1968 kohdalla aineistomme on henkilömäärältään hieman pienempi ja kohorttien 1948, 1953 ja 1958 osalta vastaavasti hiukan suurempi kuin väestörekisterin antama tieto (Suomen tilastollinen vuosikirja 1963, 66 ja 1972, 64; SVT Väestö 1988: 6, 7). Vuonna 1948 syntyneet ovat henkilömäärältään suurin kohortti. Vuonna 1987 heitä oli elossa aineistomme mukaan 90 510 henkilöä. Vuonna 1943 syntyneet ovat pienin kohortti, yhteensä 61 690 henkilöä. Vanhimpana ikäkohorttina heistä oli elossa 81 % vuonna 1987 ja nuorimpaan kohorttiin 1968 kuuluvista 95 %.

Koko työikäistä väestöä koskevan seuranta-aineistomme muodostaa 5 %:n otos (yhteensä 181 634 henkilöä) 13–67-vuotiaasta väestöstä vuonna 1990. Otosasetelma purkamalla aineisto edustaa yhteensä 3 632 680 henkilöä, josta vuosittain rajaamme työikäisen väestön tarkasteluun 21–64-vuotiaat. Otos on riittävän edustava ja sen analysoiminen antaa mahdollisuuden tutkia työmarkkinoiden muutoksia koko työvoimaan kuuluvassa väestössä. Kun etsimme vaikuttavien tekijöiden suhteita ja käynnissä olevien muutosten merkittävyyttä, työikäisiä edustava aineisto on erityisen tärkeä muutosten merkittävyyden ja laaja-alaisuuden tutkimisessa, aikakauden luonteen käsitteellisessä ymmärtämisessä ja yhteiskuntapolitiittisten suositusten tekemisessä, mikä on tutkimusraportin yksi olennaisimpia tavoitteita. Kohorttiaineiston vahvuus on siinä, että sen avulla on mahdollista seurata samojen yksilöiden työmarkkina-asemien muotoutumista ja taloudellista selviytymistä eri ikäluokissa.

Ikäluokka-analyysi

Tutkimuksen kohorttiaineistoon perustuva osio muodostaa ikäluokka-analyysien käsitteellisen ja metodologisen kohteen. Tavoitteenamme on kuvata samaan ikäkohorttiin kuuluvien yksilöiden elämän eriytymistä ja yhteyksiä aikansa muihin ilmiöihin ja muutoksiin. Esimerkiksi J. P. Roos (1988) ja Juha Kauppila (1996) Suomessa ja Daniel Bertaux (1981) Ranskassa ovat käsitelleet laajemmin sukupolvi- ja ikäluokkatutkimuksen metodologiaa ja tutkimuksellisia näkökulmia. Myös Yhdysvalloissa ja Isossa-Britanniassa on ikäluokkatutkimuksen perinnettä, joissa seuranta-asetelma on ollut vuosikymmentenkin pituinen (esim. Gershuny & Brice 1994). Sukupolviaseman voidaan katsoa määrittävän sitä tapaa, jolla tietyt kokemis- ja ajattelutavat ovat olemassa sukupolvien vaihteluun liittyen. Sukupolvi koostuu samana ajanjaksona syntyneestä ikäryhmästä, jota yhdistää samansuuntaiset ja yhteiset elämäkokemukset sekä yhteinen historiallinen kulttuuritausta.

Sukupolven kesto riippuu kulttuurisen ja yhteiskunnallisen muutoksen nopeudesta. Täysin muuttumattomassa yhteiskunnassa sukupolvieroja ja erillisiä kulttuurisia sukupolvia ei ole. Sukupolven määrittely läheneekin kohortin ja ikäluokan määrittelyä. (Roos 1988; Jylhä 1990; Kauppila 1996, 45–49.) Seuraamme kysymyksestä riippuen joko yhtä tai kahta ikäkohorttia 1940-, 1950- ja 1960-luvuilla (vuosina 1943, 1948, 1953, 1958, 1963 ja 1968) syntyneistä ja tavoitteenamme on vakioida seurantaan kuuluvat yksilöt ajan sosiaalisilta lähtökohdiltaan ja yhteiskunnallisilta taustoiltaan. 1970-luvun ikäkohortit (vuosina 1973 ja 1978 syntyneet) olemme rajanneet tarkastelun ulkopuolelle heidän nuoren ikänsä vuoksi.

Ikäluokat tiivistävät itseensä yhteiskunnan muutoksen potentiaalia ja suuntaa. Samanikäisten vertaaminen voidaan ymmärtää yhteiskuntamuutosten kontekstisidonnaisena tutkimuksena. Paino on aikakauden erilaisissa vaikutuksissa rakenteellisesti relevantissa joukossa tai yksilöiden ryhmässä. Syntymäajankohdan sosiaalinen vakiointi tuo esille ajan muuttumisen vaikutukset ymmärrettävässä muodossa ja yhteydessä. Valitsemamme ikäkohortit edustavat yksilön työuran eri jaksoja ja yhdessä ne auttavat hahmottamaan, miten 1990-luvun työmarkkinoiden muutokset näkyvät eri ikäisten yksilöiden työssä ja työuran vaiheissa.

Elämänkulunäkökulma on relevantti työmarkkinoiden ja eri sukupolvien välisen suhteen tarkastelussa. Työ vaikuttaa yksilöiden elämänkulkuun ja yleisemmin siihen, millaisten mahdollisuuksien varaan tulevaisuutta voidaan suunnitella (Koistinen 1999, 196). Ei ole samantekevää, missä työuran ja elämänkulun vaiheessa työmarkkinoiden riskitilanteet realisoituvat. Taloudelliset ja työmarkkina-asemaan liittyvät riskit ja tulevaisuuden perspektiivit muodostuvat erilaisiksi lähellä eläkeikää oleville, keski-ikäisille ja työmarkkinoille siirtymässä oleville.

Yksilölliset ratkaisut ja niiden mielekkyys esimerkiksi koulutukseen hakeutumisessa sekä ratkaisuihin liittyvät perhe- ja elämäntilanteet sekä yhteiskuntapolitiikan tarjoamat mahdollisuudet ovat eri ikäisillä erilaiset. Samoin työmarkkinoiden muutoksen aiheuttamiin kvalifikaatiovaatimusten muutoksiin sopeutuminen riippuu pitkälle siitä, millaisia koulutukseen hakeutumisvalmiuksia yksilöllä on. Pitkittyneen työttömyyden tilanteessa taloudellisen selviytymisen mahdollisuudet ovat erilaiset, jos lapset ovat jo aikuisia ja esimerkiksi asunovelat on maksettu, kuin jos perheessä on kouluikäisiä lapsia ja asunovelat on maksamatta tai jos perheessä on pieniä lapsia tai lapsia ei ole vielä hankittu eikä opiskelu- ja asunovelkoja maksettu. Myös elämän suunnitelmat saattavat muuttua, kun niiden toteuttamisen edellytykset muuttuvat. Perheen perustamista ja/tai omistusasunnon hankkimista saatetaan lykätä tilanteessa, jossa tuleva työura näyttää muodostuvan katkokselliseksi tai työttömyys pitkittyy. Nykyisin nuorilla aikuisilla on mahdollisuus, jopa pakko, arvioida ratkaisuihin liittyviä riskejä. Sen sijaan 1950-luvulla ja sitä aiemmin syntyneet pystyivät aikoinaan tekemään monet ratkaisunsa luottaen työpaikan pysyvyyteen. 1960-luvun puolivälissä ja sen jälkeen syntyneiden työmarkkinatulevaisuuteen ja elämänkulkuun liittyy selvästi enemmän riskejä kuin palkkatyöyhteiskunnan lapsilla (1940- ja 1950-luvulla syntyneillä).

Eri vuosikymmeninä syntyneet voidaan nähdä eri sukupolvien edustajina. Samana vuosikymmenenä syntyneitä yhdistää se, että he ovat syntyneet samanlaisessa

yhteiskunnallis-historiallisessa tilanteessa. Heitä yhdistävät eri elämänvaiheissa samanlaisina koetut olosuhteet ja muutokset. Kullakin sukupolvella on yhteisiä kokemuksia ja sukupolveen kuuluvat ajattelevat määrättyistä asioista jollakin tasolla samalla tavalla tai ainakin ymmärtävät toisiaan sukupolveen kuuluvan ryhmän jäsenenä. Sukupolveen kuuluvat eivät ole kuitenkaan homogeeninen ryhmä. Samankin sukupolven edustajat eroavat toisistaan esimerkiksi poliittisen suuntautumisen, sukupuolen, yhteiskuntaluokan tai elämäntapansa mukaan. (Mannheim 1952; ks. Siurala 1994, 143–144; Puuronen 1997, 74–87.) Näistä eroista huolimatta kunkin sukupolven edustajia yhdistää se, että he ovat kokeneet samat yhteiskunnallis-historialliset tapahtumat ja tilanteet likimain samassa elämänselämän vaiheessa. Tällaiset yksilöiden ulkopuolella olevat ja yksilöiden kontrolloimattomissa olevat tilanteet, rakenteelliset tekijät ja tulevaisuusperspektiivi muodostavat ne yleiset mahdollisuuksien rakenteet, joiden puitteissa yksilölliset ratkaisut tehdään. Modernissa yhteiskunnassa eläneiden sukupolvien elämänselänkulku rakentui jatkuvan taloudellisen kasvun ja täystyöllisyyden perustalle, jotka otettiin annettuina. Selvää kuitenkin on, että erilaiset tekijät kuten kasvatus, yksilölliset ominaisuudet tai kulttuuriset tekijät vaikuttavat siihen, kuinka tarjolla olevia mahdollisuuksia käytetään.

Nostamme esille Roosin (1987 ja 1988) paljon käytetyn, mutta edelleen tutkimuksellisesti inspiroivan ja yksilöiden (toimijoiden) ja yhteiskunnan (rakenteiden) välistä suhdetta ymmärrettäväksi tekevän sukupolvijaottelun. Roos jaotteli keräämänsä elämäkerta-aineiston pohjalta suomalaiset neljään elämänselänkokemuksiltaan erilaiseen sukupolveen:

- sodan ja pulan sukupolvi (vuosina 1900–1918 syntyneet),
- jälleenrakennuksen ja nousun sukupolvi (1920- ja 1930-luvulla syntyneet),
- suuren murroksen sukupolvi (sodan aikana ja pian sen jälkeen syntyneet),
- lähiöiden sukupolvi (kaupungeissa suuren muuton jälkeen kasvanut sukupolvi).

Sotien ja pulan sukupolven keskeiset elämänselänkokemukset liittyvät sotiin ja sotien väliseen aikaan. Heidän elämänselänsä leimaavat köyhyys ja jatkuva puute, sairaudet, koulunkäynnin varhainen keskeytyminen ja alituinen työnteko. Toisen sukupolven, jälleenrakennuksen ja nousun sukupolven, elämänselänkokemukset olivat lapsuudessa ja nuoruudessa samankaltaiset kuin heitä edeltäneen sukupolvenkin, mutta heidän aikuistuttuaan tapahtui muutos aineellisesti turvatumpaan elämään. Tutkimuksemme tarkastelun kohteena olevat 1940-luvun ikäkohortit sekä vuonna 1953 syntyneet voidaan lukea suuren murroksen sukupolveen. Vuosina 1963 ja 1968 syntyneet kuuluvat Roosin sukupolvijaottelussa lähiöiden sukupolveen.

Suuren murroksen sukupolvi

Tutkimuksemme kohteena olevien ikäkohorttien 1943 ja 1953 välissä syntyivät ns. suuret ikäluokat. Suomessa syntyvyys nousi korkeimmilleen vuosina 1947 ja 1948, jolloin kumpanakin vuonna syntyi yli satatuhatta lasta. "Baby boom" ei ollut vain suomalainen ilmiö, vaan toisen maailmansodan jälkeen syntyvyys kasvoi kaikissa

länsimaissa. Suomalaiset suuret ikäluokat poikkeavat muiden maiden suurista ikäluokista kuitenkin kolmella tavalla. Ensinnäkin Suomessa suuret ikäluokat syntyivät välittömästi sodan jälkeen. Esimerkiksi Ruotsissa syntyvyyden huippu ajoittui vuoteen 1945, Italiassa ja Itävallassa 1950- ja 1960-luvulle ja Yhdysvalloissa 1950- ja 1960-luvun vaihteeseen. (Torres-Gil 1992.)

Suuret ikäluokat ovat toisekseen Suomessa niin suuria, ettei tiettävästi missään muualla kuin Suomessa ikäluokkien koko poikkea yhtä paljon niitä edeltävistä ja seuranneista ikäluokista (Valkonen & Nikander 1990; Valkonen 1994). Sodan jälkeen syntyneet suuret ikäluokat olivat noin puolet suurempia kuin juuri ennen sotaa tai sen aikana syntyneet ikäluokat. Kolmas suurten ikäluokkien erityispiirre on se, että Suomessa suurten ikäluokkien jälkeen ei ole syntynyt suuria ikäluokkia. Suurten ikäluokkien lasten lukumäärä ei ole kovin suuri. Tämä on sosiaalipolitiikan ja huoltosuhteen kannalta merkittävä tekijä, sillä kohorttien suuret kokoerot näkyvät suurena vaihteluna palvelutarpeissa ja eläkkeiden rahoituksessa. (Karisto 1998, 145–148.)

Suuret ikäluokat ovat muodostuneet suomalaisen yhteiskunnan kehityksen kannalta merkittäväksi ryhmäksi. Ne muodostavat ns. suuren murroksen sukupolven ytimen. Suuren murroksen sukupolveen kuuluvat tutkimuksemme ikäkohorteista vuonna 1948 syntyneet; vuonna 1943 syntyneet, jotka syntyivät ennen suuria ikäluokkia; sekä vuonna 1953 syntyneet, jotka syntyivät muutama vuosi suurten ikäluokkien jälkeen. Vuosina 1943, 1948 ja 1953 syntyneet kokivat suomalaisessa yhteiskunnassa 1960- ja 1970-luvun vaihteessa tapahtuneet suuret muutokset aikuisiässä tai sen kynnyksellä. Näiden kohorttien lapsuus poikkesi kuitenkin mahdollisuuksien rakenteeltaan oleellisesti toisistaan. Vaikka 1943 syntyneet olivat vain noin viisi vuotta ns. suuria ikäluokkia vanhempia, olivat heidän mahdollisuutensa esimerkiksi koulunkäynnin osalta heikommät kuin suurilla ikäluokilla tai niiden jälkeen syntyneillä. Sodan jälkeisessä Suomessa suurten ikäluokkien syntyminen aiheutti paineita sosiaalipolitiikkaan ja hyvinvointivaltion laajentamiseen. Sodanjälkeistä Suomea jälleenrakennettiin ja hyvinvointivaltiota kehitettiin rinta rinnan suurten ikäluokkien varttuessa. Tässä mielessä suuret ikäluokat toimivat "puskurina", jotka avasivat uusia mahdollisuuksia heidän jälkeensä syntyneille sukupolville. Esimerkiksi sodan jälkeisten vuosien suurin sosiaalipoliittinen uudistus, lapsilisälaki, tuli voimaan vuonna 1948, syntyvyyden toisena huippuvuonna. Suuria ikäluokkia varten tarvittiin ensin neuvoloita ja heidän varttuessaan kansakouluja tarvittiin lisää. Kansakoulun jälkeen tarvittiin lisää paikkoja ammattikouluihin, oppikouluihin ja yliopistoihin. Koulutuspaikkojen lisääminen ei johtunut pelkästään suurten ikäluokkien koosta vaan myös siitä, että suurten ikäluokkien tulo koulu- ja työikään ajoittui suomalaisen yhteiskunnan rakennemuutokseen, jolloin kysyntä uudella tavalla koulutetusta työvoimasta kasvoi voimakkaasti.

Työiässä suurista ikäluokista (sekä myös tutkimuksemme kohteena olevista ikäkohorteista 1943 ja 1953) muodostui "suuren muuton sukupolvi". 1960- ja 1970-luvulla Suomen tuotantorakenteessa tapahtui murros, jossa maatalousvaltainen Suomi teollistui ja kehittyi palveluyhteiskunnaksi. "Suurella muutolla" viitataan tuohon rakennemuutokseen, siihen liittyvään muuttoliikkeeseen sekä elämänta-

vassa ja kulttuurissa tapahtuneisiin muutoksiin. Maan sisäinen muuttoliike suuntautui maalta kaupunkiin. 1960- ja 1970-luvulla tapahtuneen maaltapaon seurauksena maaseudun haja-asutusalueilta muutti vuosittain kymmeniä tuhansia ihmisiä ennen muuta suuriin ja keskiuuriin kaupunkeihin (Peltonen 1982). Useampi kuin kolme neljästä suurten ikäluokkien edustajista syntyi maaseudulla, mutta sittemmin yli puolet heistä on asunut kaupungissa (Valkonen & Nikander 1990, 78). Kaupunkiin muuttaneille rakennettiin lähiöt ja niihin liittyvät palvelut. Vuosina 1969–1970 Suomesta muutti Ruotsiin lähes 80 000 ihmistä. (Karisto ym. 1998, 65–67.) Kotimaahan jääneillä ei ollut vaikeuksia työelämään siirtymisessä. Talous oli kasvussa, työttömyys vähäistä ja pitkäaikaistyöttömyys lähes tuntematon ilmiö. Suuren murroksen sukupolvi koki selvän taloudellisen nousun vanhempiinsa verrattuna. (Mt.)

Suomessa tapahtunut elinkeinorakenteen muutos ja kaupungistuminen olivat osa modernisaatiokehitystä. 1960-luvulla nuoruuttaan elävät kokivat suomalaisen yhteiskunnan sekularisoitumisen, rock'n rollin tulemisen ja olivat mukana toteutamassa seksuaalista vallankumousta. 1960-luvulla nuoruuttaan elävistä muodostui myös ensimmäinen "nuoriso" erillisen nuorisokulttuurin ilmaantumisen myötä. 1960-luvulla nuoruuttaan elävät ovat monellakin tapaa kulttuurimurroksen sukupolvi, sillä modernisoitumisen lisäksi "kuusikymmentälukulaiset" saivat kokea nuoruudessaan myös poliittisen radikalismien (Tuominen 1991). Kuusikymmentäluvulla nuoruuttaan eläviä on kutsuttu myös "määräksi sukupolveksi" (ks. esim. Sulkunen 1980), sillä suomalaisen alkoholipolitiikan liberalisointi ajoittui 1960-luvun loppuun, jolloin alkoholin käyttö arkipäiväistyi sekä miehillä että naisilla. (Karisto 1998.)

Suuren murroksen sukupolvien elämää leimasivat taloudellinen turvallisuus, koulutuksen pidentyminen, ammattitaidon hankkiminen, kaupungistuminen, kulu- tussuuntautuneisuus ja palkkatyöläistyminen. (Roos 1987.) Vielä 1950-luvun loppussa palkansaajien osuus kaikista ammatissa toimivista oli hieman yli 50 %, mutta kohosi vuoteen 1984 mennessä jo 84 %:iin. Muutoksen nopeutta kuvaa se, että joka kolmas palkkatyöläisistä oli 1980-luvulla ensimmäisen polven palkkatyöläisiä. Toimeentulolähteissä tapahtunut muutos oli Suomessa suurempi kuin yhdessäkään OECD-maassa. (Karisto ym. 1999.)

Palkkatyöläistymisen myötä vuosien 1950 ja 1990 välisenä aikana tapahtui neljä tärkeää muutosta elämäntavan ja -kulun muotoutumisen näkökulmista:

- koulutuksen lisääntyminen vähensi nuorten ansiotyöhön osallistumista ja koulutuksessa olo alkoi leimata nuoruuden elämänvaihetta,
- naisten ammatissa toimivuus lisääntyi nuorimpia ja vanhimpia ikäluokkia lukuun ottamatta ja naisten itsenäiset toimeentulomahdollisuudet paranivat,
- vanhimmat ikäluokat vapautettiin palkkatyön tekemisestä parantuneen eläke- ja terveysturvan myötä,
- miesten ansiotyöhön osallistuminen väheni kaikissa ikäluokissa; tätä muutosta selittää osin työkyvyttömyys- ja varhaiseläkkeiden yleistyminen sekä se, että monet tutkintoa vaille olevat miehet syrjäytyivät työmarkkinoilta. (Karisto ym. 1999, 171–172.)

Yhteenvedona voidaan sanoa, että suomalaisessa yhteiskunnassa vuosina 1950–1990 tapahtuneet muutokset heijastuivat yhteiskuntapoliittiseen päätöksentekoon (kuten koulutuspolitiikkaan ja hyvinvointivaltion laajentumiseen), sosiaaliseen liikkuvuuteen ja ihmisten elämäntapaan sekä miesten ja naisten väliseen työnjakoon.

Lähiöiden sukupolvi

Suuren murroksen sukupolven jälkeläisistä Roos käyttää nimitystä "lähiöiden sukupolvi". Roosin (1987 ja 1988) sukupolvijaottelussa lähiöiden sukupolvella tarkoitetaan kaupungeissa suuren muuton jälkeen kasvanutta sukupolvea (Karisto ym. 1998, 65), johon kuuluville suuren murroksen sukupolven aikana tapahtuneiden yhteiskunnallisten muutosten seuraukset olivat jo arkipäivää. Lähiöiden sukupolven koulunkäyntimahdollisuudet olivat yhtenäiset. Koulutuksesta muodostui tämän sukupolven elämäkokemuksia yhdistävä tekijä ja sukupolven nuorten palkkatyöhön osallistuminen on ollut vähäistä verrattuna aikaisempiin sukupolviin. Lähiöiden sukupolven koulutustaso on korkea verrattuna aikaisempiin sukupolviin ja sen kohdalla nuoruus elämänvaiheena on pidentynyt, koska koulutusajat ovat pidentyneet koulutusmahdollisuuksien laajentumisen ja koulutustasovaatimusten kasvun myötä. Työmarkkinoille siirtyminen on tällä sukupolvella tapahtunut myöhemmin kuin heitä edeltäneillä sukupolvilla. Lähiöiden sukupolven voidaan lukea 1960-luvulla syntyneet, joita tutkimuksessamme edustavat ikäkohortteihin 1963 ja 1968 kuuluvat. Molempien kohorttien lapsuutta ja nuoruutta leimaavat taloudellinen turvallisuus, kaikille yhtäläiset ja hyvät koulutusmahdollisuudet, molempien vanhempien palkkatyöhön osallistuminen ja pidentynyt nuoruus.

Lähiöiden sukupolven kuuluvat siirtyivät työmarkkinoille lähinnä 1980-luvun puolivälistä alkaen, mutta 1960-luvun jälkipuolella syntyneet 1990-luvulla. 1990-luvulla työmarkkinakansalaisuus on muotoutunut moniulotteisemmaksi ja yksilöllisemmäksi ja siihen ovat alkaneet vaikuttaa työmarkkinoiden uudet käytännöt ja entistä selvemmin myös yksilölliset mahdollisuudet ja valinnat. 1990-luvulla työmarkkinoille siirtyneet nuoret joutuivat kohtaamaan entistä korostuneemmin myös työnantajien vaihtumassa olevat rekrytointikäytännöt. Nuorten työmarkkinoille siirtyminen ja yhteiskuntaan integroituminen vaikeutuivat, minkä on arveltu heijastavan käynnissä olevan yhteiskunnallisen muutoksen olennaisia piirteitä (vrt. Wallace 1987; Furlong & Cartmel 1997; Nyssölä 1997; Pollock 1997a). Yksilöiden suhteesta yhteiskuntaan ja rakenteellisiin tekijöihin on tulossa aikaisempaa selvemmin erilaisia ehtoja sisältävä ja useammin muuttuva. Voidaan puhua rakenteellistuvasta yksilöllistymisestä (Roberts ym. 1994; Pollock 1997a ja 1997b). Yhtäältä kyse on elämäkulun ja sen aikana tehtyjen valintojen kasvavasta yksilöllistymisestä ja toisaalta erilaisten siirtymien ja valintojen ohjautumisesta monista yksilön ulkopuolisista tekijöistä käsin, kuten koulutustarjonnasta, paikallisista työmarkkinoista, lähiyhteisöjen tarjoamista mahdollisuuksista ja asettamista esteistä sekä hallinnollisista käytännöistä (vrt. Buchmann 1989, 15–18).

Rakenteellinen yksilöllistyminen liittyy toista modernia luonnehtivaan epävarmuuden ja epävakauden lisääntymiseen ja yksilöllistymiskehityksen voimistumiseen (Bauman 1996 ja 1998; Giddens 1990 ja 1998; Beck 1998; Castells 1997). Nämä muutostrendit heijastuvat kaikille elämäntilanteille ja ilmenevät sosiaalisten riskien lisääntymisenä (Suikkanen ym. 1999, 102). Työmarkkinoilla rakenteellinen yksilöllistyminen ja toinen moderni ilmenevät yhtenevien työmarkkinoiden muuttumisena moniksi erillisiksi työmarkkinoiksi. Suuri osa lähiöiden sukupolviin kuuluvista nuorista aikuisista kohtasi eriytyneet työmarkkinat jo työmarkkinoille siirtymisvaiheessa toisin kuin heitä vanhemmat sukupolvet. Vanhempien sukupolvien työikäisyyden aikana yksilön asema suhteessa rakenteisiin oli vielä yhtäläistä. Vanhemmat sukupolvet kiinnitettiin yhteiskunnan sosiaaliseen järjestykseen tietyn työmarkkinakansalaisuuden saavuttamisen muodossa, mikä näkyi yksilöiden koulutuksen hankkimisessa, ammatin oppimisessa ja palkkatyöhön sosiaalistumisessa. Monien erillisten työmarkkinoiden syntyminen on alkamassa yksilöllistää erityisesti nuorten ikäluokkien elämää. Oletuksemme mukaan aikaisemmat työikäistä väestöä yhteiskuntaan yhtenevästi kiinnittävät tavoitteet ja periaatteet sekä rakenteelliset käytännöt ovat muuttumassa ja vaihtumassa. Nyt rakentamamme tutkimusasetelma kykenee paljastamaan sosiaalisen järjestyksen tiettyjä yleisiä piirteitä, mutta ainoastaan yksilöiden toiminnasta ja kokemuksista lähtevän tutkimusasetelman kautta voisi problematisoida yksilön valintoja suhteessa sosiaaliseen järjestykseen (rakenteisiin).

5 KONTEKSTI: PALKKATYÖLIKKUVUUS

Laaja työmarkkinoille osallistuminen on modernismin suuria saavutuksia ja yksi sosiaalisen järjestyksen olennainen tekijä. Työmarkkinoille osallistuminen liittää yhteen taloudellisia, poliittisia, sosiaalisia ja kulttuurisia ulottuvuuksia niin yhteiskunnan tasolla kuin yksilöiden elämässäkin. Pohjoismaisissa yhteiskunnissa työmarkkinat on modernismin aikana ymmärrettävä sopimuksellisina eli työnantajien, palkansaajien ja valtion yhteisillä päätöksillä tai tahdolla on sovittu palkkatyön sosiaalisista ehdoista tuotannollisia päätöksiä lukuun ottamatta. Yksilöiden hyvinvointimahdollisuudet ovat avautuneet työmarkkinoille osallistumisen kautta. Työnantajien liiketaloudelliset tavoitteet on turvattu toiminnallisesti laaja-alaisen sopimuksellisen järjestelmän avulla ja valtion ohjaava vaikutus on varmistunut keskinäisen työnjaon ja hyväksynnän prosesseissa. Toimijoiden keskinäinen tiivis vuorovaikutus ja samansuuntaiset näkemykset yhteiskuntien kehityksen suunnasta, ja monissa tapauksissa jopa toteuttamismuodoista, ovat vahvimmin esillä juuri työmarkkinoilla. Valta on ollut sovittua ja jaettua. Sopimuksellisuus ja työmarkkinoiden ehtojen ohjaamisen valtiokeskeisyys ovat tähän asti taanneet pohjoismaisten työmarkkinoiden toimivuuden. Aikaisemmin (Suikkanen & Linnakangas 1998) olemme painottaneet valtion ohjaavaa vaikutusta työmarkkinoille osallistumiseen. Työmarkkinoiden toimivuuden tae on ollut toisten toimijoiden tietoisuus työmarkkinatilanteiden ratkaisemisen logiikasta.

Toimijoiden roolit työmarkkinoilla ovat työnjaolliset, erilaiset ja toisiaan täydentävät. Valtion työnjaolliset tehtävät suhteessa markkinoihin ovat keskeisesti sosiaalisen järjestyksen saavuttamista palvelevia ja taloudellisia määreitä tukevia. Valtio on olemuksellaan ja toimintamahdollisuuksillaan ollut tae työmarkkinoiden toimivuudesta sekä vallan ja sosiaalisten suhteiden välittäjä työnantajien ja palkansaajien organisoitumisen kesken. Toiminnallisesti valtion tehtävät ovat olleet aktiivisia työikäisen väestön tarjontakysymysten ratkaisuisissa eli työvoiman koon, rakenteen ja osallistumisehtojen kysymyksissä. Valtio on keskeisesti vaikuttanut

työvoiman hyvinvoinnin yhteiskunnallisiin ehtoihin. Työnantajien työnjaolliset tehtävät työmarkkinoiden järjestelmässä ovat keskeisesti tuotannollisia tehtäviä ja erityisesti työvoiman kysynnän ratkaisuja. Työnantajien valta-asema ehdollistaa valtion toimintaa työmarkkinoilla, vaikka se ei yksinään ole riittävää työmarkkinoiden sosiaaliselle järjestykselle. Työvoiman työmarkkinoille osallistumisessa näkyvät toimijoiden työnjako ja erilaisten vaikuttavien tekijöiden keskinäinen yhteys.

Hyvinvoinnin kysymys on ongelmallinen ja eriperusteinen sekä koko yhteiskunnan tasolla että suppeammin työmarkkinoilla. Jo tulonjakokäsitteissä olemme oletaneet, että hyvinvoinnin perusta on markkinoilla syntyvissä tuotantontekijätuloissa ja hyvinvoinnin ilmeneminen puolestaan ratkeaa valtion toteuttamassa tulojen uudelleenjaossa ja yleensä jakopolitiikassa. Valtiollisen jakamisen mahdollisuudet on ymmärretty ja sidottu markkinoiden (suhdanteiden) mahdollisuuksiin ja tilanteisiin, missä kuitenkin on sekä ideologinen (näkökulmallinen) että faktinen ulottuvuutensa (vrt. Kettunen 2000). Valtion jakopolitiikkaa on kaikissa tapauksissa pidetty alisteisena ensisijaiselle tulonjaolle. Hyvinvoinnin sosiologisissa teorioissa ei ole kyetty uhmaamaan näitä kansantaloustieteellisten teorioiden käsitteellisiä kulmakiviä. Työmarkkinoilla hyvinvointia ensisijaisempi kysymys on talouden ja yritysten toiminnan suhde ja tasapaino sen sekä yksilöiden turvallisuuden, työhön osallistumisen laadun ja valtion järjestystavoitteiden välillä.

Työmarkkinoille osallistumisen ja työmarkkinaliikkuvuuden suhde on riippuvainen yhteiskunnan spesifisyydestä. Niiden välillä on myös riippuvuussuhde ja osallistuminen edellyttää liikkuvuutta ja päinvastoin. Osallistuminen on työnantajien päätöksenteosta seuraavaa ja muiden toimijoiden muokkaamaa. Voimme erottaa rekrytoinnin, joka periaatteessa on työnantajien hallitsemaa, ja toisaalta inclusion-prosessit, joihin palkansaajat itse vaikuttavat tarjoamalla työvoimaansa ja jotka ovat yhteiskuntapolitiikan vaikutuksen alaisia kulttuurisidonnaisia juonteita. Inclusion-prosessit ovat siten yhteisöllisempiä, laajempia ja monien toimijoiden suoranaista vaikuttamisen alueita. Työvoiman rekrytointi on rajatumman päätöksenteon alaista, vaikkakin se on modernismin muotoutuessa jatkuvasti avautuvaa yhteisöllisiin ehtoihin. Työmarkkinoille osallistumisen mittarit ovat kansallisen edun kysymyksiä, joita yleisellä tasolla seurataan ja joita käytetään yhteiskuntien menestyksen parametreinä. Työhön osallistumista, ja sen mittaamista, on käytetty hyvin usein silloin, kun on pyritty arvioimaan eri yhteiskuntien taloudellista ja sosiaalista kehitystä ja työvoimavarojen käyttöä. Työmarkkinaliikkuvuuden sisällöstä huolehtiminen on puolestaan ollut toissijaista työmarkkinoille osallistumisen varmistamiseen verrattuna. Osallistumiseen vaikuttaminen on ollut valtioiden jatkuva huoli ja sen muotoja on pyritty ajankohtaistamaan jatkuvasti. Liikkuvuus on ymmärretty enemmän strategisena kysymyksenä, johon riittää toisaalta yhteiskuntien avoimuus ja toisaalta koulutus- ja eläkepolitiikan olemassaolo.

Rajattu horisontaalinen ja vertikaalinen liikkuvuus on merkinnyt yhteiskuntien stabiilisuuden korkeaa astetta. Inclusion-prosessien ymmärtämisen kannalta on tärkeää juuri valtiovallan toiminta ja merkityksen ymmärtäminen. Hyvinvointivaltiot ovat tehneet sosiaalisten yhteisöjen toimintaan osallisuudesta poliittisen kysymyksen (Stewart 2000). Osallisuus työelämään on sulkenut muut toiminnan tavat

ulos institutionaalisen hyvinvoinnin turvaamisessa. Inclusion-prosessit ovat nimenneet poissulkemisen tilanteet. Yhteiskuntien varallisuuden jakamisen alue ja tavat on johdettu työmarkkinoille osallistumisen määreinä. Niillä on ollut kaksi samanai-kaista perustehtävää: toisaalta huolehtia taloudellisen tehokkuuden toteutumisesta ja toisaalta sosiaalisen yhteenkuuluvuuden (koheesion) tehtävät. Osallistuminen työmarkkinoille on merkinnyt palkkatyön integratiivista, funktionaalista tehtävää. Osallisuuden kaikkien näiden ulottuvuuksien analyttinen tutkiminen on vaikeaa ja koko inclusion-problematiikka on näyttäytynyt pikemminkin retoriikan välineenä (Giddens 1998 ja 2000). Sosiaalinen inklusio, sen ihanteellisuus ja merkitys-avaruus, tarjoaa käsitelmisiä hyvin erilaisille poliittisille projekteille.

Läntisten yhteiskuntien jatkuva sosiaalinen murhe on ollut oikeudenmukaisuuden ja epätasa-arvoisuuden kysymys. Ratkaisut oikeudenmukaisuuteen löytyvät sosiaalisen integraation ja poissulkemisen alueilta. Rekrytointikäytännöt eivät kykene ratkaisemaan yhteiskuntien koossapysymisen ja toimivuuden kysymyksiä, joskin ne ovat niille välttämättömiä. Osallistumisen periaatteet ja koko inclusion-problematiikka ovat olennaisen tärkeitä, ei vain eriarvoisuuden vaan myös erilaisuuden kysymyksen ratkaisuisissa. Kun valtiollinen yhteiskuntapolitiikka on ensimmäisen modernismin olosuhteissa toiminut universalismin periaatteiden mukaisesti ja vastavoimana epätasa-arvoisuuden tilanteissa, niin inclusion-käytännöt ovat edellyttäneet ja hyväksyneet sisällökseen erilaisuuden politiikan. Näin on muodostunut modernien yhteiskuntien toiminnallinen pluralismi sosiaalisen alueella.

Sosiaalinen integraatio on sosiaalisen koheesion yksi tärkeimmistä edellytyksistä, ja tähän asti se on toteutunut kansallisesti (Collins 2000). Se on ollut minimiedellytys kansallisvaltioiden sisäiselle yhteenkuuluvuudelle, joka on tarjonnut näyttämön oikeudenmukaisuudelle ja hyvän elämän malleille (vrt. Giddens 1991, 79–88). Zygmunt Baumanin (2000) mukaan globalisaatio murtaa kansallisia, sosiaalisia yhteenkasautumia, joita kansalliset inclusion-prosessit ovat merkinneet. Maapalloistuviksi kehittyvät sosiaaliset ja kulttuuriset prosessit alkavat uhata kansallisiin perusteisiin muotoutunutta sosiaalista järjestystä ja oikeudenmukaisuuden käytäntöjä. Oletamme, että näiden aikaisemmasta poikkeavalla tavalla muotoutuvien käytäntöjen tutkiminen ja tulkitseminen on yksi konkreettisen yhteiskuntatutkimuksen perustehtävä. Integroimisen käytäntöjä ei ole tehty näkyviksi, ainoastaan niiden keskimääräisasteet, joita kansallisvaltiot ovat tarkasti kontrolloineet. Yhteiskuntapolitiikassa kysymys on enemmän resurssien jakamisesta, ja niiden läpinäkyvyys ja universaalisuus ovat periaatteessa itsestään selviä, joskin vaikeasti toteutettavia ja hallittavia. Toisin on inclusion-ilmioissa, jotka ilmentävät vallan suhteita ja toimijoiden keskinäistä riippuvuutta. Toimijoiden rooli on jatkuvasti aktiivinen sosiaalisessa integraatiossa, yhteisöihin hyväksymisessä. Yleisten periaatteiden yleisyys ja sitovuus ovat toissijaisia ja alati muuntuvia. Inclusion-prosesseissa tärkeä merkitys on toimeenpanevalla poliittisella tahdolla ja moraalisisella vastuullisuudella. Yhteiskuntapolitiikka ja erityisesti poissulkemisen seuraukset ovat olleet valtion hallinnan ja toimeenpanon aluetta. Inclusion-prosessit puolestaan ovat monia toimijoita ristiriitaisesti leikkaavia sosiaalisen soveltamisen kenttiä. Osallistuminen on ratkaissut hyvinvoinnin ja turvallisuuden yksilöllisiä alueita. Osallistu-

minen ja yhteiskuntapolitiikka edellyttävät toisiaan. Inclusion-käsite on osallistumista huomattavasti laajempi ja siinä etsitään ratkaisuja yksilöiden identiteettiin, sosiaalisen turvallisuuteen ja toimijuuteen samanaikaisesti.

Analysoimme 1990-luvun erityisyyttä ja sen sisäistä sosiaalis-taloudellista kehitystä. Erityisen huomion kiinnitämme työmarkkinoiden muutoksen dynamiikkaan. Toteutamme tarkastelun kehityssuuntien kuvaamisena, työmarkkinoiden dynamiikan rakenteen analysoimisena, ryhädynamiikkana sekä ryhmien sisäisen ja niiden välisen taloudellis-sosiaalisen kehityksen vertailuna. Metodisina ja asetelmallisina ratkaisuinä käytämme kehityksen seurantatauluja, dynamiikan alku- ja lopputilanteiden erottamista, suoria jakaumia ja ristiintaulukointia sekä sosiaalisten tilanteiden moniulotteisuuden kuvaajia. Tuomme sosiaaliin tilanteisiin niiden määrälliset muutokset sekä niiden suhteen ja merkityksen ulottuvuudet. Tämä ilmenee esimerkiksi sosiaalisten tilanteiden ja niihin vaikuttavien tekijöiden yhdistämisenä tulokehitykseen ja -suhteisiin. Suomalaiselle konkreettiselle sosiaalitutkimukselle on ollut tyyppillistä sosiaalisten olosuhteiden kapea-alainen ymmärtäminen sosiaalisina asemoina tai hallinnollisesti käsitettyinä tilanteina tai sosiaalisten tilanteiden (työttömyyden, työkyvyttömyyden) tutkiminen irrallaan tulokehityksestä ja sen muutoksista. Parhaimmillaan sosiaaliin tilanteisiin on yhdistetty tulotilanteet ja tulojen jakautuminen (köyhyystutkimus) ilman sosiaalisten olosuhteiden monitasoisuuden ja dynaamisuuden tutkimusta. Lyhyesti ilmaisten tavoitteemme on tutkia olosuhteita, mikä tarkoittaa samanaikaisesti sekä olojen (tilojen, tilanteiden) että suhteiden tutkimista.

Työvoimaan kuuluminen

Ensimmäiseen moderniin ovat kuuluneet yksilöiden laajenevat mahdollisuudet osallistua työmarkkinoille. On voitu puhua modernisoitumiskehityksen mukaisesta siirtymisestä palkkatyöhön ja työmarkkinoiden välittämään työllisyyteen (ks. Anderson 1985; Aho 1988; Linnakangas 1997; Koistinen 1999). Esimerkiksi Suomessa työhön osallistuminen on ollut varsin kiinteää ja kansallisesti sille on ollut erityistä se, että niin miehet kuin naisetkin ovat osallistuneet palkkatyöhön. Työnjakoon ja palkkatyöhön perustuvan yhteiskuntamuodon laajeneminen on merkinnyt sitä, että yhä suurempi osuus väestöstä on hakeutunut työmarkkinoille ja hankkinut sitä kautta toimeentulonsa.

Toista modernia erittelevä tutkimuskirjallisuus painottaa työmarkkinoiden olleen keskeinen muutoksen kohde varsinkin 1990-luvulla (Held ym. 1999; Beck 2000). Aikaisemmin esittelemämme visiot työmarkkinoista ja työstä voidaan työmarkkinoille osallistumisen luonteen mukaisesti jakaa yhtäältä optimistisiin ja toisaalta työmarkkinoiden supistumista ja työn vähenemistä korostaviin näkemyksiin. Optimististen näkemysten mukaan paluuta täystyöllisyyteen pidetään mahdollise-

na ja tavoiteltavana (Suomessa esim. Ilmakunnas ym. 2000) tai ei ainakaan uskota työmarkkinoilla ilmenevän epävarmuuden lisääntymiseen yhteiskunnassa (World Employment Report 2001; ks. myös Tietoyhteiskunta-asiain neuvottelukunta ... 2001). Työmarkkinoiden supistumista korostavien käsitysten mukaan puolestaan vajaatyöllisyyden tila on pysyvä ja yhteiskunta on siirtymässä vaiheeseen, jossa ei ole paluuta täystyöllisyyteen. Näkökulmasta riippuen tämän on oletettu tapahtuvan eri tavoin⁴. On puhuttu ainakin "hauraasta" (Beck 1999) ja "uudesta" (Schmid 1998) täystyöllisyydestä.

Kuvattaessa työllisyyttä lähtökohtana on aina väestö ja sen jakautuminen työvoimaan ja työvoiman ulkopuolella oleviin. Työvoimaosuus kuvaa työvoimaan kuuluvien osuutta työikäisestä väestöstä. Se on yleisesti käytetty työllisyyden tason mittari, mutta samalla se on yhteiskunnan rakenteen ja kehityksen mittari. Työvoimaosuus voi vaihdella työvoimaan kuuluvan väestön tai työikäisen väestön osuuden muuttuessa. Se voi alentua esimerkiksi siksi, että työikäisen (15–74-vuotiaan) väestön määrä kasvaa, mutta työvoimaan kuuluvan väestön osuus pysyy samana. (Koistinen 1999, 92–93.) Tähän väestön ikääntymisestä johtuvaan työvoimaosuuden laskuun on viitattu paljon (esim. Työmarkkinoiden muutospaineet ... 1998, 25–28; Suhdanne 2/98, 87). Vanhuuseläkeiän ylittymisestä johtuva ikääntymisen vaikutus poistuu, kun työvoimaosuuksia laskettaessa työikäinen väestö rajataan 15–64-vuotiaisiin. Näin monissa tilastoissa tehdäänkin (esim. Eurostat; Tilastokeskus). Päästään käsiksi yhteiskunnan ja työmarkkinoiden kehityksessä vaikuttaviin tekijöihin, jotka ovat sekä yksilötasoisia että institutionaalisia, kuten koulutusaikojen pidentymiseen, koulutus-, varhaiseläke- ja sosiaalipalvelujärjestelmän kehitykseen liittyviä (vrt. Allmendinger & Hinz 1998).

Työikäiset muodostavat potentiaalisen työvoiman tarjonnan. Varsinainen työvoiman tarjonta koostuu työvoimaan kuuluvista. Työvoimaosuus kuvaa sitä, kenellä työikäisestä väestöstä on halukkuutta ja mahdollisuutta kuulua työvoimaan. Samalla se on institutionaalisten työmarkkinoiden ja palkkatyön sekä yrittäjyyden määrällisen laajuuden mittari. Työvoimaosuuteen vaikuttavat koulutusjärjestelmä ja sen laajuus erityisesti nuorissa ikäluokissa, ja vastaavasti eläkejärjestelmät ja niiden toimintatavat vanhemmissa ikäluokissa. Työvoimaosuus on yhtäältä yksilöiden halukkuuden ja mahdollisuuksien sekä toisaalta sosiaalisten järjestelmien toiminnan, kulttuuristen merkitysten ja taloudellisten määreiden tasapaino, ja se

⁴ Rifkin (1995) puhuu työpaikattomasta kasvusta ja siitä, että teknologinen muutos ja talouden kasvu pikemminkin hävittävät työpaikat kuin luovat niitä. Työmarkkinoiden epävakaus on osan mukaan seurausta siitä, ettei vielä ole löytynyt työmarkkinoiden uutta tilannetta vastaavia yhteiskunnallisia instituutioita ja arkielämän muotoja. Paradigmamuutos palkkatyöyhteiskunnan monopolista moninaisen työn yhteiskuntaan tarkoittaa esimerkiksi Beckin (1999, 264) mukaan hauraan työn riskien sosialisoinnista: hyvinvointiyhteiskunnan rakentamista sellaiseksi, että se ottaisi huomioon epäjatkuvan palkkatyön. Hänen mukaansa työmarkkinoiden "huokoisuus" on kasvanut ja hauras työ lisääntynyt.

heijastaa työmarkkinoiden rakenteen ja prosessien muutoksia. Työhön osallistumisen asteesta puhutaan, kun halutaan osoittaa, kuinka suuri osa jostain työvoiman ryhmästä, kuten naisista tai miehistä, tietyn koulutusasteen suorittaneista jne., kuuluu työvoimaan (Koistinen 1999, 92–93).

1970-luvulta lähtien suomalainen erityispiirre on ollut naisten työhön osallistumisen merkittävä kasvu miehiin verrattuna ja työmarkkinoiden rakenteen muutos sosiaalisena järjestelmänä. Merkittävää siinä ovat olleet miesten ja naisten työmarkkinoille osallistumisen erilaiset kehityssuunnat ja tämän myötä se, että laajuutensa osalta naisten työhön osallistuminen on luonteeltaan lähentynyt miesten työhön osallistumista. Naiset hakeutuivat 1970- ja 1980-luvuilla aiempaa suuremmalla panoksella työmarkkinoille samanaikaisesti, kun laajaa palkkatyön ja äitiyden yhdistämisen mahdollistavaa sosiaalipalvelujärjestelmää luotiin. 1970- ja 1980-lukujen kehityssuunnissa ja erityisesti naisten työssäkäynnin laajentumisessa näkyi selvästi valtion sosiaalipalvelujärjestelmän, yksilöllisesti määräytyvän sosiaaliturvan, erillisverotuksen ja varallisuuden jakosääntöihin avioerotilanteissa liittyvien tekijöiden merkitys. 1960-luvulla naisten ja miesten työhön osallistumisen asteet erosivat toisistaan vielä selvästi. Kymmenvuotiskeskiajona esitettynä miesten työhön osallistumisen aste oli 1960-luvulla lähes 83 % ja naisilla yli 20 prosenttiyksikköä alhaisempi. 1980-luvulla ero oli enää 7 prosenttiyksikköä miesten työhön osallistumisen asteen ollessa noin 79 % ja naisten 72 %. (Suomen tilastollinen vuosikirja 1964, 1968 ja 1970; SVT Työmarkkinat 1993: 7, 26–31; 1993: 17, 50–51 ja 2000: 14, 53.)

1990-luvun alkuun saakka miehillä työvoimaan kuuluvien osuus pieneni ja naisilla suureni. Kansallinen työvoimaosuus oli 1980- ja 1990-lukujen vaihteessa runsaat 76 % (mt). Miesten osana varsinkin 1990-luvulla oli kasvava luopuminen työmarkkinoille osallistumisesta ja 1990-luvulla työvoimaosuus aleni erityisesti miesten vähentyneen työhön osallistumisen takia. Huomattava osa miesten aikaisemmasta koulutuksesta, toimialasijoittumisista ja työtehtävistä on ollut sellaisia, että ne olivat erityisen muutoksen alaisia 1990-luvulla. Alustavasti voimme olettaa, että miesten sopeutuminen työmarkkinamahdollisuuksien supistumiseen ei ole ollut aktiivista ja riittävää, pikemminkin luopuvaa. Työvoiman ulkopuolella olevien miesten osuus kasvoi 1990-luvulla edelliseen vuosikymmeneen verrattuna 3,2 prosenttiyksikköä ja naisilla 1,6 prosenttiyksikköä työvoimatilaston tietojen mukaan.

Laman aikana osa taloudellisesti aktiivisesta väestöstä ajautui kokonaan työvoiman ulkopuolelle. Vielä taloudellisen nousukauden alkuvuosinakin työvoimaosuus pysyi alhaisena ja työvoiman tarjonta kasvoi hitaasti lähes väestörakenteen muutoksen mukaisesti. Muutos tapahtui aivan 1990-luvun lopussa, jolloin enää neljäsosa työvoiman lisäyksestä oli peräisin työikäisen väestön kasvusta. (SVT Työmarkkinat 2000: 14, 51–52.) Työvoiman tarjontaa lisäsivät erityisesti lamavuosina työvoiman ulkopuolelle siirtyneet, jotka pyrkivät uudelleen työmarkkinoille.

Käytettävissä olevista aineistoista johtuen työikäinen väestö tarkoittaa tutkimuksessamme 21–64-vuotiaita toisin kuin työvoimatilastoissa. Työvoiman ulkopuolelle vuosina 1991–1994 siirtyneitä oli yhteensä 591 920 henkilöä. Heistä oli takaisin työvoimaan vuoden 1994 jälkeen palannut 340 200 eli useampi kuin joka

toinen. Joka viides oli vielä seurannan lopussakin työvoiman ulkopuolella ja yhtä moni saavutti 65 vuoden iän tai ei enää elänyt vuonna 1998. Siirtyminen työvoiman ulkopuolelta takaisin työvoimaan oli valikoivaa.

1990-luvun loppupuoli näyttäytyy aivan omanlaisena työvoiman uusiutumisen ajanjaksona. Naiset palasivat miehiä enemmän takaisin työvoimaan⁵, kun taas miehet⁶ jäivät naisia enemmän pysyvästi työvoiman ulkopuolelle. Työvoimaan takaisin palanneet olivat nuoria aikuisia, keski-ikänsä 38-vuotiaita, ja joka toisella oli suoritettuna vähintään ylempi keskiasteen tutkinto. Tutkinnon puuttuminen selvästi edesauttoi työvoiman ulkopuolelle siirtymistä pysyvästi. Joka toinen työvoiman ulkopuolelle työiässä siirtyneistä oli vailla tutkintoa ja kolmella neljästä oli enintään alemman keskiasteen koulutus, joka uudelleen työllistymisessä ei enää ollut riittävä.

Työvoiman uusiutumisen kannalta 1990-luvun alku pitää tulkita erityisen merkittävänä. Se antoi syyn rakenteellisen muutoksen (vaihdoksen) toteuttamiseen ja asetti toisaalta pakon yksilöiden paikan vaihdoksiin sekä monille motiivin selviytymisedellytysten parantamiseen työmarkkinoilla. Yhteiskunnan kyvystä huolehtia ennen eläkeikää 1990-luvun alussa työmarkkinoilta poisjoutuneista paljolti riippuu, minkälainen ongelma tilanteesta niin yksilöille kuin myös laajemmille yhteisöille muodostuu. Työikäiset joutuivat lamavuosina kilpailemaan keskenään supistuvista mahdollisuuksista työmarkkinoilla ja työvoiman ulkopuolelle siirryttiin pysyvästi jo alle 50 vuoden iässä. Monen kohdalla vasta koulutustason nostaminen mahdollisti työvoimaan palaamisen. Työvoimaan takaisin palanneet nostivat selvästi koulutustasoaan. Pelkästään korkea-asteen suorittaneiden osuus nousi heidän joukossaan runsaat 8 prosenttiyksikköä vuodesta 1994 vuoteen 1997. Niiden vuosina 1991–1994 työvoimasta poistuneiden keskuudessa, jotka eivät vuoteen 1998 mennessä palanneet enää takaisin työvoimaan, korkea-asteen suorittaneiden osuus nousi vajaan prosenttiyksikön.

Työmarkkinoille pääsemisen ehtojen kiristyminen näkyi myös ensimmäistä kertaa työvoimaan tulevien kohdalla. Työvoimarakenteen näkökulmasta 1990-luvun alku oli hyvin valikoiva. Vuosina 1995–1998 työvoimaan siirtyneistä joka kolmas, yhteensä 170 760 henkilöä, tuli työvoimaan ensimmäistä kertaa ja heistä lähes kolme neljästä oli suorittanut vähintään ylempään keskiasteen tutkinnon. Muutos uuden työvoiman rekrytointikriteereissä oli 1990-luvulla huomattavan nopea sekä yksilöiden että koulutusjärjestelmän tulevaisuuden kannalta. Ainakaan lyhyellä aikavälillä alemman keskiasteen tutkinnon suorittaminen ei ole taannut työmahdollisuuksia. Työvoiman rekrytoinnin keskittyminen korkean koulutuksen suorittaneisiin saa pitkään jatkuessaan aikaan huomattavia sosiaalisia jakoja ja asettaa haasteita nykyisen koulutusjärjestelmän toiminnalle.

⁵ Kun naisia oli kaikista työvoiman ulkopuolelle siirtyneistä ja alle 65-vuotiaista vajaat 58 %, työvoimaan takaisin palanneista naisia oli lähes 60 %.

⁶ Kun miehiä oli kaikista työvoiman ulkopuolelle siirtyneistä noin 42 %, työvoiman ulkopuolelle pysyvästi jääneistä miehiä oli liki 48 %.

Muodostamamme suhdeluvut 21–64-vuotiaan väestön työhön osallistumisesta kuvaavat potentiaalista työhön osallistumista varsin hyvin. Suhdeluvut ovat korkeammat kuin työvoimatilastossa julkaistut työvoimaosuudet 15–64-vuotiaille. Koulutusaikojen pidentyminen on viime vuosikymmeninä jatkuvasti myöhentänyt nuorten ikäluokkien työmarkkinoille siirtymistä, mikä on laaja Euroopan eri maita koskeva ilmiö (ks. Cavalli & Galland 1995). Vain pieni osa alle 21-vuotiaista nykyisin kuuluu työvoimaan⁷. Rajaa, jolloin puolet tietyn ikäisistä kuuluu työvoimaan, pidetään yhtenä työelämään siirtymisen kriteerinä. Ajanjaksona 1970–1995 tuo kriteerin mukainen ikä nousi kolmella vuodella, 18 vuodesta 21 vuoteen. Joka toinen 21-vuotiaista nuorista oli työvoimassa joko työssä tai työtä hakemassa vuonna 1995. (SVT Koulutus 1998: 1, 103.) Aineistojemme mukaan vuosina 1995–1998 työvoimaan ensimmäistä kertaa tulleet miehet olivat keskimäärin 23-vuotiaita ja naiset 24-vuotiaita.

Työvoimaan kuuluminen laskee yleensä työllisyystilanteen heikentyessä ja vastaavasti lisääntyy työllisyystilanteen parantuessa. Vuosien 1991–1993 taloudellisen taantuman aikana työvoimaosuus aleni työvoimatilaston mukaan 2,5 prosenttiyksikköä (75 %:sta 72,5 %:iin) ja käyttämämme luokittelun mukaan 1,4 prosenttiyksikköä (78,3 %:sta 76,9 %:iin). Työvoimaosuus oli vuoden 1996 jälkeen lievästi nouseva, mutta se ei saavuttanut 1980-luvun lopun lähes 80 %:n tasoa edes 21–64-vuotiaan väestön keskuudessa.

Työvoimaan kuuluminen ja alueelliset erot

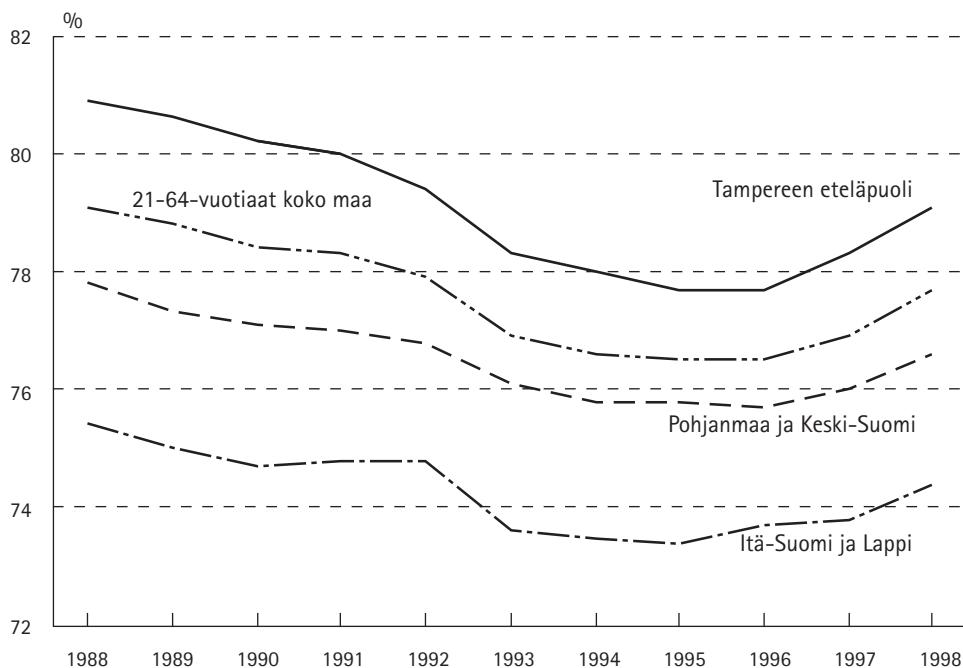
Työvoimaan kuuluminen peittää alleen merkittäviä eriytymisilmiöitä. Esimerkiksi alueelliset erot ovat suuret, mistä otamme esiin muutamia näkökohtia. Kuviossa 2 on verrattu 21–64-vuotiaiden työvoimaan kuuluvien osuutta samanikäisestä väestöstä eri alueilla. Keskimääräistä korkeampi se on eteläisessä Suomessa ja puolestaan matalin Itä-Suomessa ja Lapissa. 1990-luvun ensimmäisellä puoliskolla, jolloin henkilömäärin mitattuna muutos 21–64-vuotiaan väestön työhön osallistumisessa oli suurinta⁸, alueelliset⁹ erot jossain määrin pienenivät työhön osallis-

⁷ 15–19-vuotiaiden työhön osallistumisen aste laski lähes 41 %:sta 25 %:iin vuosina 1989–1996 ja vastaavana aikana 20–24-vuotiaiden noin 72 %:sta runsaaseen 58 %:iin (SVT Työmarkkinat 2000: 14, 53).

⁸ Työvoimaan kuuluvien määrä supistui noin 69 900 hengellä ja työvoiman ulkopuolelle siirtyneiden määrä kasvoi lähes 55 000 hengellä.

⁹ Aluejako kuviossa 2 on seuraava: Tampereen eteläpuoli = Uusimaa, Itä-Uusimaa, Varsinais-Suomi, Satakunta, Pirkanmaa, Päijät-Häme, Häme, Kymenlaakso, Maarianhamina; Pohjanmaa ja Keski-Suomi = Pohjanmaa, Pohjois-Pohjanmaa, Keski-Pohjanmaa, Etelä-Pohjanmaa, Keski-Suomi; Itä-Suomi ja Lappi = Etelä-Karjala, Pohjois-Karjala, Etelä-Savo, Pohjois-Savo, Kainuu, Lappi.

tumisen asteella mitattuna. Työvoimaosuuden kohoaminen laman jälkeen alkoi selvästi vasta kolmantena kasvun vuonna, toteutui sitä hitaammin mitä syrjäisemmästä alueesta oli kysymys, eikä ole saavuttanut edellisen nousukauden aikana vallinnutta tasoa. Ero edellisiin työmarkkinamuutoksiin on lisäksi se, että kysymys ei ole samalla tavalla aikaisemman työvoimaosuuden palautumisesta kuin sisällöltään vaativammasta ja sosiaalisesti vaikeammasta prosessista. Muuhun maahan verrattuna selvästi alimmillaan työhön osallistuminen on Itä-Suomessa ja Lapissa, eikä edes 1990-luvun loppu näyttäydä siellä laajenevan työhön osallistumisen vuosina. Työhön osallistumisen aste oli Itä-Suomessa ja Lapissa keskimäärin runsaat 74 % vuonna 1998, kun koko maan työvoimaosuus oli samana vuonna lähes 78 % (kuvio 2).

Kuvio 2. Työhön osallistumisen asteet alueittain ja työvoimaosuus koko maassa vuosina 1988–1998.

Työvoiman kysyntä kasvoi voimakkaasti 1990-luvun lopussa koko maassa ja vuosi 1997 osoitti laman pohjan jääneen taakse useimmilla alueilla (Menestys kasaantuu ... 1999, 77). Lähes 80 % vuosikymmenen lopun työllisyyden lisäyksestä sijoittui kuitenkin Etelä- ja Länsi-Suomeen (Työllisyyskertomus 1999, 2). Samoilla alueilla, joilla työllisyysaste on keskimääräistä suurempi, yleensä myös alueen työhön osallistumisen aste on suurempi (SVT Työmarkkinat 2000: 14, 82). Ihmiset muuttavat kasvukeskuksiin pääasiassa työn perässä, minkä vuoksi yrittämismahdollisuudet ja työpaikkatarjonta ratkaisevat myös aluekehityksen suunnan. Esimerkiksi vuonna 1995 pääosa (runsas kolmasosa) asuinpaikkakunnalta toiselle muuttaneista oli työllisiä (Suomi keskittyy ... 1997, 9).

Eniten 1990-luvun alun taantumasta ovat tutkimusten mukaan kärsineet perinteiset teollisuuskeskukset, jotka eivät ole kyenneet vahvasti vastaamaan tietoyhteiskuntakehityksen edellyttämiin muutosvaatimuksiin ja löytämään paikkaansa joko alueellisena keskuksena tai suurempien kaupunkialueiden satelliitteina (esim. Pikkarainen ym. 1997; Menestys kasaantuu ... 1999; Suomen uusjako ... 1999). Monilla alueilla on piirteitä sekä teollisuustuotannon vähenemisestä että maa- ja metsätalouden taantumasta. Käännettä parempaan ei välttämättä ole tapahtunut edes 1990-luvun lopun vuosina, vaan tuotannon ja työpaikkojen väheneminen on jatkunut jatkumistaan. Näin on tapahtunut esimerkiksi Etelä-Savon maakunnassa (Suomen uusjako ... 1999, 18–19), joka alueellisessa jaottelussamme sijoittuu ryhmään "Itä-Suomi ja Lappi".

1990-luku on tulkittavissa riskien uudelleenjaoksi ja muuttuneiksi suhteiksi työmarkkinoilla. Vuosikymmenen alun taloudellinen taantuma alkoi heikentää syrjäseuduilla työmarkkinamahdollisuuksia muita alueita suhteellisesti enemmän. Toiseksi vuosikymmenen taloudellinen kasvu on kohdistunut entistä harvempaan keskukseen. (Vartiainen 1998.) Taloudellisen kasvun jakso ei ole parantanut syrjäseuduilla asuvan aikuisväestön mahdollisuuksia työmarkkinoilla samassa määrin kuin Tampereen, Turun, Helsingin seuduilla ja niitä ympäröivillä alueilla. Työmarkkinoiden perinteiset riskit (syrjäisyys, vähäinen koulutus, supistuvien toimialojen problematiikka) purkautuivat voimakkaasti 1990-luvun alussa. Viime vuosina ne ovat asettuneet uuteen järjestykseen, mitä perinteisellä yhteiskuntapolitiikalla on ollut mahdoton muuttaa.

Eriytyminen koulutusasteen mukaan

Asuinalueen merkitys työvoimaan kuulumisen osalta ei ole yhtä dramaattinen kuin koulutusasteen. Koulutustaso eriyttää työvoimaan kuulumista asuinpaikkaa ja sukupuolta enemmän. Vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olleilla työvoimaan kuulumisen on selvästi muita vähäisempää. Heillä työhön osallistumisen aste myös aleni 1990-luvulla muita selvemmin. Kun vailla perusasteen jälkeistä tutkintoa olevien 15–64-vuotiaiden työhön osallistumisen aste oli Suomen tilastollisen vuosikirjan tietojen ja työvoimatilaston pohjalta laskettuna noin 62 % vuonna 1990, oli se vuonna 1996 enää vajaat 55 %. Lama vähensi myös tutkinnon suorittaneiden työmarkkinoille osallistumista, mutta selvästi vähemmän kuin vailla tutkintoa olevien. Keskiasteen tutkinnon suorittaneiden 15–64-vuotiaiden työhön osallistumisen aste oli vajaat 78 % vuonna 1996 ja korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden lähes 88 %. (SVT Työmarkkinat 1993: 7, 61–63; Suomen tilastollinen vuosikirja 1993–2000.) Pelkän perusasteen suorittaneiden työhön osallistumisen aste on alentunut laman jälkeisten taloudellisten kasvuvuosien aikana. Koulutuksellisesti huono-osaisten suhde työmarkkinoille osallistumiseen on muihin ryhmiin verrattuna olennaisesti ja suhteellisesti vaikeutumassa, sillä vähän koulutetuilla työvoimaan kuulumisen on laskenut nopeammin kuin korkeasti koulutetuilla.

1990-luvun alun taloudellisen taantuman jälkeen työvoiman tarjontaa kasvattivat nuorten ikäluokkien ohella lamavuosina työvoiman ulkopuolelle siirtyneet, jotka pyrkivät uudelleen työmarkkinoille. Kuitenkin ainoastaan korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden työvoimaan kuulumisen alkoi laajentua vuoden 1995 jälkeen. Kysymys ei ole pelkästään väestön yleisen koulutustason noususta, vaan laaja-alainen tutkinto on astumassa yhdeksi valikoitumisen kriteeriksi työvoimaan kuulumisessa. Yleinen suuntaus OECD-maissa on parin viime vuosikymmenen ajan ollut se, että ammattitaitoa vaativien työntekijöiden määrä samoin kuin heidän suhteellinen osuutensa kaikista työllisistä on kasvanut (OECD 1994a ja 1994b). Vastaavanlaisia tuloksia on saanut Marja-Liisa Parjanne (1997, 26–32).

Virallisissa tilastoissa julkaistuja tietoja työvoiman koulutusrakenteesta ei ole saatavissa ennen vuotta 1984 (SVT Työmarkkinat 1993: 7, 61–63; Suomen tilastollinen vuosikirja vuodesta 1988). Toisaalta tilastoinnin käyttämä koulutusluokitus muuttuu 1990-luvun lopussa, jolloin eri vuosia koskevien tietojen vertailukelpoisuus häviää. Vuonna 1984 vailla tutkintoa olevien työhön osallistumisen aste Tilastokeskuksen eri tilastolähteistä¹⁰ laskien oli noin 71 % ja keskiasteen suorittaneiden lähes 79 %. Vahvasti 1990-luvulle ajoittuvasta koulutusasteen eriyttävästä vaikutuksesta työmarkkinoille osallistumisessa kertoo se, että ero vailla tutkintoa olevien ja keskiasteen tutkinnon suorittaneiden työhön osallistumisen asteissa oli vain 8 prosenttiyksikköä vuonna 1984, mutta vuonna 1996 jo liki 23 prosenttiyksikköä. (Suomen tilastollinen vuosikirja, vuodet 1985–1998; SVT Työmarkkinat 1993: 7, 61–63.) Tarkasteltaessa 21–64-vuotiasta väestöä vailla tutkintoa olevien työhön osallistumisen asteet ovat korkeammat kuin edellä esitetyt 15–64-vuotiaiden (Tilastokeskuksen julkaisema tieto). Ero tutkinnon suorittaneisiin on kuitenkin suuri, eikä 21–64-vuotiaistakaan muiden kuin ainoastaan korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden työhön osallistumisen aste ole noussut vuoden 1995 jälkeen. Vailla tutkintoa olevien ja keskiasteen suorittaneiden kesken oli yli 12 prosenttiyksikön ero vuonna 1997.

Lähes kaikissa koulutus- ja ikäryhmissä työhön osallistumisen aste aleni 1990-luvulla. 1980-luvulla työvoimaan kuulumisen oli Suomessa 25–54-vuotiailla lähes yhtä yleistä koulutustasosta riippumatta. 1990-luvulta lähtien pelkän perusasteen koulutuksen suorittaneiden miesten ja naisten työvoimaan kuulumisen on sen sijaan ollut selkeästi alhaisempaa kuin ammatillisen tutkinnon suorittaneiden. Vailla tutkintoa olevien työhön osallistumisen aste on laskenut erityisesti nuorissa ikäluokissa sekä miehillä että naisilla. Ainoastaan korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden nuorten (21–24-vuotiaiden) miesten työvoimaan kuulumisen laajeni vuodesta 1989 vuoteen 1993 ja edelleen vuoteen 1997. 35–54-vuotiailla 90 %:n työhön osallistumisen asteen saavuttaminen edellyttää vähintään ylemmän keskiasteen tutkinnon suorittamista. (Liitetaulukko 1.) Jos ei ole suorittanut vähintään ylemmän keskiasteen tutkintoa, varsinkin nuorilla on monia rajoituksia työllistyä pysyvämmiin. Ammatillisen koulutuksen ulkopuolelle jääminen tai vähäisen koulutuksen suorittaminen on nuorten osalta 1990-luvun loppupuolella aloittanut sosiaalisen syrjäytymisprosessin.

¹⁰ SVT Työmarkkinat 1993: 7, 61–63; Suomen tilastollinen vuosikirja 1985.

Kaikesta edellä esitetystä huolimatta työvoimaan kuulumisen on työikäisessä väestössä edelleen yleistä ja normaalia. Miesten työhön osallistumisen aste oli 1990-luvulla ainoastaan lievästi aleneva ja naisilla se oli muutaman prosenttiyksikön alempi kuin miehillä. (Liitetaulukko 1.) Laajana ilmiönä koko yksilöiden elämänkaareissa työvoimaan kuulumisen on kuitenkin supistumassa noin ikävuosien 25 ja 54 välille. Tämä merkitsee sitä, että elämänkaaren aikana yksilö kuuluu työvoimaan noin 30 vuotta. Työllisen ajan odotusarvo on tätäkin lyhempi. Helka Hytti (1999) on arvioinut sen olevan enää 26 vuotta. Alle 25-vuotiaiden ja yli 55-vuotiaiden työvoimaan kuulumisen on osittaista. 1990-luvulla keskimääräinen institutionaalisille työmarkkinoille osallistumisen aika lyheni ja saattaa edelleenkin lyhentyä tulevaisuudessa ainakin osalla koulutusasteen nousun, pitkien koulutusaikojen ja yksilöiden työvoimasta poissiirtymismahdollisuuksien yleistymisen myötä. Vielä 1960-luvun alussa työeläkelakien yhteydessä työhön osallistumisen tavoiteajaksi suunniteltiin 40 vuotta, mihin varsinkaan nuoret sukupolvet eivät enää yllä.

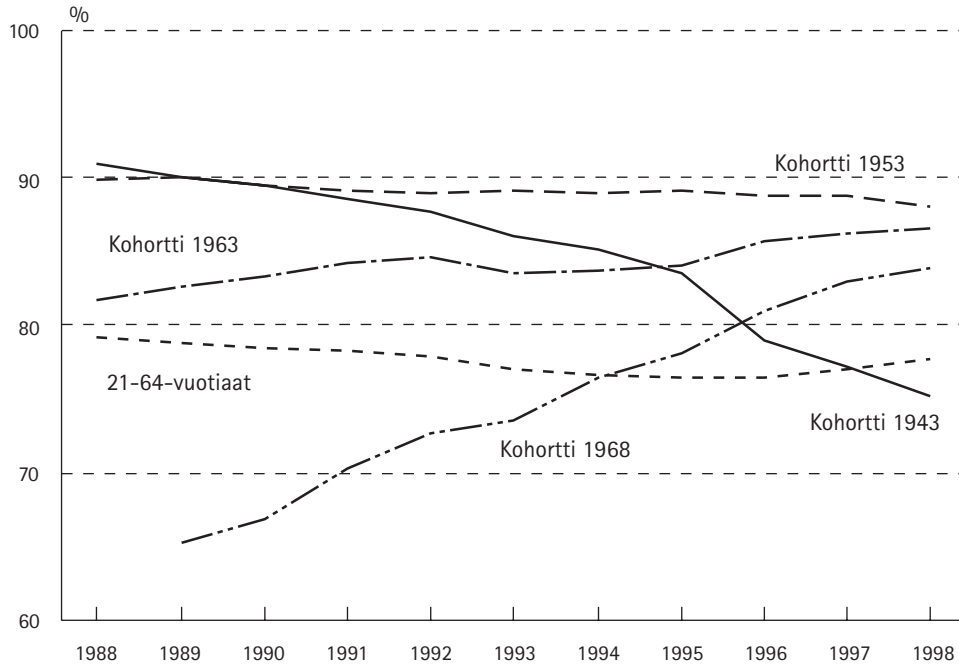
Eri ikäisten suhde työhön osallistumiseen

Yleensä työvoimaosuudet perustuvat vuosikohtaisiin poikkileikkaustietoihin. Joka vuosi tarkastelun kohteena olevien henkilöiden joukko muuttuu jonkin verran, koska vuosittain työvoimaan tulee aina uusia henkilöitä ja siitä on virtaamaa pois. Kohorttiaineistolla voidaan seurata samojen henkilöiden työvoimaan kuulumista seuranta-aikana ja tarkastella jossain määrin toisesta näkökulmasta vastaavia ilmiöitä: vanhempien ja nuorten ikäluokkien suhdetta työhön osallistumiseen.

Vuonna 1943 syntyneet olivat 45-vuotiaita 1980-luvun lopussa ja 54-vuotiaita vuonna 1997. Heidän kohdallaan kasvava poissiirtyminen työvoimasta näyttää alkaneen jo alle 50-vuotiaina. Eri syistä työvoiman ulkopuolella olleiden osuus ikäkohorttiin kuuluvista kasvoi 9 %:sta 25 %:iin seuranta-aikana¹¹. Joka neljäs ikäkohortin miehistä samoin kuin naisista oli työvoiman ulkopuolella seurantakauden lopussa. (Kuvio 3.) Vuotta aikaisemmin vuonna 1997 ikäkohortin naisista hie-man useampi kuin miehistä oli työvoiman ulkopuolella.

Suomessa kehitettiin 1980-luvulla voimakkaasti varhaiseläkejärjestelmiä, etuusia parannettiin ja eläkkeelle pääsyn ehtoja lievennettiin. Muutoksen taustalla oli rakenteellisia syitä, niin poliittisia kuin taloudellisiakin. 1980-luvulla alkoi esiintyä myös työttömyyseläkkeen muodossa tapahtuvaa työelämästä poistumista. Ikään-tyneiden pako työmarkkinoilta on eläkejärjestelmien kautta monien tutkimusten mukaan ollut yhteydessä eri toimialojen kilpailutilanteisiin ja työvoiman vähentämisen tarpeeseen (esim. Gould 1995 ja 1999; Hytti 1998). Ikänsä perusteella vuonna 1943 syntyneet eivät yltäneet työttömyyseläkkeiden tai varsinaisten varhaiseläkkeiden piiriin. Työvoiman ulkopuolelle siirtyneiden osuus kasvoi lähinnä työkyvyttömyyseläkepäättökseen myötä, mitä kehitysprosessia eläkkeelle siirtymisen esteiden lisääminen ei ole pystynyt toiseksi muuttamaan. Työvoiman ulkopuolella olleista 54-vuotiaista miehistä liki 81 % ja naisista 55 % oli eläkkeellä vuonna 1997.

¹¹ Miehillä kasvu oli 8 %:sta 25 %:iin ja naisilla 10 %:sta 25 %:iin.

Kuvio 3. Työhön osallistumisen asteet ikäkohorteittain vuosina 1988–1998.

Varhainen työvoimasta poissiirtyminen on yhteiskunnallisesti merkittävämpi kysymys kuin samanikäisten työttömyys. Työvoimasta poissiirtyminen voidaan tulkita muuttavan tulonjaon rakenteellisia ehtoja, lyhentävän yksilön osallistumista pitkäkestoisen sosiaaliturvan maksamiseen ja nopeuttavan työmarkkinoiden uusiutumista. Mitä valikoidumpaa varhainen työelämästä poissiirtyminen on, sitä enemmän sillä on vaikutuksia työmarkkinoiden sisäisiin rakenteisiin ja uusiutumiseen. Kaikkein vähiten seurantakaudella työmarkkinoille osallistumisessa oli muutoksia vuonna 1953 syntyneiden ikäkohortissa, johon kuuluvat olivat seurantajaksolla 35–45-vuotiaita. Työvoiman ulkopuolella olleiden osuus kasvoi ikäkohortissa 10 %:sta 12 %:iin seuranta-aikana (kuvio 3). Ikäkohortin työvoiman ulkopuolella olleista noin joka toisella oli eläkepäättös. Erityisesti naisten kohdalla työvoiman ulkopuolella olossa kyse oli selvästi keski-ikäisenä opiskelleiden aikuisten joukosta. Vuonna 1997 kohortin työvoimaan kuulumattomista naisista lähes joka viides opiskeli ja samanikäisistä miehistä runsas kymmenesosa. Mitä nuoremmasta ikäkohortista on kysymys, sitä useammin työvoiman ulkopuolella ollaan opiskelun takia ja naiset lasten hoidon vuoksi.

Kaikkein eniten taloudellinen taantuma vaikutti nuorten ikäluokkien työvoimaan kuulumiseen. Se hidastutti ja osin pysähdytti 1960-luvulla syntyneiden työhön osallistumista. Nuorten ikäluokkien työhön osallistumisen aste toteutui 1990-luvulla alhaisempina kuin vastaavien ikäluokkien aikaisempina vuosikymmeninä. Työllisyystilanteen heikkeneminen 1990-luvun alussa merkitsi nuorten ikäryhmien työmarkkinoille siirtymisen myöhentymistä. Näin voidaan päätellä, kun tarkastellaan eri ikäkohortteihin kuuluvia samanikäisiä.

Vuonna 1963 syntyneiden työhön osallistumisen aste oli 25-vuotiaana lähes 82 % eli selvästi korkeampi kuin vuonna 1968 syntyneiden työhön osallistumisen aste (runsaat 73 %) niin ikään 25-vuotiaana (kuvio 3 ja taulukko 1). Ikäkohorttiin 1963 kuuluvat siirtyivät työmarkkinoille pääasiassa 1980-luvulla ja ehtivät sijoittua työmarkkinoille kohtuullisen hyvin 1990-luvun alkuun mennessä. Vuonna 1968 syntyneistä ne, jotka hakeutuvat työmarkkinoille 1990-luvun alun lamavuosina, olivat alle 25-vuotiaita. Osa oli vielä opiskelemassa tai päättämässä opintojaan. Työmarkkinoilla tapahtuneet muutokset vaikeuttivat ja pitkittivät siirtymistä työmarkkinoille, mikä kehityssuunta on lievemässä muodossa ollut havaittavissa Euroopan maissa jo kahdenkymmenen viime vuoden aikana (esim. Polk & Tait 1990; Cavalli & Galland 1995). Osaltaan kysymys on koulutukseen hakeutumisen lisääntymisestä.

Ikä	Vuosi		
	1988	1993	1998
25-vuotiaat	81,6	73,5	74,1
30-vuotiaat	88,9	83,5	83,8
35-vuotiaat	89,8	88,1	86,5
40-vuotiaat	91,0	89,1	89,4
45-vuotiaat	90,9	89,7	88,1

Taulukko 1. Työvoimaan kuuluvien osuudet ikäryhmittäin eri ajankohtina.

Taulukossa 1 muodostamamme asetelma mahdollistaa viiden eri ikäryhmän työhön osallistumisen vertailun kolmena eri ajankohtana. Vuosi 1988 edustaa nousukauden vuotta, vuosi 1993 syvintä lamavuotta ja vuosi 1998 uuden nousukauden vuotta. Mitä lähemmäksi nykypäivää tullaan, sitä enemmän työvoimaan kuulumisen on vähentynyt erityisesti 25-vuotiailla, mutta myös 30-vuotiailla. Kysymys on muutoksesta työhön osallistumisessa sukupolvien välillä. Vastaavanlaisia eri ikäluokkien välisiä eroja ovat varsinkin brittitutkijat havainneet myös elämäntyytleissä, sukupuolirooleissa, perhe-elämässä ja koulutuksessa (esim. Wallace 1987; Gershuny & Brice 1994), mihin koulutuksen osalta palaamme luvussa seitsemän.

Syitä nuorempien ikäkohorttien muita alhaisempaan työvoimaan kuulumiseen on useita. Yksi on 1960-luvun lopussa syntyneiden muita korkeampi koulutustaso ja siten pidempi opiskeluaika ja myöhäisempi työmarkkinoille tulo. Toinen syy on työmarkkinoille siirtymisen ajankohdan yhteiskunnallisen tilanteen erilaisuus taloudellisesti ja sosiaalisesti. 1960-luvun loppupuolella syntyneet siirtyivät työmarkkinoille aikana, jolloin työpaikkojen määrä oli selvästi vähentynyt ja työllistyminen ylipäänsä vaikeaa. Tämä saattoi merkitä esimerkiksi sitä, että työpaikkojen vähyyden vuoksi oli entistä vaikeampaa olla töissä opiskelun ohessa ja vaihtoehdoksi jäi

kokopäiväinen opiskelu. On oletettavaa, että yhteiskunnallisen tilanteen erilaisuus vaikutti monien nuorten ikäryhmien elämäntilanteeseen ja siihen, että työmarkkinoille hakeutuminen siirtyi myöhemmäksi. Selvä syy mitä ilmeisemmin on myös työmarkkinoiden rakenteen muutosnopeuden ja työvoiman tarjonnan suhteessa. Ammatillisen koulutuksen rakenne ja uuden työvoiman ammatti- ja toimialasuuntautuminen eivät ole kyenneet seuraamaan työvoiman kysynnän tarpeita. Toisaalta nuoret eivät 1990-luvulla samassa määrin kuin vanhemmat sukupolvet asettaneet työhön osallistumista elämän keskiöön (Saarela 1998). Tulos merkitsee työmarkkinoille siirtymisen eriytymistä ikäluokkien kesken ja tulevaisuudessa mahdollisesti myös muiden sosiaalis-taloudellisten tilanteiden huomattavaa erilaistumista (Suikkanen ym. 1999). Mitä pidempään osa nuorista ikäluokista on omasta halustaan poiketen työmarkkinoiden ulkopuolella, sitä vaikeampaa integroituminen työmarkkinoille on myöhemmin. On ilmeistä, etteivät esimerkiksi ikäkohortteihin 1963 ja 1968 kuuluvat tule 30–40-vuotiaina saavuttamaan 90 %:n työhön osallistumisen astetta kuten heitä vanhemmat ikäkohortit vastaavan ikäisinä vielä saavuttivat.

Työvoimaan kuulumisen suhde tulotasoon

Kymmenen vuoden aikana työvoimaan kuuluvien keski-ikä on kohonnut lievästi, mutta samanaikaisesti on olennaista, että myös työvoiman ulkopuolella olevien keski-ikä on alentunut. Työvoiman ulkopuolelle joutui 1990-luvulla nuorempiakin vähäisen koulutuksen ja muiden valikoitumisilmiöiden takia. Mitä ilmeisemmin työvoiman ulkopuolella oleminen tulee lähitulevaisuudessa olemaan myös lähes yhtä yleistä miehillä ja naisilla. 1990-luvulla miesten osuus työvoiman ulkopuolella olleista kasvoi ja naisten pieneni. (Taulukko 2.)

Koulutusrakenne on muuttunut muita rakennetekijöitä enemmän. Työvoimassa pelkän perusasteen suorittaneiden osuus väheni 10 prosenttiyksikköä vuodesta 1988 vuoteen 1997 ja vähintään ylemmän keskiasteen tutkinnon suorittaneiden osuus kasvoi saman verran. Arvioimme, ettei vuonna 2020 pelkkä peruskoulutus mahdollista käytännössä lainkaan osallistumista palkkatyöhön. Alemman keskiasteen koulutuksen suorittaneiden osuus ei enää kasva työvoimassa, vaan työvoimaan kuulumisen tulee tulevana vuosikymmeninä edellyttämään vähintään ylemmän keskiasteen suorittamista. Vuonna 2005 yli puolet työvoimaan kuuluvista on todennäköisesti suorittanut vähintään ylemmän keskiasteen tutkinnon. Myös työvoiman ulkopuolella olevan väestön koulutusrakenne on muuttunut, kuten edellä totesimme.

Yksilöiden hyvinvointimahdollisuudet avautuvat työmarkkinoille osallistumisen kautta, ja tulojen tasot ja suhteet ovat eräänlaisia oikeudenmukaisuuden/epäoikeudenmukaisuuden ilmentäjiä. Valtionveronalaisilla tuloilla mitaten työvoimaan kuuluvien keskimääräiset tuloerot olivat 1980-luvun lopussa korkea-asteen koulutuksen suorittaneita lukuun ottamatta varsin pienet (vajaat 10 prosenttiyksikköä). Erot ylemmän keskiasteen ja alemmien koulutustasojen työvoimaryhmien välillä eivät juurikaan kasvaneet myöskään 1990-luvulla. Ylimmän ja alimman koulutus-

Taustatietoja	21–64-vuotiaat			
	Työvoimassa		Työvoiman ulkopuolella	
	1988	1997	1988	1997
Henkilöä	2 323 780	2 301 120	612 600	689 460
Miehet %	51,8	51,7	42,8	46,2
Naiset %	48,2	48,3	57,2	53,8
Ei perusast. jälk. koul. %	36,8	26,2	59,3	43,3
Alempi keskiaste %	32,3	32,3	20,3	23,9
Ylempi keskiaste %	18,0	22,1	15,7	23,5
Korkea-aste %	12,9	19,4	4,7	9,4
Keski-ikä	38,8	40,8	46,7	45,6
Keski-ikä (miehet)	38,5	40,4	47,3	46,6
Keski-ikä (naiset)	39,2	41,3	46,1	44,8

Taulukko 2. Työvoimassa ja työvoiman ulkopuolella olevien sukupuoli- ja koulutusrakenne sekä keski-ikä vuosina 1988 ja 1997.

asteiden välillä ne jopa supistuivat. (Liitetaulukko 2.) Voidaankin ajatella, että varsinkin työvoimaan kuuluvien miesten tuloerot ovat korkean asteen koulutuksen suorittaneita lukuun ottamatta olleet suhteellisen pienet, eivätkä erot sinällään ole houkuttelleet etenkin keski-ikäisiä ja vanhempia miehiä laajan koulutuksen hankkimiseen.

Naisten ja miesten keskitulojen ero on lievästi supistunut tarkastelukaudella lähinnä naisten keskitulojen nopeamman kasvuvauhdin takia. Tästä huolimatta sekä työvoimassa että työvoiman ulkopuolella miesten tulotaso on edelleen selvästi naisten tulotaso korkeampi. Esimerkiksi työvoimassa naisten tulotaso on viidenneksen miesten tulotaso alhaisempi (liitetaulukko 2), vaikka naisten koulutustaso on miesten koulutustaso korkeampi, naisillakin on paljon työkokemusta ja esimerkiksi työaikatilastot osoittavat myös naisten tekevän pitkää työpäivää (vrt. Lehto 1999, 40–42).

Kokonaisuutena vuosikymmenen aikana työvoiman koulutusrakenteessa tapahtunut nopea muutos on selkeä osoitus suomalaisten työmarkkinoiden nopeutuvasta rakenteellisesta dynamiikasta, mikä voi merkitä osan työvoiman ulkopuolelle siirtymään joutuneiden taloudellisen ja sosiaalisen syrjäytymisriskin kasvua. Työ-

voiman ulkopuolella olevien ja korkeintaan keskiasteen tutkinnon suorittaneiden mediaanitulot vaihtelivat 24 %:sta 55 %:iin työvoiman tulotasosta 1990-luvun aikana (liitetaulukko 2) ja 22 %:sta 51 %:iin työllisen työvoiman tulotasosta¹² ollen osan kohdalla alhaisempi kuin esimerkiksi työttömyysturvan yleinen tavoite-taso. Sosiaaliturvajärjestelmä ei läheskään kokonaan pysty poistamaan työikäisten työvoiman ulkopuolelle siirtyneiden toimeentulon ongelmia, vaan yksilöt itse, perheet, omaiset ja ystävät joutuvat jakamaan merkittävän osan taloudellisen selviytymisen kysymyksistä. Työvoiman ulkopuolella työikäiset joutuvat sopeutumaan työvoimaan kuuluviin verrattuna huomattavasti alhaisempaan tulotasoon.

Työvoiman ulkopuolella vailla tutkintoa olleiden ja alemman keskiasteen suorittaneiden 21–64-vuotiaiden tulotaso oli tarkasteluvuosina korkeampi kuin ylemmän keskiasteen suorittaneiden (liitetaulukko 2), mikä ero kuitenkin häviää, kun tarkastellaan 35–55-vuotiaita. Työvoiman ulkopuolella vailla tutkintoa olevat ja alemman keskiasteen suorittaneet (21–64-vuotiaat) ovat keski-ikältään selvästi vanhempia ja heidän tuloistaan merkittävämpi osa on eläketuloja kuin ylemmän keskiasteen suorittaneiden tuloista. Vuonna 1997 työvoiman ulkopuolella ja vailla tutkintoa olleet olivat keski-ikältään 53-vuotiaita ja heidän tuloistaan 72 % oli eläketuloja. Vastaavasti ylemmän keskiasteen suorittaneet olivat keski-ikältään 33-vuotiaita ja heidän tuloistaan eläketulojen osuus oli 21 %. Toisin kuin ylemmän keskiasteen suorittaneet vähän koulutusta hankkineet olivat vuonna 1997 ja suu-relta osin työuransa taaksensa jättäneitä eläkkeensaajia.

Haasteita

Kilpailun kiristyyssä työmarkkinoilla työnantajat vaativat työntekijöiltä aikaisempaa enemmän ammattitaitokvalifikaatioita ja sitoutumista yritykseen jo sinne pyrkimisvaiheessa. Tulevaisuus työmarkkinoilla on alkanut olla kohtalokas monille vanhempiin ikäluokkiin kuuluville, vähän koulutusta edellyttäneissä ammatissa toimineille ja työelämän muutokseen joutuneille (vrt. Linnakangas 1997; Lehtisalo 1998, 157). Työttömien on entistä vaikeampi päästä työttömyyden jälkeen takaisin töihin ja heihin kohdistuvat yhä suuremmat vaatimukset esimerkiksi koulutuksen suhteen. Tämä lisää työvoiman ulkopuolelle joutumista ja hakeutumista. Mitä ilmeisemmin ensimmäisinä ja useimmin ovat työsuhteista joutuneet pois vähän koulutetut, joiden työmarkkinoille paluun vaikeutta on alkanut leimata taidollisen perustan vanheneminen ja katoaminen työmarkkinoilla. Kun koulutuksen ja työmarkkinoiden suhdetta tarkastellaan työmarkkinoista käsin (vrt. Maroy & Doray 2000), on selvästi havaittavissa, että tuotantotavat ja toimintaympäristöt työmarkkinoilla vaihtuvat tänä päivänä nopeammin kuin ylisukupolvittaiseen uusintamiseen perustunut yhteiskunta- ja koulutuspolitiikka ovat olettaaneet. Voimme

¹² Työlliseen työvoimaan kuuluvien valtionveronalaisten tulojen mediaani oli 121 700 markkaa vuonna 1997.

arvioida, että varsinkin vähän koulutetut työikäiset joutuvat kohtaamaan merkittäviä sosiaalisia riskejä nopean muutoksen, vaatimusten kohoamisen ja yleisen liikkuvuuden lisääntymisen takia, mikäli heidän suhteellisen asemansa parantamiseksi ei suunnata nykyistä tehokkaampia toimenpiteitä ja riittäviä yhteiskuntapoliittisia investointeja.

Työvoimaan kuuluviin verrattuna työvoiman ulkopuolelle on kustakin tutkimassamme ikäkohortista valikoitunut aina vähemmän koulutettuja. Kun työmarkkinoiden mahdollisuudet sulkeutuvat eri syistä, varsinkin vähän koulutetut etsiyvät pois työmarkkinoilta. Tämä prosessi on jatkunut jo pitkään ja tulee aiheuttamaan työvoimavajeita, koska suhteellisen nuoristakin ikäryhmistä jäädyään työvoiman ulkopuolelle.

50 vuotta täyttäneiden koulutustaso on huomattavan alhainen. Näin on sekä työvoimaan kuuluvilla että työvoiman ulkopuolella olevilla. Lähes joka toiselta (45 %:lta) vuonna 1943 syntyneistä ja työvoimaan kuuluvista puuttui tutkinto vuonna 1997 ja vastaavasti 56 %:lta työvoiman ulkopuolella olleista. Vaihtoehtoisista työmarkkinaratkaisuksista ja nykyistä sisällöllisesti selvästi monipuolisemmasta työvoimapolitiikasta on tulossa monien työiässä olevien kannata keskeisiä. Vuonna 1997 työvoiman ulkopuolella olleista koulutukseen hakeutuivat nimenomaan naiset ja suhteellisen nuoret henkilöt. Varhaiskeski-ikäisillä työmarkkinoilla selviytymisen reitiksi on muodostumassa koulutuksen kautta paluu työmarkkinoille. Läkimmämillä työiässä olevilla ratkaisuksi on muodostumassa hakeutuminen eläkkeelle, mikä on suuri yhteiskuntapoliittinen ongelma mm. eläkkeiden rahoittamisen ja paljon keskustelua jo herättäneen lähitulevaisuuden mahdollisen työvoimapulan kannalta.

Niistä vuonna 1943 syntyneistä 13 140 henkilöstä, jotka työttömyyden takia joutuivat pois työllisestä työvoimasta vuosina 1991–1997, vain joka kolmas palasi työlliseen työvoimaan vuoteen 1998 mennessä. Vähän koulutusta hankkineiden yli 45-vuotiaiden riski joutua pois työllisestä työvoimasta on kasvanut ja samalla uudelleen työllistyminen on vaikeutunut. Taloudellisen taantuman aikana ja korkean työttömyyden olosuhteissa työttömyys kohdistui erityisesti vanhempaan ja vähän koulutusta saaneeseen työvoiman osaan. Tilanne ei jäänyt ohimeneväksi, vaan kyseessä on luonteeltaan systemaattinen työllisen työvoiman uusiutuminen, jossa vähäisen koulutuksen omaavat ovat vähitellen muodostuneet työmarkkinoilta väistyväksi ryhmäksi. Kysymys on tulevaisuudessa koko ajan toistuvasta ongelmasta nopeiden työvoimamuutosten olosuhteissa, mikäli tilanteeseen ei kohdisteta tietoista politiikkaa koulutustason nostamiseksi aikuisiällä. Tällä hetkellä tämä yhteiskunnallinen ongelma purkautuu parhaassa työiässä olevien näkymättömänä poisjoutumisena työvoimasta.

Aikaisemmin sosiaalivaltio on toimillaan pääsääntöisesti hyväksynyt ja tukenut työmarkkinoilla tehtyjä ratkaisuja, mikä onkin ollut perusteltua toisenlaisessa työllisyystilanteessa. Työmarkkinaratkaisujen ja niihin sopeutuvan sosiaalipolitiikan kytkentä oli toimiva olosuhteissa, jolloin työmarkkinoiden ulkopuolelle joutui huomattavasti pienempi palkansaajajoukko kuin 1990-luvulla. Enää passiivinen sopeutuminen työmarkkinoiden ratkaisuihin ei ole riittävää, vaan työmarkkinoiden ja sosiaalivaltion sopimuksellisuudelta edellytetään toiminnallisesti aikaisempaa ke-

hittyneempiä ratkaisuja. Koska vanhemmissa ikäryhmässä työvoimaan kuuluvien koulutustaso ei juuri poikkea siitä, mitä se on työvoiman ulkopuolella olevilla, ja koska avoimille työmarkkinoille työllistyttäessä heikomman koulutuksen omaavat ovat rakennemuutoksen häviäjiä, voidaan kysyä, tulisiko eriytyneitä tukitoimia kohdistaa niin työvoimaan kuuluviin kuin myös työvoiman ulkopuolelle ajautumassa (esim. määräaikaisella eläkkeellä) oleviin heikosti koulutettuihin henkilöihin. Tämä tarkoittaisi niin työllisille, työttömille kuin työvoiman ulkopuolelle siirtyneille suunnattuja koulutusresursseja ja kuntoutusta. Kysymys on yhteiskuntapoliittisesti suuri ja siihen joudutaan lähitulevaisuudessa Suomessakin ottamaan kantaa. Asian tärkeys korostuu entisestään, kun on ennustettu, että seuraavan vuosikymmenen aikana 50–64-vuotiaiden määrä kasvaa runsaalla 200 000:lla ja samaan aikaan 30–49-vuotiaiden määrä supistuu 200 000:lla ja alle 20-vuotiaiden määrä 100 000:lla. (Menestys kasaantuu ... 1999, 95). Tarvitaan nopeita muutoksia suhtautumisessa ikääntyvään työvoiman osaan.

Pyrkimykset tukea työmarkkinoille siirtymistä, pitää ihmiset mahdollisimman pitkään työelämässä ja saada työttömät uudelleen työelämään edellyttävät useiden toisiaan tukevien keinojen löytämistä. Esimerkiksi Ruotsissa ja Tanskassa on viime vuosina pyritty määrätietoisesti aktivoimaan sosiaaliturvapolitiikkaa niin, että työpaikkaa vailla olevat on jo suhteellisen varhain vedetty mukaan koulutukseen, työharjoitteluun tai muuhun aktiiviseen toimintaan. Tanskassa toteutetuissa ohjelmissa on suunnattu huomio myös työssä oleviin, sillä yrityksillä on mahdollista saada sijaistyövoimaa, mikäli se "lähettää" henkilöstöään koulutukseen. Schmid (1998) pitää Tanskaa esimerkkinä myös siinä suhteessa, että siellä jotkut yritykset rahoittavat työntekijöidensä koulutusta. Koulutuksessa oloajalta palkka on pienempi, mutta valtio korvaa tulotason laskua.

lääkkään väestönosan pitäminen työmarkkinoilla on suuri haaste. Keskimääräinen eläkkeelle siirtymisikä on OECD-maissa laskenut selvästi (OECD 1998; Schmid 1998, 22). Saksaa on perinteisesti pidetty maana, jolle on leimallista myöhäinen työmarkkinoille tulo ja varhainen työmarkkinoilta poistuminen verrattuna esimerkiksi Ruotsiin, jolle on leimallista se, että työmarkkinoille tullaan myöhään ja sieltä myös poistutaan myöhään (ks. Allmendinger & Hinz 1998, 72; myös Koistinen 1994, 22–23). Suomalaisten 60–64-vuotiaiden työvoimaosuus, joka työvoimatilaston mukaan oli 23 % vuonna 1999, vastaa kutakuinkin samanikäisten saksalaisten työhön osallistumisen tasoa ja on huomattavasti alhaisempi kuin naapurimaassamme Ruotsissa. Se, että Ruotsissa työhön osallistumisen aste on 60–64-vuotiaiden keskuudessa noin kaksi kertaa korkeampi kuin Suomessa, selittyy sillä, että Ruotsissa osa-aikaeläkejärjestelmät ovat mahdollistaneet osa-aikatyön ja eläkkeen joustavan yhdistämisen (mt., 23). Suomessa osa-aikaeläkkeen ja palkkatyön yhdistäminen on suhteellisen harvinaista. Eläkkeelle siirtyminen ei juurikaan ole osittainen ratkaisu, vaan "lopullinen" siirtymä ansiotulojen ja erilaisten sosiaaliturvatulojen (esim. työttömyysturvan) saajasta eläketulon saajaksi.

Sitä mukaa kuin työmarkkinat eriytyvät työmarkkinoiden toimintatapojen ja entistä laajempien osaamiskvalifikaatioiden suhteen, on välttämätöntä arvioida, millaiset työvoima- ja yhteiskuntapoliittiset toimet toimivat parhaiten kussakin

työmarkkinoiden ryhmässä. Työvoiman ulkopuolelle ajautuminen sekä koulutuksellinen ja ammattitaidollinen huono-osaisuus selvästikin kietoutuvat toisiinsa ja eri työmarkkinaryhmät tarvitsevat eriytyneitä tukitoimia. Meneillään oleva muutos työmarkkinoilla aiheuttaa ongelmia varsinkin ydinkeski-ikäisille (45–54-vuotiaille; käsite: Väisänen 1995) ja heitä vanhemmalle työvoiman osalle (vrt. mt.; Koistinen & Suoranta 1996, 41).

Kysymys kohdistuu paradigmanmuutokseen yhteiskuntapolitiikan ja työnantajien rekrytointipäätösten sekä yhteiskuntapoliittisen tukemisen ja työnantajien sosiaalisen vastuullisuuden suhteissa, mihin vielä palaamme tarkemmin johtopäätöksiä ja innovaatioita käsittelevässä luvussa. Haasteena on vastata moniin työllisyyden rakennetta sekä työvoiman kuntoutus- ja koulutustarpeita koskeviin kysymyksiin, esimerkiksi siihen, kenelle vastuu kuntoutuksen ja koulutuksen mahdollisuuksien luomisesta ja järjestämisestä kuuluu ja kuinka kustannukset jaetaan.

Työllisyys ja työllistyminen

Aina 1990-luvulle saakka työllisyyden kehitys tapahtui Suomessa pääasiassa työvoiman ylisukupolvittaisen uusintumisen kautta. Työmarkkinoille tulevat työllistyivät kasvaville sektoreille ja työvoiman väheneminen supistuvilla toimialoilla toteutui ensisijaisesti eläkkeelle siirtymisen kautta. Työllisten eli taloudellisesti aktiivisen väestön määrä oli Suomessa korkeimmillaan vuonna 1990 ja samana vuonna työllisyysaste saavutti huippunsa. 15–64-vuotiaiden työllisyysaste oli 74 % vuonna 1990 (SVT Työmarkkinat 2000: 14, 56).

Työllisyysaste tarkoittaa työllisen työvoiman eli aktiivisen väestön prosentuaalista osuutta 15–64-vuotiaiden yksityistalouteen kuuluvasta väestöstä (ks. Koistinen 1999, 94–95). Työllisyysaste mittaa mahdollista ja toteutuvaa institutionaalista työllistymistä virallisilla työmarkkinoilla. Kotona tehtävä työ ja epävirallinen sovittu työ eivät tilastoidu. Työlliseksi luokiteltua työkäistä koskevat toisaalta työnantajan oikeudet työvoiman käytöstä ja sosiaalista ja taloudellisista velvollisuuksista sekä toisaalta työsuhteen kautta määräytyvä sosiaaliturva. Tarkasteltaessa Suomen tilastollisen vuosikirjan tietojen ja työvoimatilastojen pohjalta työllisyysasteiden vuosikymmenkeskiarvoja yleinen työllisyysaste ei ole muuttunut juuri lainkaan neljän viime vuosikymmenen aikana, vaan se on pysynyt noin 70 %:ssa.

Työllisyyden rakenteessa sen sijaan on tapahtunut voimakkaita muutoksia. Miesten työllisyysaste on vähentynyt aina edellisen vuosikymmenen tasosta ja 1990-luvun keskiarvo oli 10 prosenttiyksikköä alempi kuin 1960-luvulla. Taustana on yksityisen sektorin työvoimaosuuksien aleneminen maa- ja metsätaloudessa, teollisuudessa ja liikenteessä, jotka ovat olleet miesvaltaisia aloja. Näillä aloilla miesten työllistyvyys aleni 1970-luvulta aina 1990-luvun loppupuolelle asti. Miesten aleneva työllisyyskehitys ei johdu pelkästään 1990-luvun alun syvästä talouden taantumasta, vaan se on luonteeltaan rakenteellista ja kertoo miesten naisia huo-

nommasta sopeutumisesta uuden talouden vaatimuksiin. Naisten kohoava työllistyminen perustui 1970- ja 1980-luvuilla erityisesti palvelujen laajenemiseen ja hyvinvointivaltion palveluverkoston rakentamiseen yli koko maan. 1980-luvulla julkisten palvelujen piirissä työskentelevä työvoima kasvoi peräti kolmanneksella (Parjanne 1997, 9). Naisten työllisyysaste kasvoi lähes yhtäjaksoisesti kolmen vuosikymmenen ajan 1990-luvulle saakka. Sen aleneminen 1990-luvun alussa liittyi erityisesti talouden taantuman eriytyviin vaikutuksiin.

Vuonna 1990 yli 74 % 15–64-vuotiaista samoin kuin myös 21–64-vuotiaista oli työssä. Kun lama supisti työvoiman kysyntää voimakkaasti, työllisyysaste laski 15–64-vuotiailla vuodesta 1990 vuoteen 1994 työvoimatilaston mukaan alle 60 %:iin. Omien aineistojemme valossa 21–64-vuotiaiden työllisyysaste putosi vuoteen 1993 mennessä 61 %:iin. Vuonna 1998 virallinen työllisyysaste oli keskimäärin 64 % ja 21–64-vuotiaiden työllisyysaste hieman korkeampi. Erityisesti naisten työllisyysaste on kohentunut seurantajaksoimme ulkopuolella vuodesta 1998 vuoteen 1999 (SVT, Työmarkkinat 2000: 14, 18). Naisten kilpailu työpaikoista ja työllisyydestä on alkanut 1990-luvun aikana entistä useammilla toimialoilla ja työtehtävissä, millä tulee olemaan monia vaikutuksia 2000-luvun alussa.

Tilastokeskus tilastoi aikasarjoissaan toimialoittaisen tiedon 15–74-vuotiaille työllisille. Kolmenkymmenen vuoden seuranta osoittaa, että Suomessa maa- ja metsätalouden työllistävä merkitys romahti lopullisesti 1970- ja 1980-lukujen aikana. Toimialan työllistävä merkitys on enää noin 6 %. Pelkästään vuoden 1989 jälkeen (vuoteen 1997 saakka) maatalous on menettänyt 75 000 työpaikkaa (Menessyt kasaantuu ... 1999, 72). Teollisuus lisäsi työpaikkoja 1970-luvulle asti, minkä jälkeen teollisuuden työllisten määrä aleni 1990-luvun puoliväliin saakka. Rakennustoiminnan voimakas suhdanneluonteisuus ei ole muuttunut viime vuosikymmenten aikana lainkaan, vaan rakennusala toimii suhdannekausien ensimmäisenä ja herkimpänä mittarina. Ehkä jopa voimakkaimmin lama kohdistui juuri rakentamiseen, jossa työpaikat vähenivät puoleen vuodesta 1989 vuoteen 1994.

Laman jälkeen rakennusala on ollut yksi kasvualoista. Samoin teknisen alan työt, hallinnollinen johtotyö ja atk-alan työt ovat olleet erityisesti miesten työllisyyden kasvualoja laman jälkeen. Teollisuudessa palkansaajien määrä on kasvanut varsinkin metalli-, sähkö- ja elektroniikkateollisuudessa. Naisten työtilaisuudet ovat lisääntyneet lähinnä opetustyön ammateissa, päivähoidossa ja kaupallisessa työssä. Hyvin työllistävät myös hotelli-, matkailu- ja ravitsemusala sekä ikääntyvän väestön hoivaamiseen tarvittavat sosiaali- ja terveyspalvelut. (Lehto 1999, 19–21.) Työllisyys on parantunut kolmen viime vuosikymmenen aikana yksityisten ja julkisten palvelujen aloilla. Uusista työpaikoista suurin osa on syntynyt yksityisten palvelujen aloille. Yksityisten palvelujen osuuden kasvu selittyy sekä uusien palvelujen, kuten tietotekniikan palvelujen, kasvulla että sillä, että yksityiset palvelut ovat korvanneet julkisia palveluja (Koistinen 1999, 104). Luokittelutavasta riippuen palveluala työllistää puolet tai jopa kaksi kolmasosaa työllisistä. Alueittaiset erot ovat kuitenkin suuret. Lamakaudesta toipuminen alkoi hyvin eri aikaan ja eri tavoin maan eri osissa, ja alueittainen kehitys vaihtelee alueittaisen toimialarakenteen mukaan.

Tutkijoiden mukaan Helsingin toimialarakenne on palveluvaltaisempi ja kasvua on niin yksityisissä liike-elämän palveluissa kuin julkisissa palveluissakin. Teollisuuden kasvu on huomattavasti vähäisempää ja myös Helsingin seudulla rahoitustoiminta ja maatalous ovat vähentyneet. Tampereen, Oulun ja Salon seuduilla kasvaa varsinkin elektroniikkateollisuus. Se vetää alueille lisäväestöä, joka vauhdittaa julkisten palvelujen ja liike-elämän tarvitsemien palvelujen kasvua. Tampere ja Oulu ovat yliopistokaupunkeja, mikä lisää niiden väestöä ja sitä kautta myös julkisten palvelujen kysyntää muutenkin. Seuraavassa kasvukategoriassa ovat Jyväskylän, Lahden, Vaasan ja Kuopion seudut, joille on yhteistä, että suurin kasvukomponentti muodostuu julkisista palveluista. Tosin Vaasan seudulla kasvaa myös teollisuus. Keskikastissa ovat seutukunnat, joissa maatalous on supistunut voimakkaasti ja yksityiset palvelut ja rahoitustoiminta jonkin verran. Työpaikkavähennyksestä kompensoimassa on kuitenkin teollisuuden ja julkisten palvelujen kasvu, jolloin näiden alueiden toimialarakenne on muuttunut rajusti. Kolmannen kategorian alueita ovat maatalousvaltaiset seutukunnat, joissa ei ainakaan toistaiseksi ole teollisuuden työpaikkakasvua. Kun maatalouden työpaikkamäärä vähenee ja samanaikaisesti työpaikkoja vähenee rahoitustoiminnassa, kaupassa ja majoituksessa, niin julkisten palvelujen elpyminen ei riitä kääntämään työpaikkakehitystä positiiviseksi. Jos väestö edelleen vähenee, niin julkisten palvelujen kysyntäkin vähenee, joten alan työpaikkojen lisäykselle on entistä vähemmän perusteita. Seutukuntatasolla tarkasteltuna vaikeassa tilanteessa olevia alueita on eri puolilla maata: idässä, etelässä ja pohjoisessa. Joka tapauksessa kasvukeskukset keskittyvät maan etelä- ja länsiosiin. (Menestys kasaantuu ... 1999, 77–83.)

Alueilla, joilla työpaikkakehitys on ollut nopeinta, informaatiosektori on kasvanut nopeasti. Informaatiosektorin osuus koko maan työpaikoista oli lähes 8 % vuonna 1997. Kahdeksan seutukuntaa (Oulu, Äänekoski, Jyväskylä, Tampere, Forssa, Salo, Lohja ja Helsinki) ylittää informaatiosektorin osuudessa maan keskitason. Yhteensä näissä seutukunnissa on noin 400 000 työpaikkaa (mt., 84–85), eli joka viides suomalainen työpaikka.

Työllisyyden elpyminen suosi koulutettuja palkansaajia

Kaiken kaikkiaan koko maan tasolla oli vuonna 1997 työpaikkoja 2,02 miljoonaa ja vuoden 1989 tasosta puuttui vielä 350 000 työpaikkaa (Menestys kasaantuu ... 1999, 72). Vajauksesta huolimatta vuoden 1994 jälkeisestä työllisyyden kasvusta palkansaajat ovat hyötäneet yrittäjiä enemmän (SVT Työmarkkinat 2000: 14, 20). Vuodesta 1994 lähtien palkansaajien suhteellinen osuus työllisistä on kasvanut hienoisesti. 21–64-vuotiaita työllisiä oli vuonna 1998 yhteensä 1 993 500 henkeä ja heistä noin 12 % oli yrittäjiä, kun osuus oli vielä lähes 15 % vuonna 1988.

Kohorttiaineistomme mukaan lamavuosina yrittäjien suhteellinen osuus kasvoi eri ikäryhmissä, mutta laman jälkeen se on lisääntynyt vain nuorissa ikäryhmissä. Vuonna 1963 syntyneillä yrittäjinä toimivien osuus ikäkohortin työllisistä kasvoi yhteensä 4 prosenttiyksikköä vuodesta 1988 vuoteen 1998. Laman jälkeen yrittäji-

en osuus ikäkohortin 1943 samoin kuin ikäkohortin 1953 työllisistä on vähentynyt. Vuosina 1994–1998 yrittäjien osuus työllisistä oli vuonna 1943 syntyneillä keskimäärin 17 % ja heitä kymmenen vuotta nuoremmilla lähes 15 %. Vain nuorissa ikäryhmissä työllisyyden kasvu on laman jälkeen perustunut yrittäjyyden lisääntymiseen. Mitä vanhemmasta ikäkohortista on kyse, sitä selvemmin uudelleen työllistymisessä ollaan työnantajien valikointikriteerien "armoilla".

Ammatillisesta erikoisosaamisesta on tullut avainsana ja koulutuksen ja jatkuvasti hankittavien uusien taitojen merkitys korostuu (ks. World Employment Report 2001; Raivola & Vuorensyrjä 1998; Parjanne 1997). Työllisten ammattirakenteessa kyse on muutoksesta laajaa koulutusta ja osaamista vaativien ammattien suuntaan, erityisesti johto- ja asiantuntijatehtävien lisääntymisestä ja rutiinimaisten tehtävien määrän supistumisesta (Parjanne 1997, 10), mikä kehityssuunta on nähtävissä monissa Euroopan maissa (Future Work ... 2000). Vuonna 1990 Suomessa työlliseen työvoimaan kuuluvista vain kaksi kolmasosaa oli korkeintaan alemman keskiasteen tutkinnon suorittaneita ja työllisistä palkansaajista lähes yhtä suuri osa. Vuonna 1997 työllisestä työvoimasta lähes 45 % ja työllisistä palkansaajista yli 47 % oli suorittanut vähintään ylemmän keskiasteen tutkinnon. (Taulukko 3.) Vajaassa kymmenessä vuodessa vähän koulutettujen osuus on alentunut voimakkaasti. 2000-luvun alussa ylemmän keskiasteen tai korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden osuus tulee olemaan jo yli puolet työllisistä palkansaajista. Iäkkään työvoiman osan koulutusrakenteeseen nähden ero on suuri.

Koulutusaste	Vuosi 1990				Vuosi 1997			
	Työllinen työvoima		Työlliset palkansaajat		Työllinen työvoima		Työlliset palkansaajat	
	Henkilöä	%	Henkilöä	%	Henkilöä	%	Henkilöä	%
Ei perusast.jälk.koul.	751 980	33,9	601 140	31,7	461 280	23,8	374 580	22,2
Alempi keskiaste	721 600	32,5	607 620	32,0	611 240	31,6	516 060	30,6
Ylempi keskiaste	427 440	19,3	392 760	20,7	448 940	23,2	408 020	24,2
Korkea-aste	319 180	14,4	296 400	15,6	415 840	21,5	390 560	23,1
Yhteensä	2 220 200	100,0	1 897 920	100,0	1 937 300	100,0	1 689 220	100,0

Taulukko 3. Työllisten koulutusrakenne vuosina 1990 ja 1997.

Mitä nopeampaa työllisen työvoiman koulutusrakenteen muutos on, sitä ongelmallisempi on ylisukupolvittaiseen uusintamiseen perustuvan yhteiskunnan toimivuus (Suikkanen ym. 1998, 27–31). Lamavuosina työllisyys heikkeni kaikilla koulutusasteilla, mutta vailla tutkintoa olevilla selvästi muita enemmän. 1990-luvun alun työntekijöiden vähennykset kohdistuivat nimenomaan vähän koulutusta hankineisiin ja erityisesti vailla tutkintoa oleviin, joiden osalta työllisten määrä alkoi vähetä jo ennen lamavuosia. (Taulukko 4.)

Vuosi	Ei perusast. jälk. koul.	Alempi keskiaste	Ylempi keskiaste	Korkea- aste	Yhteensä
Työllisten palkansaajien määrä 1988	640 080 33,9 %	601 640 31,8 %	373 820 19,8 %	274 020 14,5 %	1 889 560 100,0 %
Työllisyyden muutos, %					
1988–1990	-6,1	1,0	5,1	8,2	0,4
1991–1993	-21,9	-14,5	-9,9	0,7	-13,1
1994–1997	-7,6	5,7	17,0	21,0	7,9
1988–1997	-41,5	-14,2	9,1	42,5	-10,6
Työllisten palkansaajien määrä 1997	374 580 22,2 %	516 060 30,6 %	408 020 24,2 %	390 560 23,1 %	1 689 220 100,0 %

Taulukko 4. Työllisyyden kehitys koulutusasteen mukaan vuosina 1988–1997.

1990-luvun alkuvuosina työllisyyden heikkeneminen oli erityisen selvää vailla tutkintoa olevien lisäksi alemman keskiasteen suorittaneilla. Lama vähensi työllisten palkansaajien määrää sitä enemmän, mitä alemmasta tutkinnosta oli kysymys. Työvoiman kysyntä on suuntautunut koulutettuihin (vrt. Parjanne 1997). 1990-luvulla työllistyneiden koulutus rakenne eroaa huomattavasti 1980-luvun lopun työllisen työvoiman koulutus rakenteesta. Ainoastaan korkeasti koulutettujen työllistyminen on kasvanut selkeästi ja heidän osuutensa on tällä hetkellä työllisistä palkansaajista neljännes. Pelkän perusasteen suorittaneiden työllisten palkansaajien määrä ja osuus on ensimmäistä kertaa Suomessa alhaisempi kuin niiden, joilla on korkea-asteen tutkinto. 2000-luvun alussa ylemmän keskiasteen ja korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden osuus on muodostumassa yli puoleksi työlliseen työvoimaan kuuluvista. Keskiasteen tutkinnon suorittaneiden työllisyysnäköymät eivät ole kuitenkaan yhtä hyvät kuin korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden.

Työllisten koulutus rakenteessa tapahtunut merkittävä muutos on ollut 1990-luvun ilmiö, jota lama kiihdytti. Tendenssin yksi perusta on ollut high-tech alojen ja uuden informaatioteknologian merkityksen kasvu. Kansallisesti kehityssuunta luo pohjan entistä korkeamman teknologian kehittämisen ja tuottamisen mahdollisuuksille suomalaisen yhteiskunnan talouden perustana. Toisaalta se muodostaa uuden rakenteellisen eriarvoisuuden perustan ja asettaa huomattavia haasteita työiässä oleville ja vähän koulutusta saaneille. Työllisyyden inclusion-ilmiöt tarkoittavat korkeasti koulutettujen integroitumista työmarkkinoille ja poissulkemisen korkea todennäköisyyttä vähän koulutetuille. Vailla ammatillista koulutusta työmarkkinoilla olevien työllisten määrä on 1990-luvulla puolittunut ja korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden määrä lähes kaksinkertaistunut. Koulutuksen painopisteiden muutokset ja koulutusjärjestelmän keskittyminen korkea-asteen koulutuksen tietoiseen laajentamiseen nuorissa ikäluokissa ovat vasta 1990-luvulla näkyneet työllisyyden rakennemuutoksena.

Lamaa on tavallaan käytetty työmarkkinoiden rakennemuutoksen toteuttajana, mihin koulutustason nostamisella ja muilla koulutuspoliittisilla keinoilla ei ole kyetty vastaamaan työnantajien näkökulmasta riittävän nopeasti. Tässä näkyy koulutuksen ja työmarkkinoiden selvä vastavuoroinen suhde (vrt. Maroy & Doray 2000). Valinta on ollut tietoinen ja Suomea pyritään kehittämään voimallisesti korkeiden kvalifikaatioiden ja koulutusvaatimusten maaksi. Yhteiskunta ei ole samalla tavalla ottamassa vastuuta vielä työiässä olevien vähän koulutettujen työllistymisestä tulevaisuudessa. Valtio katsoo yhteiskuntapolitiikassaan näiden työikäisten mahdollisuudet liian rajallisina, mikä näkyy vähäisenä reformivalmiutena ja sosiaalisena luovuttamisena.

Tulostemme mukaan kehitys on ollut samansuuntainen sekä teollisuudessa että palvelualoilla, mutta erityisen nopeaa muutos oli 1990-luvulla teollisuuden alan töissä. Kun vielä 1980-luvun lopussa tehdasteollisuuden työllisistä palkansaajista lähes 41 % oli vailla ammatillista tutkintoa, oli vailla tutkintoa olevien määrä vuonna 1997 enää 27 %. Palvelualoilla¹³ vastaava pudotus tapahtui 23 %:sta noin 15 %:iin. Vuodesta 1994 lähtien tehdasteollisuuden palvelukseen on palkattu erityisesti korkea-asteen tai vähintään ylemmän keskiasteen tutkinnon suorittaneita. Vastaavansuuntainen tulos on saatu Teollisuuden ja Työnantajain Keskusliiton tekemässä selvityksessä *Teollisuuden osaamistarveluotain 2/98*, jonka mukaan joka toiselta uudelta työntekijältä vaaditaan nykyisin joko yliopistossa tai ammattikorkeakoulussa suoritettu tutkinto ja yli 40 %:lta tutkinto ammatillisesta oppilaitoksesta. Nopeatempoisesti muuttuvassa työelämässä tarvitaan henkilöitä, jotka kykenevät kehittymään ja uusiutumaan yrityksissä tapahtuvien muutosten mukana, sillä yritysten uudet kilpailukeinot rakentuvat aiempaa kiinteämmin henkilöstön osaamisen ja erityisesti jatkuvan oppimisen varaan. Tehdasteollisuuden töissä työskentelevien koulutustaso on vauhdilla saavuttamassa palvelualoilla työskentelevien koulutustasoa.

Ristiriitaista työelämän kohonneiden koulutusvaatimusten osalta on se, että jo pitkään yksilöt ovat saavuttaneet korkea-astetta alemmilla koulutustasoilla eli keskiasteen tutkinnon suorittaneina lähes saman tulotason kuin ilman tutkintoakin. Tämä ei ole ehkä motivoinut hakeutumaan koulutukseen silloin, kun työllisyystilanne oli vielä hyvä ja töitä sai ilman tutkintoakin. Suomalaisten työmarkkinoiden yksi keskeinen problematiikka liittyy koulutusasteen, palkkauksen ja sukupuolirakenteen suhteisiin, mihin myös Anna-Maija Lehto (1999) on kiinnittänyt huomiota. Keskituloilla mitattuna korkeampi koulutusaste korkea-asteen tutkintoa lukuun ottamatta ei kohota esimerkiksi verotettavien tulojen tasoa juuri lainkaan tänäkään päivänä. Korkea-asteen suorittaneiden palkansaajanaisten verotettavien tulojen taso vastaa ylemmän keskiasteen suorittaneiden miesten tulotasoa. Vain korkea-asteen tutkinnon suorittaneet miehet ylittävät työllisten palkansaajien verotettavat keskitulot selvästi. (Taulukko 5.)

¹³ Vuoden 1995 toimialaluokituksen mukaan palveluihin kuuluvat tässä yhteydessä rahoitus- ja vakuutus toiminta sekä palvelukset.

Vuosi	Ei perusast. jälk. koul.	Alempi keskiaste	Ylempi keskiaste	Korkea- aste	Yhteensä
Työllisten palkansaajien määrä 1988	640 080	601 640	373 820	274 020	1 889 560
Keski-ikä	42,6	35,4	33,8	39,4	38,1
Tuloindeksi	83,4	82,3	87,5	136,5	88,6
Tuloindeksi (miehet)	95,9	93,8	109,4	163,6	102,1
Tuloindeksi (naiset)	75,0	71,9	78,2	113,6	77,1
Työllisten palkansaajien määrä 1997	374 580	516 060	408 020	390 560	1 689 220
Keski-ikä	44,7	40,2	36,5	39,7	40,2
Tuloindeksi	93,5	93,5	95,9	131,7	100*
Tuloindeksi (miehet)	104,9	107,3	111,4	158,5	114,6
Tuloindeksi (naiset)	85,4	83,7	88,6	114,6	90,2

*Työllisten palkansaajien vuoden 1997 valtionveronalaisten tulojen mediaani 124 700 mk =100.

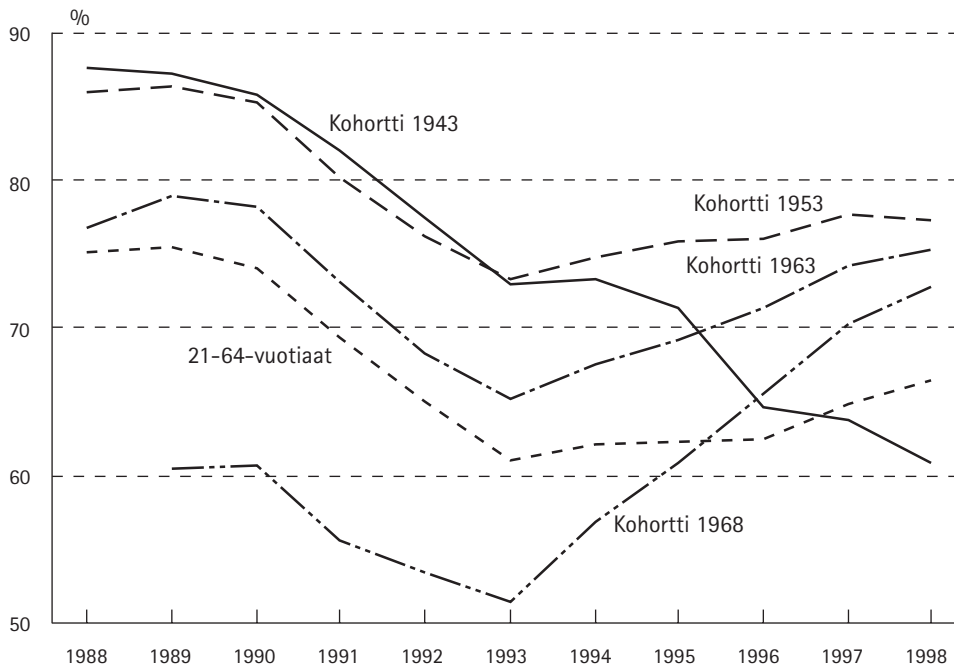
Taulukko 5. Työllisten palkansaajien tulotaso indeksitarkasteluna koulutusasteen mukaan vuosina 1988 ja 1997.

Työllisten palkansaajien keski-ikä on noussut vailla tutkintoa olevilla ja alempia koulutusasteita suorittaneilla. Tämä viittaa siihen, että vailla tutkintoa olevien ja vähän koulutusta hankkineiden palkansaajien joukko on erittäin valikoitunut. Vailla ammatillista tutkintoa olevien työllisten palkansaajien keski-ikä oli noin 45 vuotta vuonna 1997. Lamavuosina nämä henkilöt onnistuivat tavalla tai toisella säilyttämään asemansa työmarkkinoilla. Työttömäksi joutuessaan paluu työelämään on suurelle osalle kuitenkin mahdotonta, koska vähän koulutusta saaneiden mahdollisuudet palata takaisin avoimille työmarkkinoille ovat heikentyneet merkittävästi. Sama koskee alemman keskiasteen suorittaneita ikääntyneitä palkansaajia, joiden keski-ikä on taulukon 5 mukaan noussut vuodesta 1988 vuoteen 1997 lähes viidellä vuodella.

Työllisyysasteet iän ja koulutusasteen mukaan

Työllisen työvoiman rakenteessa tapahtunut muutos on kymmenen viime vuoden aikana ollut kokonaisuudessaan erittäin nopea. Työllisen työvoiman ikärakenne on muuttunut runsaan kymmenen vuoden aikana siten, että 30–54-vuotiaiden osuus työllisistä on kasvanut (vrt. Parjanne 1997, 11). Kun se vuonna 1988 oli noin 68 %, oli vastaava osuus vuonna 1998 jo yli 74 %. Ikääntyvien ja vähän koulutusta saaneiden työntekijöiden alttius poistua työttömyyden vuoksi työmarkkinoilta on

muita suurempi, kun taas nuorten ikäluokkien pysyvämpi kiinnittyminen työmarkkinoille tapahtuu entistä myöhemmin. Asia havainnollistuu selvästi kohorttiaineistolla.

Kuvio 4. Työllisyysasteet ikäkohorteittain vuosina 1988–1998.

Kuvion neljä mukaan vuonna 1943 syntyneiden ja seurantakauden lopussa 55-vuotiaiden poissiirtyminen työllisestä työvoimasta alkoi jo ennen 1990-luvun alun taantumaa ja on jatkunut sen jälkeen keskeytymättä ja kiihtyvällä vauhdilla. Mitä nuoremmasta ikäryhmästä on kysymys, sitä enemmän taantuma alensi työllisyysastetta, mutta toisaalta laman jälkeinen työllistyminen on ollut sitä nopeampaa, mitä nuorempi ikäluokka on. Laman aikana työmarkkinoiden käytännöt suojelivat pitkään työsuhteissa olleita, mutta laman aikana työsuhteista poisjoutuneista on takaisin työmarkkinoille otettu suhteellisesti enemmän nuorempiin ikäryhmiin kuuluvia. Työuran muotoutumisvaiheessa olevat nuoret aikuiset onnistuivat palaamaan työmarkkinoille laman jälkeen selvästi paremmin kuin työuransa keskeisessä tai jo stabilisoituneessa vaiheessa olevat. Kohorttiin 1968 kuuluvat siirtyivät työmarkkinoille varsinaisesti laman jälkeen, jolloin heidän työllisyysasteensa nousu oli selvää. Nuorten ikäluokkien työllistyminen ja sen luonne sekä merkitys ovat muuttuneet selvästi. Vuonna 1988 työlliseen työvoimaan kuuluvista lähes joka neljäs (noin 23 %) kuului 21–29-vuotiaiden ikäryhmään, mutta vuonna 1998 enää vajaat 17 %.

Ikä	Vuosi		
	1988	1993	1998
25-vuotiaat	76,8	51,4	61,5
30-vuotiaat	85,1	65,1	72,8
35-vuotiaat	86,0	71,8	75,4
40-vuotiaat	87,6	73,3	79,6
45-vuotiaat	87,7	75,1	77,4

Taulukko 6. Työlliseen työvoimaan kuuluvien osuudet ikäryhmittäin eri ajankohtina.

Kun verrataan taulukon 6 asetelman mukaisesti samanikäisten työllisyysasteita vuosina 1988 ja 1993 keskenään, 25-vuotiaiden työllisyysaste putosi lähes 77 %:sta noin 51 %:iin, ja on noussut siitä ainoastaan runsaaseen 61 %:iin vuonna 1998. Lähes vastaavalla tavalla ovat alentuneet 30-vuotiaiden työllisyysasteet. Enää eivät kaikki ne ikäluokasta pääse työlliseen työvoimaan, jotka haluaisivat ja ikänsä vuoksi voisivat sinne siirtyä. Erityisesti 1960-luvun jälkipuoliskolla syntyneet eroavat aikaisemmista sukupolvista siinä, että heidän kohdallaan työmarkkinoille kiinnittyminen on vaikeutunut ja siitä on muodostunut pidempään jatkuva prosessi kuin heitä vanhemmilla sukupolvilla. Työmarkkinoille kiinnittymisen vaikeus ja siihen liittyvä epävaka työura koskevat erityisesti 1960-luvun puolenvälin jälkeen syntyneitä. Työelämään siirtyminen saattaa olla monien vuosien, jopa kymmenen vuoden, kestävä jakso nuoren aikuisen elämässä (vrt. Santamäki-Vuori & Sauramo 1993; Peteri 1997; Hyrkkäinen 1999; Tuominen 2000). Edes 1990-luvun lopun taloudellinen kasvu ei ole muuttanut tätä kehitystä. 1990-luvun viimeiset vuodet jopa estivät monien nuoriin ikäluokkiin kuuluvien pääsemistä työmarkkinakansalaisuuden piiriin.

Kun koulutusta ja ikää tarkastellaan rinnakkain, havaitaan, että 25 ikävuodesta lähtien työllisyysaste on sekä miehillä että naisilla pääasiassa sitä korkeampi, mitä korkeampi henkilön koulutustaso on. 1990-luvulla koulutusasteiden väliset erot työllisyysasteiden suuruudessa ovat huomattavasti kasvaneet, ja tämä on sitä selvempää, mitä nuoremasta ikäryhmästä on kysymys. 35–54-vuotiaista enää ainoastaan ylemmän keskiasteen tai korkea-asteen tutkinnon suorittaneet saavuttavat vähintään 80 %:n työllisyysasteen. Alle 24-vuotiaiden pääsy työlliseen työvoimaan vailla mitään tutkintoa on käynyt kymmenessä vuodessa käytännössä mahdottomaksi verrattuna vielä 1980-luvun lopun tilanteeseen. (Liitetaulukko 3.)

Näyttää siltä, että koulutusrakenteen muutos työllisyydessä on ollut monia muita rakenneulottuvuuksia merkittävämpi. Palkansaajien koulutustason nousu on osaltaan yhteydessä sosioekonomista asemaa koskevaan muutokseen, siihen, että ylempien toimihenkilöiden suhteellinen osuus on lievästi kasvanut ja työntekijöiden alentunut¹⁴. Sosioekonomisen aseman muutos oli kuitenkin 1990-luvun alus-

¹⁴ Vuodesta 1990 vuoteen 1995 ylempien toimihenkilöiden osuus palkansaajista kasvoi lähes 18 %:sta 21 %:iin ja työntekijöiden osuus väheni runsaasta 41 %:sta noin 38 %:iin. Ylemmistä toimihenkilöistä useammalla kuin kahdella kolmesta (70 %) oli korkea-asteen tutkinto vuonna 1995 ja alemmista toimihenkilöistäkin joka neljännellä (26 %:lla).

sa vielä selvästi hitaampi kuin koulutusrakenteen muutos. Työllisten hierarkkinen rakenne on pysyvämpi ja staattisempi kuin sen koulutusrakenne, vaikka työmarkkina-asemien eriytyminen on alkanut ilmetä myös sosioekonomisen aseman mukaan. Tulostemme mukaan pysyvässä työsuhteessa olleiden osuus on 1990-luvulla työntekijöillä ja alemmilla toimihenkilöillä vähentynyt ylempiä toimihenkilöitä enemmän ja vastaavasti työttömyys on lisääntynyt.

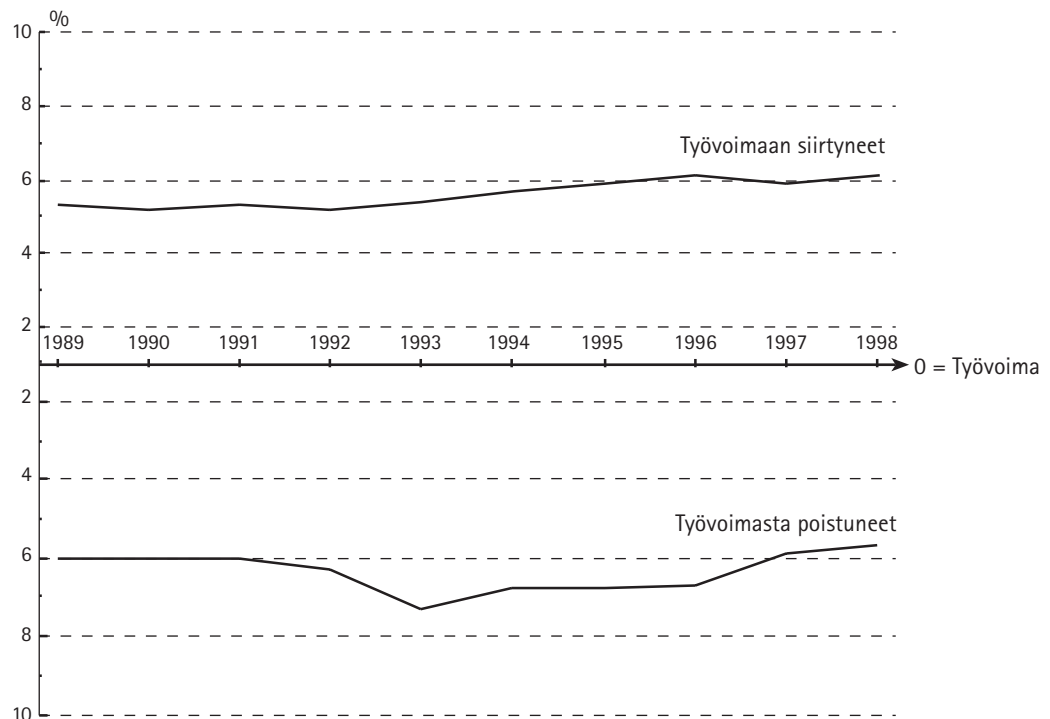
Työvoiman sosiaalisen rakenteen ulottuvuuksia voidaan arvioida vertaamalla sukupolvittaisia muutoksia ja osana yksilöiden elämänkulkua. Esimerkiksi työllisten koulutusrakenteen muutoksessa kysymys on näistä molemmista, mutta erityisesti elämänkulunäkökulma on 1990-luvulla korostunut, koska uuden ammatin hankkiminen, useamman kuin yhden tutkinnon suorittaminen sekä jatkuva itsensä kehittäminen ja opiskelu ovat tulossa tuotannontekijöiksi ja työvoiman selviytymisen ehdoiksi. Varsinkin eri toimialoille leviämässä oleva informaatioteknologiaan perustuva tuotanto ja tietoon perustuva työn tekeminen vaativat nykyään työikäisen väestön sukupolvittaista uusintamista ja uuden tiedon jatkuvaa opiskelua ja soveltamista tuotannossa sekä työssä. Muutosta voidaan pitää hyvinvoinnin kannalta vaativana haasteena, koska hyvinvointivaltion ideana on ollut investoida yhteen ammatilliseen koulutukseen kansalaista kohti. Yhden koulutuksen hankkimisen on nähty olevan riittävää ja tarkoituksenmukaista yhteiskunnan kannalta ja oikeudenmukaista yksilöiden välillä. Yksilöiden on täytynyt käyttää enemmän omia voimavaroja lisäkoulutuksen hankkimiseen, koska se ei ole kuulunut hyvinvointivaltion idean piiriin.

Työmarkkinoiden dynamiikka

Työvoimaan osallistumisen tutkiminen merkitsee sosiaalisten, taloudellisten, kulttuuristen ja valtiopolitiittisten ilmiöiden heijastumien samanaikaista tutkimista. Työvoimaan osallistuminen merkitsee taloustieteellisin käsittein ilmaistuna yhtä aikaa sekä työvoiman tarjonnan että kysynnän tutkimista. Työvoiman tarjonnassa kuvastuvat yhteiskunnan kulttuurinen järjestelmä; työtä, hyvinvoinnin hankkimista ja sukupuolten suhteita koskevat arvot; yhteiskunnan työnjako ja teknologian aste. Työvoiman kysynnässä ilmenevät puolestaan yritysten ja muiden taloudellisten organisaatioiden henkilöstöpolitiikan ja työvoiman käytön periaatteet sekä työnantajien sosiaalinen vastuu. Työnsosiologisesti työvoimaan osallistuminen voidaan tulkita esimerkiksi rekrytointipolitiikan termein, jossa on sosiaalisesti kysymys yksilöiden suhteesta ja yhteiskunnan sopeutumisesta työnantajien päätöksenteon alueisiin ja hegemoniaan. Oma näkökulmamme on työmarkkinoiden dynamiikan ja uusiutumisen tulkinta. Niin työvoimaan, työlliseen työvoimaan kuin myös normaalityösuhteisiin siirtymisen prosessit ovat jo itsessään varsin mielenkiintoisia, mutta niiden tutkiminen on tähän asti ollut lähinnä yritys- ja toimialakohtaisten rekrytointikäytäntöjen tai yksilöiden ja ryhmien työmarkkinakäyttäytymisen tutkimista (esim. Windolf & Wood 1988). Sitä kautta on saatu mielenkiintoista tietoa,

mutta se ei ole koskenut koko työvoimaa. Koko työvoimaa taas on voitu analysoida väestö- ja työvoimatilastojen ja niihin perustuvien aikasarja- ja rakenneanalyysien avulla, mutta ne puolestaan eivät anna kuvaa työmarkkinoiden dynamiikan kaikista puolista, kuten yksilökohtaisesta liikkuvuudesta. Sen sijaan pitkittäisaineistot ja niihin perustuvat analyysit mahdollistavat tällaisen tarkastelun. Pelkästään työvoimaan siirtyminen sisältää useita sisäkkäisiä prosesseja, joita tässä tulkitaan uuden työvoiman uusiutumisen kehityskulkuina. Työvoiman rakenteen muutokset, työvoiman oppiminen ja kehittyminen puolestaan voidaan tulkita koko työvoiman uusiutumisen muotoina.

Aina 1980-luvun lopusta vuoteen 1993 saakka runsas 5 % työvoimasta oli vuosittain uutta työvoimaa ja vastaavana aikana noin 6 % työvoimasta kuuluvista vuosittain poistui työvoimasta. Lamavuosina työvoimasta poistumaliikkuvuus kasvoi selvästi. Työvoiman sisääntuloliikkuvuus alkoi kasvaa lamavuosien jälkeen, mutta vasta vuonna 1998 työvoiman sisääntuloliikkuvuus oli selvästi suurempaa kuin poistumaliikkuvuus. (Kuvio 5.) Työhön osallistumisen dynaamisuus lisääntyi lamavuosina ja työhön osallistuminen oli 1990-luvun lopussa dynaamisempaa kuin vielä kymmenen vuotta aikaisemmin. Vuosi 1993 oli liikkuvuuden huippu.

Kuvio 5. Työvoimaan siirtyneiden ja työvoimasta poistuneiden henkilöiden osuus työvoimasta vuosina 1989–1998.

Työvoimaan siirtyminen pitää sisällään eritasoisia ilmiöitä. Yhtäältä se sisältää ensimmäistä kertaa työvoimaan tulemisen eli täysin uuden työvoiman, ja toisaalta

aikaisemmin työvoimaan kuuluneiden siirtymisen takaisin työvoimaan esimerkiksi äitiysloman, aikuisopiskelun yms. jälkeen. Työvoimasta poissiirtyminen sisältää sekä väliaikaisen poistumisen työvoimasta että siirtymisen pysyvästi työvoiman ulkopuolelle. Vuonna 1995 vajaat kolmasosa (29 %) työvoimaan siirtyneistä tuli ensimmäistä kertaa työmarkkinoille, joten suurin osa (71 %) työvoimaan siirtymisestä oli takaisin paluuta työvoimaan. Samana vuonna 43 % työvoimasta poistuneista siirtyi työvoiman ulkopuolelle pysyvästi ja jossain määrin suurempi osa (57 %) oli väliaikaista poistumista työmarkkinoilta.

Poistumaliikkuvuus työllisestä työvoimasta oli yleisempää kuin sisääntuloliikkuvuus työllisiin aina vuoteen 1994 asti. Vuodesta 1997 alkaen työlliseen työvoimaan siirtyminen on ollut yleisempää kuin työllisestä työvoimasta poissiirtyminen. Tulostemme mukaan työlliseen työvoimaan siirtyi bruttomääräisesti vuodesta 1994 vuoteen 1998 yli miljoona henkilöä. Kyseinen aika oli perusta ja mahdollisuus voimakkaalle uusiutumislle työmarkkinoilla ja samalla se näyttäytyi omanlaisena myös työlliseen työvoimaan siirtymisen ja työllisestä työvoimasta poistumisen rakenteen osalta.

Työlliseen työvoimaan siirtyminen sisältää uuden työvoiman siirtymisen koulutuksesta työmarkkinoille ja siirtymät työttömyydestä työlliseen työvoimaan sekä aikaisemmin työvoimaan kuuluneiden siirtymisen työvoiman ulkopuolelta työlliseen työvoimaan. Työllisen työvoiman ulkopuolelle siirtyminen puolestaan sisältää eläkkeelle siirtymisen, sen ilmenemisen ja merkittävyyden sekä siirtymisen työttömyyteen tai omaehtoisesti työvoiman ulkopuolelle. Vielä 1990-luvun alussa yli puolet työlliseen työvoimaan siirtyneistä tuli työvoiman ulkopuolelta koulutuksesta, äitiyslomalta, aikuisopiskelusta eli perinteisten uusiutumisen väylien kautta.

Lamavuosien jälkeen tilanne on muuttunut, ja sisääntuloliikkuvuus työttömyydestä työlliseen työvoimaan on yleisempää kuin työvoiman ulkopuolelta. (Liitetaulukko 4; vrt. Menestys kasaantuu ... 1999, 89.) Myös työllisestä työvoimasta poissiirtymisen reiteissä on päättyneen vuosikymmenen aikana tapahtunut merkittäviä muutoksia. 1990-luvun alussa työllisestä työvoimasta siirryttiin yleisemmin työvoiman ulkopuolelle, pääasiassa eläkejärjestelmien piiriin tai kotitaloustyöhön. Tämän reitin käyttäminen väheni olennaisesti vuosikymmenen loppupuolella ja aika vuodesta 1991 vuoteen 1997 näyttäytyy työllisestä työvoimasta työttömään työvoimaan siirtymisenä. (Liitetaulukko 5.)

Työllisen työvoiman uusiutumisen muodot ovat olennaisella tavalla vaihtumassa. Työura on entistä suuremmissa määrin liikettä asemasta toiseen työvoiman ja työmarkkinoiden sisällä, missä yhdistyvät työhön osallistumisen osittaisuus, työttömyys ja eri syistä väliaikaisesti työmarkkinoiden ulkopuolella oleminen. Työlliseen työvoimaan palaamisesta ja vaihdoksista eri työmarkkina-asemien välillä on tullut aikaisempaa tärkeämpi tekijä työmarkkinoiden uusiutumisessa. Sen perusta on voimakkaan taloudellisen taantumien sosiaalisissa vaikutuksissa, mutta näin laajana ilmiönä se kertoo työttömyydestä irti pääsemisen pitkästä prosessista ja valikoitumisesta.

Työllistymisen ehdot ovat selvästi kiristyneet 1980-luvun lopusta 1990-luvun loppuun nimenomaan korkean koulutustason vaatimusten eli ainakin tiedollisten kvalifikaatioiden kohoamisena. Noin kahdella kolmesta työvoiman ulkopuolelta työl-

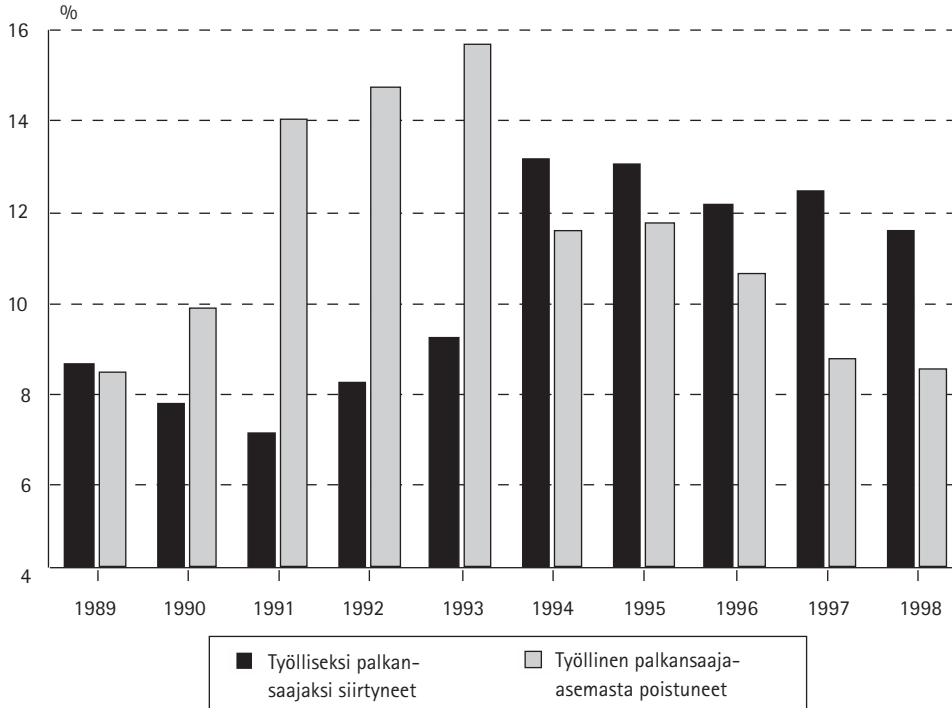
liseen työvoimaan siirtyneistä oli vähintään ylemmän keskiasteen tutkinto vuonna 1997. Vielä selkeämmin ovat kymmenen viime vuoden aikana nousseet työttömästä työvoimasta työlliseen työvoimaan siirtyneiden koulutustasovaatimukset. Työttömyydestä työllisyyteen siirtyneiden keski-ikä on pysynyt suhteellisen alhaisena eli 36 vuotena. Yli 45-vuotiaiden työttömien ja vähän koulutusta saaneiden sekä vailla työkokemusta olevien nuorten työllistyminen on vaikeutunut ja pitkittynyt.

1990-luvun alussa taloudellisen taantumana aikana työllisestä työvoimasta poistumaliikkuvuus oli henkilömäärin laskettuna noin kaksi kertaa yleisempää vuodessa kuin sisääntuloliikkuvuus työlliseen työvoimaan. Samoin oli työllisten palkansaajien osalta. Vuodesta 1990 vuoteen 1998 työllisiksi siirtyi 1,583 miljoonaa palkansaajaa ja pois työllisestä työvoimasta samana aikana kaikkiaan 1,795 miljoonaa palkansaajaa. Tämä bruttouusiintuminen voidaan jakaa erilaisiin uusiintumisen lajeihin: siirtymiseen työlliseksi palkansaajaksi työvoiman ulkopuolelta, työttömyydestä tai yrittäjyydestä sekä siirtymiseen työllinen palkansaaja-asemasta työttömyyteen, yrittäjyyteen tai työvoiman ulkopuolelle. Nettouusiintumisesta voidaan puhua, kun bruttouusiintumisesta poistetaan päällekkäisyys eli kukin henkilö lasketaan mukaan tullee vain kerran. Näin laskettuna vuodesta 1990 vuoteen 1998 työlliseksi palkansaajaksi siirtyi yhteensä 1,192 miljoonaa henkilöä ja samana aikana työllinen palkansaaja-asemasta poistui 1,393 miljoonaa henkilöä. Kun kaikkiaan 21–64-vuotiaiden työllisten palkansaajien määrä vaihteli 1990-luvulla 1,534 miljoonasta henkilöstä 1,898 miljoonaan henkilöön tarkasteluvuodesta riippuen, ylsi työllisten palkansaajien nettouusiintuminen 1990-luvulla palkansaajaksi siirtymisen osalta jopa kahteen kolmasosaan ja palkansaaja-asemasta poistumisen osalta runsaaseen kolmeen neljäsosaan työllisten palkansaajien vuosikeskimäärästä.

Todellisuudessa yksilöiden työmarkkina-asemien vaihdokset ovat rakenteellisesti huomattavasti merkittävämmät kuin pelkät työllisyysasemien muutokset. Erityisesti työvoiman uusintumisen kannalta pelkkien työttömyyslukujen tarkastelu ei ole riittävää. Erilaisen liikkuvuuden ymmärtäminen työmarkkinoiden toimintalogiikkaan kuuluvana lainalaisuutena suhteuttaa työttömyyden ohella muutostilanteita. Kyse ei ole yksinkertaisesti niiden torjumisesta tai poistamisesta, vaan hallitsemisesta ja yksilöiden selviytymismahdollisuuksien turvaamisesta. Esimerkiksi ammatillinen liikkuvuus eli uudelleen kouluttautuminen ja ammatin vaihtaminen voi luoda yksilöille edellytyksiä sopeutua yhteiskunnan ja työmarkkinoiden muutoksiin. Hyvin koulutettu työvoima voi houkuttaa myös yrityksiä sijoittumaan työvoiman lähteille. Ammatillinen liikkuvuus voi myös yhdistyä alueelliseen liikkuvuuteen ja kiihdyttää sitä (Koistinen 1999, 131). Tästä on monia tutkimustuloksia, joiden mukaan muuttoliike on 1990-luvulla suuntautunut kasvukeskuksiin ja suurin osa muuttajista on ollut koulutettua väkeä (esim. Suomi keskittyy ... 1997; Suomen uusjako ... 1999).

1990-luvun loppu on olennaisella tavalla muuttanut työmarkkinoiden uusiutumisen dynamiikkaa. Tällä hetkellä työllisten palkansaajien ja koko työllisen työvoiman sisääntuloliikkuvuus kasvaa selvästi nopeammin kuin poistumaliikkuvuus työllisestä työvoimasta tai palkansaajien ryhmästä. Kuviossa 6 on tarkasteltu palkansaajia. Mitä suurempi osuus työlliseksi palkansaajaksi siirtyneiden osuus on työllinen palkansaaja-asemasta poistuneiden osuuteen verrattuna, sitä toimivimmista

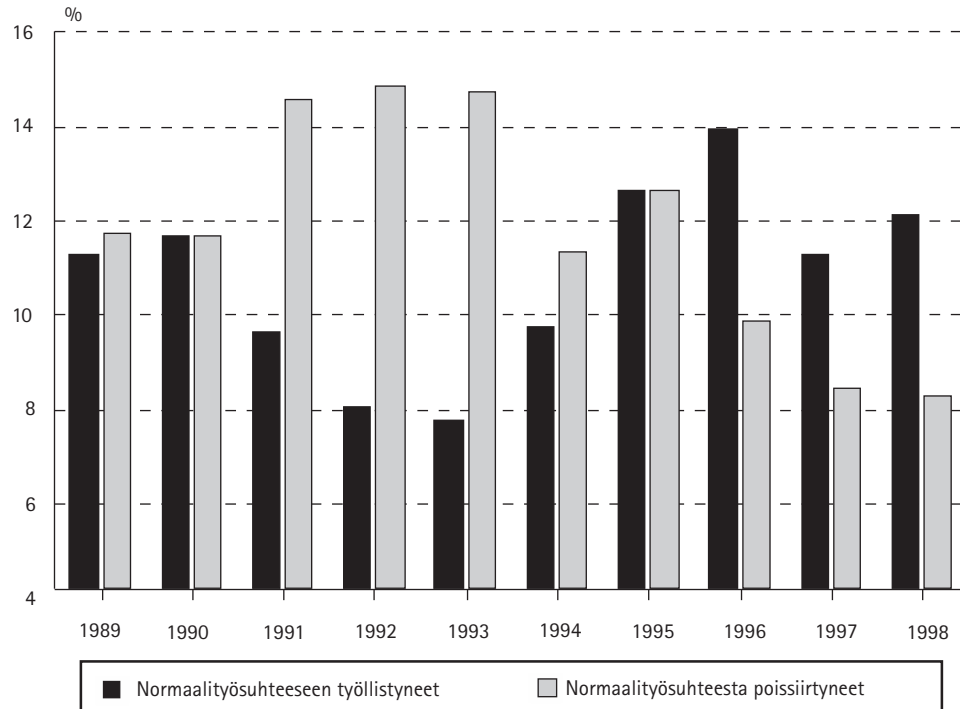
työmarkkinoista on kysymys. Yksilöiden mahdollisuudet tällaisessa tilanteessa ovat paremmat ja työmarkkinat mahdollisuusrakenteeltaan laajenevat.

Kuvio 6. Työlliseksi palkansaajaksi siirtyneiden ja työllinen palkansaaja- asemasta poistuneiden osuudet työllisistä palkansaajista vuosina 1989–1998.

Työmarkkinoiden uusiutumisen muutos asettaa vaatimuksen yhteiskuntapolitiikan tai työvoimapolitiikan sisällön vaihtumiselle. 1990-luvun kokemus puoltaa ehdottomasti voimakkaan kilpailutilanteen takia keskittymistä aikuiskoulutuksen ja kuntoutuksen kehittämiseen. Työvoiman valikoitumisprosessin jatkuminen pitkään ilman erityisiä toimia osan työiässä olevien koulutustason nostamiseksi merkitsee vähän koulutettujen ja ikääntyneiden työnhakijoiden selviytymisen vaikeutumista työmarkkinoilla.

Työlliseen työvoimaan ja heistä normaalityösuhteisiin työllistyneitä palkansaajia sekä toisaalta normaalityösuhteista poissiirtyneitä palkansaajia koskevat muutokset ja keskinäissuhteet antavat entistäkin monipuolisemman kuvan työmarkkinoille osallistumisen dynamiikasta, eriytymisestä ja merkityksistä. Normaalityösuhteisiin työllistyneiden ja normaalityösuhteista poissiirtyneiden vuosittaiset muutokset ovat voimakkaammin vaihtuvia kuin kaikkia työllistyneitä palkansaajia ja työllinen palkansaaja- asemasta poistuneita koskevat muutokset. Normaalityösuhte on määritelty kuviossa 7 niin kuin muuallakin julkaisussa vuoden aikana toteutuneena 12 työsuhdekuukautena. Samalle tai eri työnantajalle tehdyt eri työjaksot eivät näyntyä epävakautena, mikäli henkilö on ollut koko vuoden työssä. Pysyvä, vuodenaikainen työmarkkina- asema ymmärretään työsuhteen keston kautta.

Kuvio 7. Normaalityösuhteeseen työllistyneiden ja normaalityösuhteesta poissiiirtyneiden osuudet normaalityösuhteessa olleista vuosina 1989–1998.

Kuvion 7 mukaan liike pysyvään ja kokoaikaiseen palkkatyöhön ja siitä pois on yllättävän paljon muuttuvaa. Suomen työmarkkinat näyttäytyivät pysyvyyden kannalta ongelmallisina työmarkkinoina 1990-luvun alussa. Siirtyminen pois normaalityösuhteista oli yleistä. Vastaavasti pysyviin, kokoaikaisiin työsuhteisiin työllistyminen väheni, mikä on samansuuntainen tulos kuin Parjanteella (1998). Hänen tutkimuksensa perustuu Tilastokeskuksen työvoimatutkimuksen haastatteluaineistoon ja tulosten mukaan vuodesta 1987 lähtien pysyvät työsuhteet vähenivät aloitustyöpaikoissa 43 %:sta 23 %:iin vuoteen 1993 mennessä (mt., 4–5). Useiden tutkimusten mukaan määräaikaisen ja tilapäisen henkilöstön käyttö on lisääntynyt niin Suomessa kuin monissa muissakin Euroopan maissa (Työolobarometrit, lokakuu 1993–1999; Tregaskis 1997). Vuodesta 1992 lähtien EU-maiden työpaikkojen nettolisäys on perustunut kokonaisuudessaan osa-aikaisten työsuhteiden määrän kasvuun. Samalla määräaikaiset työsuhteet ovat yleistyneet lähes kaikissa jäsenmaissa. (European Commission 1997; Parjanne 1998.) Epävakaan työllisyyden on tulkittu toimivan eräänlaisena puskurina, jolloin riski siirtyy yritykseltä yksilölle ja samalla epätyypilliset työnteon muodot antavat yrityksille joustomahdollisuuksia lisääntyvän teknologian muutoksen, kansainvälisen kilpailun ja epävarmuuden olosuhteissa (mt., 3–4; Sutela ym. 2001). Epävakaan työllisyyden kasvuun ovat Suomessa vaikuttaneet mm. tuotannolliset syyt, kuten markkina- ja kilpailutekijät, sekä työsuuhdepolitiikassa tapahtunut käänne kohti väljempiä säännöksiä ja sopi-

muksia. Vaikutukset ovat olleet nähtävissä niin julkisen sektorin työsuhteissa kuin yksityisten palvelujenkin aloilla. (Koistinen 1994, 32–33.)

Työmarkkinoiden yleistä epävakautta voidaan arvioida vuoden aikana työttömänä olleiden työnhakijoiden määrällä. Vuoden 1994 aikana työttömiä työnhakijoita oli työministeriön vuositilastojen mukaan runsaat 819 400 henkilöä. Vuonna 1998, jolloin normaalityösuhteisiin siirtyminen oli yleisempää kuin niistä poissiirtyminen (kuvio 7), työttömien työnhakijoiden määrä oli vuositilastojen mukaan 705 600 henkilöä. Uuden taloudellisen kasvun vuosista huolimatta työttömien määrä oli vielä yli kaksinkertainen vuoden 1990 tilanteeseen (noin 318 600 työttömään työnhakijaan) verrattuna. Kasvukauden jatkuminen 1990-luvulla ei vähentänyt työttömyyttä lamavuosia edeltäneelle tasolle, eikä myöskään yleistänyt pysyviin työsuhteisiin työllistymistä. Normaalityösuhteeseen siirtyminen ei myötäile taloudellisten suhdanteiden jaksoja. Normaalityösuhteiden osuus ei ole jatkuvasti kasvanut 1990-luvun synkimmän taloudellisen taantumän jälkeen. Normaalityösuhteista poissiirtyminen säilyi korkealla tasolla aina vuoteen 1996 asti. Seuraava taantuma todennäköisesti vaikeuttaa huomattavasti pysyviin, kokoaikaisiin työsuhteisiin työllistymistä.

Suurimmaksi osaksi normaalityösuhteeseen työllistytään osittaisesta palkkatyöstä. Tulostemme mukaan tarkasteluvuodesta riippuen 77–85 % normaalityösuhteeseen työllistymisestä tapahtui näin. Vuonna 1998 osittaisesta palkkatyöstä normaalityösuhteeseen työllistyneet olivat olleet vuonna 1997 työsuhteessa keskimäärin 7,5 kuukautta. Työttömyydestä tai yrittäjyydestä normaalityösuhteisiin työllistytään harvoin. 1980-luvun lopussa joka kymmenes normaalityösuhteeseen työllistyneistä tuli työvoiman ulkopuolelta, mutta 1990-luvulla osuus pieneni alle 10 %:n. Esimerkiksi opiskelun kautta suoraan pysyvään työsuhteeseen siirtyminen on harvinaista. Työllistyminen normaalityösuhteeseen tapahtuu välittävien tilanteiden kautta, missä yksilön kokemuksella ja aiemmillä työsuhteilla on olennainen merkitys.

Se, ettei normaalityösuhteiden kohdalla työvoiman kysyntä ole juurikaan kohdistunut työttömiin, johtunee osittain siitä, että työnantajat palkkaavat pysyviin työsuhteisiin muita kuin työttömiä työnhakijoita. Tämänsuuntaisia tuloksia on saatu ainakin Ruotsissa, jossa työttömyyden pitkittymisen on nähty olevan seurausta siitä, että juuri siirtyminen työttömyydestä takaisin työmarkkinoille on heikentynyt 1990-luvulla (esim. Harkman & Jansson 1995). Työttömän ja hänen yhteisönsä resurssien ja rakenteen on nähty ennustavan työttömyyden pitkittymistä, jolloin työttömyyden jatkumista on selitetty työttömien muita heikommilla kontakteilla työnantajiin ja työmarkkinoihin (esim. Irwin & Morris 1993). Kvalifikaatiohypoteesin mukaan keskeisenä syynä työllistymisen vaikeuksiin pidetään työttömien riittämätöntä koulutusta ja ammattitaitoa, joka ei vastaa työvoiman kysyntää. Viimeksi mainitun puolesta puhuu se, että normaalityösuhteisiin työllistyneiden osaamisvaatimukset ovat erityisen tiukat. Normaalityösuhteeseen työllistyneiden koulutustaso on selvästi korkeampi kuin työllisen työvoiman tai työllisten palkansaajien. Työttömän työvoiman koulutustaso on heikoin. Työvoiman ulkopuolelta normaalityösuhteeseen vuonna 1997 työllistyneistä 29 %:lla oli korkea-asteen tutkinto. Työttömyydestä normaalityösuhteeseen työllistyneistä 44 %:lla oli vähintään ylempi

keskiasteen tutkinto. (Liitetaulukko 6.) Ainoastaan korkeasti koulutetut ovat valikoituneet työllisten palkansaajien ytimeen.

Palkkatyöhön osallistuminen ja vakauden tulkinnat

Suomalaisessakin työnsosiologisessa keskustelussa yksi kiistanaihe on ollut työmarkkinoiden vakauden tulkintojen empirian evidenssi ja sen luonne (Janus 3/98 lehdessä käyty keskustelu: Julkunen & Nätti 1998; Suikkanen 1998). Vakauden tulkintojen ero johtuu sekä näkökulmasta että käytetyistä aineistoista. Olennaista on se, mihin normaalityösuhteiden määrää verrataan. Varsinkin työvoimatutkimuksen tietoihin perustuvissa työmarkkinoiden analyyseissa on luotettu selkeästi työsuhteiden vakauteen ja normaalisuuteen. Esimerkiksi Raija Julkunen ja Jouko Nätti (1998) ovat työvoimatutkimuksen aineistoihin perustuen saaneet tulokseksi, että noin 80 %:lla palkansaajista on suhteellisen vakaa ja pysyvä työsuhde. Työvoimatutkimuksen aineistot perustuvat otokseen, kyselyyn ja periaatteessa yksilöiden omaan tulkintaan työsuhteensa kyselyhetken koetusta tilanteesta. Käyttämämme aineistot ovat erilaiset ja perustuvat Tilastokeskuksen pitkittäisaineistoihin samoista ihmisistä seurantakauden alusta loppuun ja tieto työsuhteesta perustuu toteutuneisiin työsuhdekuukausiin, joista on maksettu sosiaaliturvaa kunkin vuoden aikana. Jos käytämme yhden vuoden poikkileikkaustilannetta, niin vuonna 1998 21–64-vuotiaista työllisistä palkansaajista oli koko vuoden työsuhteessa 80,5 %. Samanikäisestä työvoimasta laskettuna osuus oli 60,5 % ja palkkatyövoimasta 67,5 %, kun palkkatyövoimana ymmärretään se osa työvoimaa, johon eivät kuulu yrittäjät. Työvoimasta laskettuna normaalityösuhteessa toimivien osuuteen vaikuttavat sekä työttömyyden vaihtelu että yrittäjien määrän vaihtelu. Palkkatyövoimasta laskettuna yrittäjyyden vaihtelu jää pois, mutta työttömyyden vaihtelu säilyy, mikä onkin perusteltua, jos halutaan kuvata normaalityösuhteessa toimivien laajuutta siinä työvoiman osassa, joka joko on palkkatyössä tai hakeutumassa palkkatyöhön.

Seuranta-asetelmamme yksi tärkeimpiä tavoitteita on dynaamisuuden ja työmarkkinoiden tutkimuksessa yleisesti esiin tulleiden pysyvyysoletusten kriittinen arviointi. Kun muodostamme pitkittäisasetelman ja tarkastelemme koko yhden-toista vuoden seuranta-aikaa, päädyimme aivan toisenlaiseen arvioon työmarkkinoiden vakaudesta ja työsuhteellisten tilanteiden pysyvyydestä. Taulukko 7 on eräänlainen pysyvyystaulukko ja muodostettu siten, että kaikki yksilöt ovat voineet kuulua koko seuranta-ajan tarkasteluun (eli ulkomaille muuttaneet ja seurantajaksona kuolleet on poistettu tarkastelusta). Seurannan alussa vuonna 1988 henkilöt olivat vähintään 21-vuotiaita ja enintään 54-vuotiaita eli seurannan loppussa vanhimmat heistä saavuttivat enintään vanhuuseläkeiän (65 vuotta). Koko seurannan ajan he ovat työhön osallistumista kuvaavien tavoiteikärajojen sisäpuolella.

Vakaus	Työvoima		Työllinen työvoima		Normaalityöosuhte	
	Henkilöä	%	Henkilöä	%	Henkilöä	%
11 vuotta	1 357 640	57,4	1 025 940	43,4	579 540	24,5
10 vuotta	270 440	11,4	212 400	9,0	179 320	7,6
9 vuotta	171 720	7,3	161 800	6,8	136 880	5,8
8 vuotta	127 360	5,4	148 580	6,3	127 940	5,4
7 vuotta	93 080	3,9	129 540	5,5	114 240	4,8
6 vuotta	70 960	3,0	118 660	5,0	113 860	4,8
5 vuotta	50 500	2,1	116 080	4,9	116 560	4,9
4 vuotta	37 780	1,6	103 300	4,4	121 860	5,2
3 vuotta	30 020	1,3	84 740	3,6	118 080	5,0
2 vuotta	25 500	1,1	68 980	2,9	111 680	4,7
1 vuotta	21 320	0,9	55 460	2,3	125 320	5,3
0 vuotta	106 960	4,5	137 800	5,8	518 000	21,9
Yhteensä	2 363 280	100,0	2 363 280	100,0	2 363 280	100,0

Taulukko 7. Työvoimaan ja työllisiin kuulumisen sekä normaalityöosuhteessa toimimisen pysyvyydestä.

Taulukossa 7 on tarkasteltu, missä määrin ja miten työmarkkinakansalaiset osallistuvat työmarkkinoille. Siinä esitetty vuosittainen luokittelu kuvaa kunkin vuoden pääasiallisen toiminnan luonnetta, jolloin lyhyt katkos työvoimaan kuulumisessa ei tee henkilöstä vielä työvoimaan kuulumatonta. Muodostetun tutkimusjoukon koko on 2,363 miljoonaa työikäiseen väestöön kuuluvaa. Heistä työvoimassa ei ollut yhtenäkkään vuonna lähes 5 % ja toisaalta jokaisena seurannan vuonna työvoimaan kuului yli puolet (57 %) eli noin 1,358 miljoonaa työikäistä. Miehistä koko seuranta-ajan työvoimaan kuului 64 % ja naisista 51 %.

Sekä työvoimaan kuulumisen työmääränsä että työmääränsä osallistumisen pysyvyys on vallitsevin ominaisuus, mutta se on myös suhteellista. Työvoimaan kuulumisen katkeaa varsin todennäköisesti suhteellisen lyhyenkin työurajakson aikana. Toisaalta työmääränsä osallistumisen vahvuudesta ja pysyvyydestä kertoo se, että seurantakauden alussa 21 vuotta täyttäneistä lähes 82 % kuului työvoimaan vähintään kahdeksana vuonna yhdestätoista mahdollisesta. Työvoimaan takaisin pääsemisen tai tulemisen kysymykset yleistyvät tulevaisuudessa ja ns. jatkuvat inclusion-prosessit koskevat suurta osaa työikäisestä väestöstä. Työlliseen työvoimaan kuului koko seurantakauden ainoastaan 43 % ja vähintään kahdeksan vuotta yhdestätoista mahdollisesta vuodesta lähes 66 %. Vastaavasti normaalityöosuhteissa toimineisiin kaikista työmääränsä ikäisistä on kuulunut koko seurantakauden melkein 25 % ja vähintään 8 vuotta noin 43 %.

Työmääränsä muutos on tällä hetkellä varsin nopea, ja työvoiman pysyvä ja kiinteä avainhenkilöstö omine työmääränsäolosuhteineen on alkanut erottautua

omaksi työmarkkinasegmentikseen. Seuranta-aikana yksitoista vuotta normaalityösuhteessa työskennelleiden työmarkkina-asema on ollut vakaa ja katkeamaton normaalityösuhdemallin ideaalia kuvaavien mittauskriteeriemme mukaisesti. Suurin osa (54 %) heistä on miehiä, ja heidän koulutustasonsa on työllisten koulutustasoa vähän alhaisempi. Vuoden 1998 keski-ikä 47 vuotta tarkoittaa, että he olivat seurantakauden alussa vuonna 1988 keskimäärin 36-vuotiaita. Suuri osa oli joko teollisuuden palkansaajia (31 %) tai julkisten ja muiden palvelujen toimihenkilöitä (yli 23 %). Joka viides oli ylempi toimihenkilö ja lähes kaksi kolmesta yksityisen palveluksessa.

Erityisesti Pohjoismaissa työväestölle on pyritty takaamaan vakaat työsuhteet. Sikäli kuin työsuhteissa on tapahtunut muutoksia, on kollektiivisin sopimuksin sovittu yhteisistä pelisäännöistä, jotka ovat helpottaneet työntekijöitä ja muita sopimuksen osapuolia ennakoimaan, mitkä ovat tiettyjen toimenpiteiden muut vaikutukset. Lamavuosina pohdittiin paljon sitä, liittyisikö työsuhteiden epävakautuminen 1990-luvun lamaan ja sen jälkeiseen rakennemuutokseen vai olisiko kyseessä pysyvämpi ilmiö. (Ks. Julkunen & Nätti 1998; Koistinen 1999, 113.) Vuonna 1998 oletimme alustavasti, että kyseessä on pysyvämpi ilmiö. Tässä tutkimuksessa käytetty pidempi seurantajakso vahvistaa arvion (Suikkanen ym. 1998). Ainoastaan työllisistä palkansaajista laskettuna normaalityösuhteessa olleiden osuus on pysynyt noin 80 %:n tuntumassa. Työvoimaan kuuluvista ja palkkatyövoimasta (työvoimaan kuuluvat yrittäjät poislukien) laskettuna normaalityösuhteessa toimivien laskeva tendenssi jatkui vuoteen 1995 saakka. Työllisyyden yleisestä parantumisesta huolimatta normaalityösuhteiden osuus on noussut vain vähän. (Taulukko 8.)

Vuosi	Henkilöä	Osuus työllisistä palkansaajista %	Osuus palkka-työvoimasta* %	Osuus työvoimasta %
1988	1 549 500	82,0	77,3	66,7
1989	1 550 780	80,9	77,0	66,4
1990	1 559 440	82,2	77,0	66,4
1991	1 478 860	83,8	72,6	63,1
1992	1 371 540	83,3	67,3	58,8
1993	1 268 000	82,7	63,1	55,2
1994	1 246 140	79,6	62,3	54,5
1995	1 244 960	78,2	61,7	54,6
1996	1 305 100	80,8	64,2	57,1
1997	1 347 580	79,8	65,6	58,6
1998	1 408 660	80,5	67,5	60,5

*Palkkatyövoima = työvoima poislukien yrittäjät.

Taulukko 8. Normaalityösuhteessa olleet eri ryhmistä laskettuna vuosina 1988–1998.

Muullakin Euroopassa on varsinkin 1990-luvulla pyritty arvioimaan palkkatyöhön osallistumisen vakautta ja päädytty erilaisilla tarkasteluilla samansuuntaisiin tuloksiin. Kun espanjalaisessa tutkimuksessa (Amuedo-Dorantes 2000) selvitettiin määräaikaisessa työsuhteessa olleiden myöhempiä työuria, tulosten mukaan määräaikainen työsuhte ei merkinnyt niinkään "siltaa" pysyvään työsuhteeseen kuin alkua eri tavoin katkonaiselle työuralle. Brittiläisen työn tulevaisuus -katsauksen (Future Work ... 2000) mukaan puolestaan peräti neljällä viidestä työnantajasta on palveluksessaan tilapäistä työvoimaa, mikä myös osaltaan kertoo työsuhteiden katkoksellisuuden yleisyydestä rekrytointikäytännöissä. Palkkatyön ehtojen uudelleen muotoutuminen ilmentää työmarkkinoilla toimimisen uudenlaisia rakenteellisia ehtoja. Työllisyyden parantuminen ei näytä lisäävän normaalityösuhteita, vaan se perustuu kestoltaan lyhyiden ja määräaikaisten työsuhteiden ja vajaatyöllisyyden yleistymiseen. Normaalius työsuhteissa on itse asiassa suhteellista. Kun tyyppillinen työsuhte on perinteisesti ollut kokoaikainen, säännöllinen ja rajoittamaton, ovat tällaiset työsuhteet entistä enemmän väistymässä ns. epätyypillisten työsuhteiden myötä (ks. myös Parjanne 1998; Suikkanen ym. 1998).

Vuosityöttömyysaste kuvaa, kuinka suuri osa työvoimaan kuuluvista on vuoden aikana ollut työttömänä joko kerran tai useampia kertoja, ja sen käyttäminen edustaa rakenteellista tapaa analysoida työllisyyden ja työttömyyden muutosta. Vuosityöttömyysaste poikkeaa suuruudeltaan virallisesti ilmoitetusta työttömyysasteesta, joka on laskettu eri mittausperustein (taulukko 9). Viralliseen työttö-

Vuosi	Työvoima	Työllinen työvoima	Vuosityöttömyysaste* %	Tilastokeskuksen ilmoittama työttömyysaste** %
1988	2 323 780	2 209 560	10,0	..
1989	2 336 980	2 241 560	9,0	3,1
1990	2 347 880	2 220 200	9,4	3,2
1991	2 345 020	2 073 960	16,0	6,7
1992	2 332 120	1 942 340	22,4	11,8
1993	2 297 940	1 822 200	26,8	16,5
1994	2 284 560	1 848 420	27,3	16,7
1995	2 278 320	1 853 560	26,1	15,5
1996	2 283 980	1 864 580	25,7	14,6
1997	2 301 120	1 937 300	23,7	12,7
1998	2 330 020	1 993 500	21,7	11,4

*Vuosityöttömyysaste = vuoden aikana työttömänä olleiden osuus työvoimaan kuuluvista. Taulukon tieto 21–64-vuotiaiden osalta.

**15–64-vuotiaille. Lähde: SVT Työmarkkinat 1999: 21, 75 ja 2000: 14, 73.

.. Yhdenmukainen tieto saatavissa vuodesta 1989 lähtien.

Taulukko 9. Työvoimaan ja työlliseen työvoimaan kuuluvien määrä, vuosityöttömyysaste sekä Tilastokeskuksen ilmoittama työttömyysaste vuosina 1988–1998.

myysasteeseen verrattuna vuosityöttömyysaste antaa työttömyyden merkittävydestä ja rakenteellisuudesta kokonaisvaltaisemman kuvan, koska sen avulla voidaan kuvata työttömyyden esiintymistiheyttä populaatiossa.

Työttömyys oli koko maassa korkeinta vuonna 1994. Kyseisen vuoden aikana yli 27 % työvoimaan kuuluvista oli lyhyemmän tai pidemmän aikaa työttömänä. Vuonna 1998 vuosityöttömyysaste oli noin 22 %, kun yli puoli miljoonaa 21–64-vuotiaaseen työvoimaan kuuluvaa oli työttömänä vuoden aikana. Koko yhdenoista vuoden seuranta-aikana noin 41 % 21 vuotta täyttäneistä ja alle 65-vuotiaista työkäisistä koki työttömyyttä ja lähes joka kolmas (30 %) vähintään puolen vuoden työttömyyden vuoden aikana (liitetaulukko 7).

Työuransa muotoutumisvaiheessa olevien ja ikääntyneiden keskuudessa vajaatyöllisyys on kasvanut selvemmin kuin työuransa keskeisessä vaiheessa olevien¹⁵. Vuoden aikana työttömänä olleiden määrä ei ole palannut taloudellista taantumaa edeltäneelle tasolle, vaikka taloudellisten mittarien mukaan Suomi on selvästi toipunut vuosikymmenen alun lamasta¹⁶. Vuosityöttömyysaste ei ole alentunut yhtä nopeasti kuin perinteisesti mitattu työttömyysaste. Työttömyyteen tullaan toistuvasti ja työttömyydestä työllistytään yhä useammin lyhyisiin työsuhteisiin varsinkin työttömyyden pitkittyessä (vrt. Parjanne 1998). Vuosityöttömyysaste on 2000-luvulle tultaessa ollut olennaisesti korkeampi kuin 1980-luvun lopussa edellisen voimakkaan nousukauden aikana.

Erilaiset työmarkkina-asemien vakauden ja epävakauden mittarit antavat vajaatyöllisyyden laajuudesta toisistaan poikkeavan kuvan. Näyttää siltä, että poikkeileikkaustutkimusten viesti työsuhteiden normaalisuudesta on yliarvioiva. Toisaalta pidemmän aikaa työllisessä työvoimassa ja kokoaikaisissa työsuhteissa on palkansaajista ollut 1990-luvulla laskentatavasta riippuen noin 50–66 %, mikä vielä kertoo vakauden yleisyydestä sen rajallisuuden sijaan. Viime vuosikymmenen aikana on alkanut työmarkkina-asemien eriytyminen, eikä sen laajuudesta ja merkittävydestä voida tehdä lopullisia johtopäätöksiä. Ilmeisesti tietty vajaatyöllisyyden tila on kuitenkin pysyvä ja yhteiskunta on siirtymässä vaiheeseen, jossa ei ole paluuta entisenkaltaiseen täystyöllisyyteen.

¹⁵ Vuoden aikana työttömänä olleiden osuus työvoimasta oli vuonna 1963 syntyneillä runsaat 20 % ja heitä kaksikymmentä vuotta vanhemmalla kohortilla lähes 24 % vuonna 1998. Vuonna 1953 syntyneistä 18 % oli työttömänä vuoden 1998 aikana.

¹⁶ Bruttokansantuotteen volyymin vuosikasvu on Tilastokeskuksen mukaan ollut Suomessa lähes 4 % vuoden 1993 jälkeen, jopa sen ylikin (Kansantalouden tilinpito, päivitys 13.7.2000)

Kohti siirtymien työmarkkinoita

1990-luvun työmarkkinoilla oli huomattavaa työmarkkina-asemien dynamiikkaa. Vajaatyöllisyys yleistyi useimmissa Euroopan maissa, mikä lisäsi siirtymien problematiikkaa. Schmid (1998) on erottanut siirtymien työllisyydessä viisi eri tyyppiä, jotka ovat:

- siirtymät lyhytaikaisen tai osa-aikaisen ja kokoaikatyön välillä ja siirtymät palkkатыöstä yrittäjäksi tai näiden kombinaatio,
- siirtymät työttömyyden ja palkkатыön välillä,
- siirtymät koulutuksen ja palkkатыön välillä,
- siirtymät kotityön ja palkkатыön välillä,
- siirtymä eläkkeelle.

Schmidin esittämistä siirtymistä ensimmäisessä ja toisessa kyse on siirtymistä työvoiman sisällä. Kolmannessa, neljännessä ja viidennessä siirtymässä kysymys on siirtymästä työvoiman ulkopuolelta työvoimaan ja päinvastoin. Työmarkkinoiden tulkinnoissa Schmid puhuu siirtymien määrän lisääntymisestä, mutta jättää avoimeksi, miten suurta osaa työvoimaan kuuluvista tai työikäisistä tietty siirtymä koskee. Tätä olemme pyrkineet tarkastelemaan omilla aineistoillamme suomalaisten työmarkkinoiden osalta.

Siirtymät merkitsevät yksilötasolla eriytyviä sosiaalisia tilanteita. Eräänlaisina perussiirtyminä voidaan ymmärtää siirtymä työvoimaan, siirtymä pois työvoimasta, siirtymä työllisyyteen, siirtymä työttömyyteen, siirtymä opiskelijaksi ja eläkkeelle. Spesifimpiä siirtymiä ovat puolestaan ammatillinen siirtymä, toimialakohtainen siirtymä, työvoimaan kuuluvien muutto paikkakunnalta toiselle sekä pendelöinti. Tarkastelemme jokaista siirtymää vuositasoisena ilmiönä. Esimerkiksi siirtymä työllisyyteen tarkoittaa, että henkilö on tietyssä vuonna työllinen, mutta sitä edellisessä vuonna ei ole. Vuoden sisällä toteutuneita siirtymiä ei aineistoillamme pääse tarkastelemaan. Siirtymät ovat monimuotoisempia, mutta tarkastelumme antaa karkean kuvan niiden laajuudesta suomalaisilla työmarkkinoilla.

Edellisessä luvussa tarkastelimme sisääntuloliikkuvuutta työvoimaan ja poistumaliikkuvuutta työvoimasta. Siirtymä työvoimaan on lamavuosien jälkeen hienoisesti kasvanut ja poistuminen työvoimasta vähentynyt. Työvoimaan siirtyneiden osuus työvoimaan kuuluvista oli noin 6 % vuonna 1998. Vastaavasti työvoimasta poistuneiden osuus oli hieman pienempi, vajaat 6 %. Ilmiönä työvoimasta poistuminen näyttää toisenlaiselta, kun tarkastellaan työvoimasta poissiirtyneiden osuutta työikäisestä väestöstä. Näin laskien osuus oli noin 4 % vuonna 1998. Sekä siirtymä työllisyyteen että työttömyyteen on 1990-luvun lopussa ollut runsaampaa kuin vuosikymmenen alussa. Koko seuranta-aikana 42 %:lla työvoimaan kuuluvista toteutui siirtymä työllisyyteen ainakin kerran ja siirtymä työttömyyteen 35 %:lla. Yhdessä opiskelijaksi siirtymien kanssa niiden suuri määrä kertoo työmarkkinoiden käymistilasta ja merkittävästä dynamiikasta. Yhteensä 15 % työikäisistä 21–64-

vuotiaista opiskeli pääasiallisen toiminnan mukaan seuranta-aikana. Vuositasolla eläkkeelle siirtyneiden osuus työkäisistä vaihteli 1990-luvulla yhdestä prosentista 3 %:iin. Seurannan lopussa eläkkeelle siirtyneiden osuus hiukan pieneni, mutta on osuutena silti merkittävä ja suurempi kuin vielä 1980-luvun lopussa. (Taulukko 10.)

Siirtymät	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	%**
Siirtymä työvoimaan (1)	5,3	5,2	5,3	5,2	5,4	5,7	5,9	6,1	5,9	6,1	33
Siirtymä pois työvoimasta (1)	6,0	6,0	6,0	6,3	7,3	6,8	6,8	6,7	5,9	5,7	39
Siirtymä pois työvoimasta (2)	4,5	4,5	4,5	4,7	5,5	5,1	5,0	5,0	4,4	4,2	35
Siirtymä työllisyyteen (1)	7,2	6,4	5,3	6,1	6,6	9,3	8,9	8,6	9,3	8,7	42
Siirtymä työttömyyteen (1)	2,4	3,8	8,8	10,1	9,8	7,0	7,0	7,0	5,3	5,5	35
Siirtymä opiskelijaksi* (2)	1,8	1,8	2,0	1,7	2,4	2,2	2,3	2,1	2,2	1,9	15
Siirtymä eläkkeelle (2)	1,2	1,3	1,2	1,3	1,4	1,5	1,7	3,1	1,4	1,5	16

*Pääasiallisen toiminnan mukaan.

**Seuranta-aikana 1989–1998 tarkastelussa olleiden osuus.

(1) osuus työvoimasta, (2) osuus ikäkohortista.

Taulukko 10. Erilaiset työmarkkina-asemien muutokset 21–64-vuotiaassa työvoimassa/työkäisessä väestössä vuosina 1989–1998 (%).

Se, muodostuvatko työelämässä tapahtuneiden vaihdokset yksilötasolla ilmevät vaikutukset ja työmarkkina-asemien muutokset yksilöille mahdollisuuksiksi vai riskeiksi, johtuu ainakin seuraavista seikoista: ensinnäkin siitä, missä työuran vaiheessa yksilö on; toiseksi siitä, millaisessa yhteiskunnallisessa (taloudellis-historiallisessa) tilanteessa siirtymä tapahtuu; kolmanneksi siitä, kuinka yksilöt toimivat ennen siirtymää (ennakoivat tilanteen) ja kuinka he reagoivat (tai millaisia mahdollisuuksia heillä on reagoida) ulkoisten olosuhteiden aiheuttamiin siirtymiin tai miten he itse valitsevat aktiivisesti joitakin siirtymiä. Ymmärrämme siirtymät dynaamisina prosesseina, ja riippuen siitä, mihin ikäkohorttiin kuuluvien osalta 1990-luvulla tapahtuneita siirtymiä tarkastelemme, kiinnitämme huomion

- työuran stabiloituneena ymmärrettyyn vaiheeseen (45–55-vuotiaat),
- työuran keskeiseen vaiheeseen (30–44-vuotiaat),
- työuran muotoutumisvaiheeseen (20–29-vuotiaat).

Ikäkohorttiin 1943 kuuluvat olivat tarkastelujaksolla kypsässä työuravaiheessa. Vuonna 1988 he olivat 45-vuotiaita ja seurantakauden lopussa 55-vuotiaita. Hei-

dän kohdallaan on nähtävissä alkava varhainen siirtyminen työvoiman ulkopuolelle. Vastaavasti vuonna 1958 syntyneet olivat tarkastelukautena 30–40-vuotiaita ja vuonna 1953 syntyneet 35–45-vuotiaita eli koko seurantakauden työuransa keskeisessä vaiheessa. Vuonna 1963 syntyneen ikäkohortin osalta on nähtävissä seurantakauteen ajoittuneet työvoimaan siirtymisen kysymykset sekä työuran muotoutumisvaihe. He olivat seuranta-aikana 25–35-vuotiaita.

Työvoiman tulevan rakenteen muodostumisen ja työmarkkinoilla tapahtuviin muutoksiin sopeutumisen näkökulmasta ikäkohortit 1943 ja 1963 ovat tietynlaisia avainkohortteja ja niiden työmarkkina-asemiin kiteytyy pitkälti koko työmarkkinadynamiikka. Kohortin 1943 edustajien kohdalla työvoimasta poistuminen muodostui keskeiseksi sopeutumiskeinoksi muutoksiin työmarkkinoilla. Kohortin 1963 kohdalla sen sijaan työmarkkinoille siirtymisen ja kiinnittymisen varmistaminen ja muuttuneeseen tilanteeseen sopeutuminen muodostuivat tärkeiksi tulevan työuran kannalta. Työuran keskeisessä vaiheessa olleita edustavat tarkastelussamme vuonna 1958 syntyneet.

Kaikki siirtymät lukuun ottamatta siirtymää eläkkeelle ovat selkeästi runsaampia nuorissa kuin vanhemmissa ikäkohorteissa (taulukko 11). Tulos on odotettu, sillä nuoruuteen liittyy luonnostaan monia muutosvaiheita (esim. opiskelun aloittaminen, työelämään siirtyminen, asuinpaikkakunnan vaihto jne). Siirtymien suuri määrä kertoo kuitenkin myös siitä, etteivät nuoret ikäluokat kiinnity työmarkkinoille kerralla, vaan pysyvämpi ja jatkuvampi työmarkkinoille kiinnittyminen on monen kohdalla pidempi prosessi. Esimerkiksi Leena Viinamäen (1999) tutkimus vuonna 1966 syntyneiden nuorten työurista osoittaa, että nuorten elämässä vuorottelevat koulutus, sapattivuodet, työsuhteet avoimilla työmarkkinoilla ja työllisyystyöt. Perinteisiä urasiirtymiä esiintyy enää vain vähän. (Ks. myös Santamäki-Vuori & Sauramo 1993; Nyssölä & Pajala 1999.)

Siirtymien suuri määrä kertoo työmarkkinatilanteen muutoksesta, mutta myös yhteiskunnan tarjoamien vaihtoehtojen (kuntoutuksen, uudelleen koulutuksen, osa-aikatyön, osaeläkkeen jne.) käytöstä. Useimpien edellä esitettyjen siirtymien kohdistuminen aina nuorempiin ikäluokkiin merkitsee niiden yleistymistä ja normaalistumista. On todennäköistä, että eri asemien vaihtelu vuoden aikana ja vuodesta toiseen kasvaa tulevaisuudessa taloudellisista suhdanteista riippumatta. Työmarkkinoiden toimimisen kannalta ongelmaksi voi muodostua siirtymien kasautuminen tiettyihin työntekijäryhmiin. Aikaisempaan verrattuna siirtymät tiivistyvät yksilöiden työuran aikana toisella tavalla. Ne eivät tulevaisuudessa koske ainoastaan työuran alkuvaihetta ja eläkkeelle siirtymistä edeltävää aikaa vaan kaikkia työuran vaiheita, mitä voidaan pitää työmarkkinoiden merkittävänä trendinä.

1990-luvulla vuosittainen siirtymä työvoiman ulkopuolelle oli noin 3 % vuonna 1943 syntyneillä (taulukko 11). Vailla tutkintoa olevilla siirtyminen työvoiman ulkopuolelle on tulostemme mukaan muita tavallisempaa. Useampi kuin joka neljäs vuonna 1943 syntyneistä ja vailla tutkintoa olevista siirtyi seurantakauden aikana pois työvoimasta ennen 55 ikävuottaan eli huomattavasti ennen vanhuuseläkeikää. Työmarkkinoilta pois siirtyminen vaikeuttaa uudelleen työllistymistä (vrt. Koistinen & Suoranta 1996). Vailla tutkintoa olevien keski-ikäisten siirtyminen

Kohortin 1943 siirtymät	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	%**
Siirtymä työvoimaan (1)	1,7	1,8	1,4	1,8	1,8	2,0	1,7	1,8	1,4	2,1	13
Siirtymä pois työvoimasta (2)	2,5	2,1	2,2	2,5	3,0	2,6	3,1	6,0	2,9	3,7	26
Siirtymä työllisyyteen (1)	3,0	2,4	2,1	2,8	3,3	5,6	4,3	4,1	4,2	4,1	23
Siirtymä työttömyyteen (1)	1,6	2,8	5,1	7,1	7,2	4,5	4,8	7,6	3,8	5,8	30
Siirtymä opiskelijaksi* (2)	0,4	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,3	0,4	0,4	0,2	4
Siirtymä eläkkeelle (2)	1,0	0,8	0,7	1,0	0,9	1,1	1,6	3,5	1,2	2,1	13

Kohortin 1958 siirtymät	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	%**
Siirtymä työvoimaan (1)	4,6	4,8	4,5	4,3	5,3	4,9	4,2	4,5	4,0	3,4	31
Siirtymä pois työvoimasta (2)	4,6	4,0	3,9	4,4	4,5	3,8	3,8	3,8	2,8	3,3	30
Siirtymä työllisyyteen (1)	6,0	5,8	5,1	5,9	6,2	8,8	7,7	7,2	6,9	6,3	42
Siirtymä työttömyyteen (1)	2,1	3,9	8,2	9,2	9,2	6,2	6,0	5,6	4,8	3,9	34
Siirtymä opiskelijaksi* (2)	1,8	1,6	1,6	1,8	2,1	1,4	1,8	1,4	1,2	1,5	14
Siirtymä eläkkeelle (2)	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2	0,5	0,4	0,3	2

Kohortin 1963 siirtymät	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	%**
Siirtymä työvoimaan (1)	9,8	8,4	7,7	6,5	6,3	7,0	6,8	7,2	5,3	5,3	45
Siirtymä pois työvoimasta (2)	7,2	6,2	5,6	5,1	6,4	5,6	5,4	4,6	4,1	4,3	41
Siirtymä työllisyyteen (1)	11,8	9,4	7,5	8,2	8,3	11,0	10,2	10,0	9,1	8,0	56
Siirtymä työttömyyteen (1)	3,0	4,5	10,4	12,5	10,7	7,8	7,2	7,4	5,5	5,6	41
Siirtymä opiskelijaksi* (2)	3,9	2,9	2,5	2,0	3,0	2,4	2,5	1,9	1,9	1,9	21
Siirtymä eläkkeelle (2)	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	2

*Pääasiallisen toiminnan mukaan.

**Seuranta-aikana 1989–1998 tarkastelussa olleiden osuus.

(1) osuus työvoimasta, (2) osuus ikäkohortista.

Taulukko 11. Työuran eri vaiheessa olevien työmarkkina-asemien muutokset vuosina 1989–1998 (%).

työvoiman ulkopuolelle merkitsee useimmissa tapauksissa työmarkkinoiden pitkäaikaista tai pysyvää jättämistä.

Mitä vähemmän koulutusta hankkineesta yli 45-vuotiaasta työvoiman osasta on kysymys, sitä yleisempää 1990-luvun lopussa työvoiman ulkopuolelle siirtymisen ja varhaisen eläköitymisprosessin alkaminen on ollut. Taustalla on nopea tuotannollinen ja taloudellinen muutos, jossa vähän tiedollista ja kulttuurista pääomaa omaavia uhkaa työmarkkinoilta syrjäytyminen. Vanhimmassa ikäkohortissa vailla tutkintoa olevista 16 % siirtyi eläkkeelle seuranta-aikana. Yleisesti ottaen miesten eläkkeelle siirtymisen on yleisempää kuin naisten. Ikäkohortin naisista 11 % ja miehistä 15 % siirtyi seuranta-aikana eläkkeelle. Naiset sinnittelevät työelämässä miehiä pidempään ja tutkimusten mukaan myös tekevät osa-aikatyötä enemmän kuin miehet (ks. Järnefelt 1998, 53; Koistinen 1994 ja 1999, 120).

Jos työmarkkinoiden ulkopuolelle joutumista tai siirtymistä arvioidaan mahdollisuuskulmasta, niin siihen liittyy sekä nuoren että iäkkään kohdalla aikaisemman tilanteen uudelleen arviointia, uusien mahdollisuuksien etsimistä ja niihin pyrkimistä. Työmarkkinoiden ulkopuolelle siirtymisen voidaan tulkita selviytymisen keinona tai vaihtoehtoisena ratkaisuna. Esimerkiksi koulutusta vailla oleva nuori saattaa hakeutua työttömäksi jouduttuaan koulutukseen, mikä olisi ilman työttömyyttä ehkä jäänyt tekemättä tai siirtynyt myöhempään elämänvaiheeseen.

Tulostemme mukaan erityisesti keski-ikäisten ja heitä nuorempien naisten hakeutuminen opiskelemaan lisääntyi lamavuosina. Vuonna 1958 syntyneistä naisista vuosittain noin 5 % siirtyi 1990-luvun kuluessa työvoiman ulkopuolelle ja noin puolet näistä siirtymistä voidaan tulkita opiskelemaan lähtemiseksi. Muita yleisempää opiskelu oli jo aiemmin tutkinnon suorittaneilla, mikä näkyy myös aikuis-koulutuksessa koulutuksen kasaantumisenä (ks. Rinne & Vanttaja 1999, 21). Osalla vuonna 1963 syntyneistä oli nuoreen aikuisuuteen liittyvä opiskelu kesken 1990-luvulle tultaessa. Vuonna 1963 syntyneet miehet ja naiset opiskelivat vanhempia ikäkohortteja selvästi enemmän 1990-luvulla. Joka neljäs vuonna 1963 syntyneistä naisista ja lähes joka viides samanikäisistä miehistä opiskeli jossain vaiheessa seuranta-aikana.

Nuorissa ikäryhmissä varsinkin naisilla on erityistä siirtymäproblematiikkaa. Heillä työvoiman ulkopuolelle väliaikaisesti siirtymisen liittyy osaltaan lasten hankintaan ja kotona tehtävään hoivatyöhön. Siirtymät työvoiman ulkopuolelle ja esimerkiksi myöhemmin aloitettu koulutus kuvaavat naiselle tyypillisiä urapolkuja, joita sävyttävät erilaiset ratkaisut yhdistää lasten hankkiminen ja perhevastuu uran muodostamiseen (vrt. Rönkä ym. 1996). Kaiken kaikkiaan useampi kuin joka toinen vuonna 1963 syntyneistä naisista siirtyi työvoiman ulkopuolelle ja suurin osa väliaikaisesti 1990-luvulla.

Tarkasteltaessa muutoksia työllisyydessä laman vaikutus oli varsin selvä. Lamavuosina 1991-1993 siirtymä työttömyyteen oli suurempaa kuin työllisyyteen. Poikkeuksen tästä muodostivat ainoastaan vähintään ylemmän korkeakoulututkinnon suorittaneet erityisesti työuran muotoutumisvaiheessa. Korkea koulutus antoi selvästikin paremmat lähtökohdat kohdata lamavuodet kuin tutkinnon puuttuminen tai ammatillinen tutkinto. Alle 50-vuotiailla vähintään ylemmän korkeakoulutut-

kinnon suorittaneilla siirtymä työllisyyteen oli koko seuranta-ajan selvästi korkeampi kuin siirtymä työttömyyteen.

1990-luvun loppupuolen yksi trendi on ollut se, että mitä nuoremmasta työvoiman osasta on kysymys, sitä suurempi osuus on työllistynyt kuin joutunut työttömäksi. Ainoastaan työuran stabilisoituneessa vaiheessa vailla tutkintoa olevilla ja korkeintaan ammatillisen tutkinnon suorittaneilla työttömyyteen siirtyneiden osuus oli aivan tarkastelukauden lopussa selvästi suurempi kuin työllistyneiden. Vuonna 1943 syntyneillä työttömyyteen siirtyneiden osuus nousi vailla tutkintoa olevilla 4 prosenttiyksikköä vuodesta 1995 vuoteen 1996, jolloin he olivat 53-vuotiaita. Työttömyydestä selviytyminen on tulosten mukaan huomattavasti vaikeampaa 45 vuotta täyttäneille kuin sitä nuoremmille, minkä suuntaisia tuloksia monet tutkijat ovat saaneet 1990-luvulla (esim. Koistinen & Suikkanen 1990; Järvikoski ym. 1999; Pohjola 1999). Yli 50-vuotiaiden työttömyys on suhteellisen yleistä taloudellisesta nousukaudesta huolimatta. Ikääntyneillä työsuhteen katkeaminen merkitsee useimmissa tapauksissa vaihtoehtojen voimakasta rajautumista työmarkkinoilla ja työmarkkinoiden ulkopuolelle siirtymisprosessin alkamista.

Varsinkin ammattikouluttautumattomilla 50 vuotta täyttäneillä on erityisen suuri riski joutua työttömäksi. Työllisyystilanteen parantuminen vuodesta 1994 lähtien edisti alle 40-vuotiaiden selviytymistä työmarkkinoilla. Esimerkiksi vuonna 1963 syntyneistä ammatillisen tutkinnon suorittaneista joutui seurantakauden aikana työttömäksi 41 %, mutta toisaalta 55 % työllistyi. Samanikäisillä vähintään ylempään korkeakoulututkinnon suorittaneilla vastaavat osuudet olivat 25 % ja 67 %. Nuorilla työttömyyteen siirtyminen on selvästi vähentynyt taloudellisen nousukauden jatkuessa 1990-luvun loppupuolella. Laman aikana ja sen jälkeen suomalaisille työmarkkinoille näyttävät valikoituneen lähinnä nuoret ja hyvin koulutetut. Toisaalta jo vakiintuneen aseman työmarkkinoilla saaneet iäkkäät ja keskiikäisetkin säilyttivät asemansa jopa koulutustasosta riippumatta myös taloudellisen taantumana vuosina.

Työttömyys on huomattavan yleistä kaikissa ikäkohorteissa, joskin työttömänä olleiden osuus kasvaa nuorempiin ikäryhmiin tultaessa. Työuran muotoutumisvaiheessa olevan ikäkohortin työvoimaan kuuluvista miehistä 41 % ja samanikäisistä naisista 42 % oli lyhyen tai pidemmän aikaa työttömänä 1990-luvulla. Nuorilla aikuisilla ja varhaiskeski-ikäisillä olevilla kysymys ei ole enää työttömäksi joutumisesta ja sen välttämisestä, vaan työttömyyden kanssa elämisestä ja pyrkimyksestä irrottautua siitä eri keinoin. Työttömyyskokemusten yleistyminen 1990-luvulla on osin taloudellisen taantumana seurausta, mutta kyse on myös palkkatyöhön osallistumisen haurastumisesta ja epävarmuuden leviämisestä koko työvoimaan.

Siirtymien kentässä ammatin ja toimialan vaihtaminen voidaan tulkita merkiksi tuotannon rakenteesta ja työvoiman kysynnässä tapahtuvista muutoksista sekä yksilötasolla epävarmuuden lisääntymisestä. Ne voidaan nähdä työmarkkinoilla tapahtuneiden muutosten seurauksena ja yksilön pyrkimyksenä vastata toiminnallaan niihin. 21–64-vuotiaista työvoimaan kuuluvista 14 % vaihtoi, tai joutui vaih-

tamaan, ammattiaan seuranta-aikana. Peräti 44 % vaihtoi toimialaa. Lamavuosien jälkeen toimialakohtaisten siirtymien määrä on kasvanut. Vuoden aikana lähes joka kymmenes työvoimaan kuuluva vaihtaa toimialaa. (Taulukko 12.)

Siirtymät	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	%**
Ammatillinen siirtymä*** (1)	..	..	..	..	10,8	..	9,3	..	..	..	14
Toimialakohtainen siirtymä (1)	14,1	12,3	8,5	7,2	6,7	10,5	9,5	8,7	9,5	9,2	44

**Seuranta-aikana 1989–1998 tarkastelussa olleiden osuus.

***Tieto ammatista on saatavissa ainoastaan vuosilta 1990, 1993 ja 1995. Taulukon tieto vuoden 1993 osalta tarkoittaa sitä, miten tilanne on muuttunut vuodesta 1990 vuoteen 1993, ja toinen luku kuvaa muutosta vuodesta 1993 vuoteen 1995.

.. Tieto puuttuu.

(1) osuus työvoimasta.

Taulukko 12. Ammatilliset ja toimialakohtaiset siirtymät 21–64-vuotiaassa työvoimassa vuosina 1989–1998 (%).

Sekä ammatin että toimialan vaihtaminen on sitä yleisempää, mitä nuoremasta ikäkohortista on kyse. Määrällisesti nämä siirtymät ovat kuitenkin merkittäviä työuran myöhemmässäkin vaiheessa. Karkeasti ottaen useampi kuin joka kymmenes alle 40-vuotias työvoimaan kuuluva vaihtaa (tai joutuu vaihtamaan) ammattiaan muutaman vuoden välein. Stabilisoituneessa työuran vaiheessa olleista, vuonna 1943 syntyneistä, melkein joka toinen vaihtoi myös toimialaa 1990-luvulla. Taloudellinen nousukausi näyttää lisänneen toimialan vaihtamisen todennäköisyyttä. (Taulukko 13.) Kysymys on sekä yksilötasoisista prosesseista että työmarkkinoiden rakenteellisesta dynamiikasta. Nuorissa ikäryhmissä toimialan vaihtaminen on pikemminkin sääntö kuin poikkeus; asia, joka kuuluu dynaamisten työmarkkinoiden piirteisiin ja yksilölliseen selviytymiseen siellä. Miehillä ammatillisia siirtymiä ja toimialakohtaisia siirtymiä on enemmän kuin naisilla.

Erityisesti alle 40-vuotiaiden työmarkkinakansalaisten elämässä ammatin ja toimialan vaihdoksesta on muodostunut usein toistuva prosessi, eikä se enää ole kertakaikkinen tapahtuma. Siltikään ammattien vaihtamisen problematiikkaa ei nykyisessä työvoimapolitiikassa vielä tiedosteta riittävästi, vaan yhden ammatin riittävyys koko työuran ajan otetaan annettuna. Ammatin ja toimialan muutos edelleenkin tulkitaan suhteellisen harvoin tapahtuvana ns. suurena elämänmuutoksena, mitä se on ollut suhteellisen vakailta työmarkkinoilla ja normaalityösuhteiden demallissa. Yksilöt joutuvat tavallaan omalla toiminnallaan ylittämään yhteiskuntapolitiikan nykyiset ehdot ja käytännöt. Työmarkkina- ja elämänkulkumuutosten yhteydessä joudutaan monessa tapauksessa tukeutumaan epävirallisiin sosiaalisiin järjestelyihin.

Kohortin 1943 siirtymät	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	%**
Ammatillinen siirtymä*** (1)	..	..	..	..	7,4	..	6,6	..	..	..	12
Toimialakohtainen siirtymä (1)	13,1	12,1	10,6	10,6	17,7	18,2	16,4	21,0	23,1	11,7	50

Kohortin 1958 siirtymät	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	%**
Ammatillinen siirtymä*** (1)	..	..	..	..	9,8	..	7,6	..	..	..	14
Toimialakohtainen siirtymä (1)	19,0	17,3	15,5	15,2	19,9	21,3	19,1	19,0	21,5	11,4	60

Kohortin 1963 siirtymät	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	%**
Ammatillinen siirtymä*** (1)	..	..	..	..	12,6	..	9,8	..	..	..	17
Toimialakohtainen siirtymä (1)	23,6	21,7	18,0	18,7	23,6	23,7	21,3	21,9	24,8	13,2	67

**Seuranta-aikana 1989--1998 tarkastelussa olleiden osuus.

***Tieto ammatista on saatavissa ainoastaan vuosilta 1990, 1993 ja 1995. Taulukon tieto vuoden 1993 osalta tarkoittaa sitä, miten tilanne on muuttunut vuodesta 1990 vuoteen 1993, ja toinen luku kuvaa muutosta vuodesta 1993 vuoteen 1995.

Taulukko 13. Työuran eri vaiheessa olevien ammatilliset ja toimialakohtaiset siirtymät vuosina 1989–1998 (%).

Myös pendelöinti eli päivittäinen asuinpaikkakunnan ulkopuolella tapahtuva työssäkäynti liittyy työelämässä, työn sisällöllisissä ja laadullisissa tekijöissä sekä työmarkkinoilla tapahtuneisiin muutoksiin. Pendelöinti lisääntyi 1990-luvulla ja työmatkat pidentyivät, mikä kertoo työmarkkinoiden sopeutumiskyvystä ja kiristyvästä kilpailusta sekä siitä, että puolisoiden on yhä vaikeampaa löytää työtä samalta paikkakunnalta. Työmarkkinoiden voimakas alueellinen erilaistuminen, yhdyskunta- ja palvelurakenteiden muutokset, naisten korkea työhön osallistumisen aste ja voimakas muuttoliike sekä työmatkojen pidentyminen ovat oleellisesti muuttaneet työmatkaliikkuvuutta. Alueellisesta liikkuvuudesta, niin muuttoliikkeestä kuin pendelöinnistäkin, on tullut tärkeä työmarkkinoiden sopeutumisen ja joustavuus-

den muoto (Koistinen 1999, 121–125; Jolkkonen & Koistinen 2001, 15; ks. myös Laakso 1998). 1990-luvun lopussa 21–64-vuotiaaseen työvoimaan kuuluvista noin joka neljäs pendelöi vuositasolla ja joka kahdeskymmenes vaihtoi asuinpaikkakuntaa. Vuosina 1989–1998 jossain vaiheessa asuinpaikkaa vaihtaneiden osuus oli 23 % ja asuinpaikkakunnan ulkopuolella työssä käyneiden osuus 41 %. (Taulukko 14.)

Siirtymät	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	%**
Muutto paikkakunnalta toiselle (1)	4,8	4,4	4,2	4,1	4,0	4,4	4,3	4,7	4,7	5,2	23
Pendelöinti (1)	24,1	24,6	22,9	21,6	20,8	22,0	23,1	22,9	24,5	25,8	41

**Seuranta-aikana 1989–1998 tarkastelussa olleiden osuus.

(1) osuus työvoimasta.

Taulukko 14. Paikkakunnalta toiselle muuttaminen ja pendelöinti 21–64-vuotiaassa työvoimassa vuosina 1989–1998 (%).

Eniten pendelöivät nuoriin ikäluokkiin kuuluvat ja koulutetut. Miesten kohdalla asuinpaikkakunnan ulkopuolinen työssäkäynti on yleisempää kuin naisilla. Myös paikkakunnalta muuttaminen on sitä yleisempää, mitä nuoremista ja koulutummista henkilöistä on kysymys. Työuran muotoutumisvaiheessa olleista muutti seurantakauden aikana toiselle paikkakunnalle yli 40 %, mutta vuonna 1943 syntyneistä ainoastaan 13 %. Osin ero selittyy elämänuran vaiheen erilaisuudella, mutta suuri merkitys on myös työmarkkinoilla tapahtuneilla muutoksilla. Ikäkohorttiin 1963 kuuluvista suurin osa oli jo päättänyt opiskelunsa seurantakauden alussa ja muuttaminen liittyi muotoutumassa olevaan työuraan tai toisen tutkinnon suorittamiseen uudella paikkakunnalla. Opiskelijoiden ohella koulutetut osaajat hakeutuvat kasvukeskuksiin, mikä viestii työtilaisuuksien keskittymisestä tietyille alueille.

Kun tarkastellaan asuinkunnasta työttömyyttä seuraavana vuonna muuttaneiden osuuksia työttömyyden keston mukaan, osan aikaa vuodesta työttömänä olleiden ja asuinkunnasta muuttaneiden osuus nousi vajaasta 6 %:sta runsaaseen 7 %:iin vuosina 1992–1998. Koko vuoden työttömänä olleilla muuttaneiden osuus nousi synkimpinä lamavuosina 1991–1993. Vuodesta 1994 lähtien osan aikaa vuodesta työttömänä olleiden asuinkunnasta muuttaminen lisääntyi ja koko vuoden työttömänä olleiden väheni. Pitkäaikaistyöttömät muuttavat asuinkunnasta silloin, kun työttömyys on suurimmillaan. Työlliset ja osan aikaa vuodesta työttömänä olleet muuttavat taloudellisen nousukauden vuosina. Työssä osittaisemmin mukana olleilla muuttaminen oli yleisempää muihin ryhmiin verrattuna ja tässä ryhmässä muuttaminen ilmentää sekä tämän ryhmän aktiivisuutta että pyrkimystä saavuttaa vakaampi työmarkkina-asema. Suomen Kuntaliiton julkaiseman tutki-

muksen mukaan työttömyyden kasvun myötä työttömien nettomuutto kasvoi esimerkiksi vuonna 1995 lähelle työllisten lukuja muuttovoittomaakunnissa (Suomi keskittyy ... 1997, 34). Pitkään työttömänä olleet kokevat mahdollisuutensa helpommin menetetyiksi tai nykyinen toimeentulo koetaan riittävänä. Työvoimapolitiikka ei kannusta, eikä myöskään pakota pitkäaikaistyöttömiä muuttamaan. Tulokset tukevat Seppo Laakson (1998) tutkimustuloksia. Laakso tutki lähtö- ja tulo-muuttoa Helsingin, Mikkelin ja Raahen seudulla sekä Pohjois-Karjalan maaseudulla. Pääasiallisella toiminnalla mitaten suurin osa muuttaneista oli työllisiä ja työttömät muuttivat heihin verrattuna vähemmän (mt., 37–39).

Yksilön hyvinvoinnin muodostumisen prosessi ja tapa ovat olennaisella tavalla muuttumassa. Palkansaaja joutuu entistä todennäköisemmin muuttamaan useita kertoja työuransa aikana työpaikan perässä. Toisaalta ihmiset arvostavat asuinpaikkojaan ja ovat entistä valmiimpia käymään työssä asuinkuntansa ulkopuolella. Sekä nuoremmista että vanhemmissa ikäryhmissä muuttaminen alkoi lisääntyä 1990-luvun lopussa. Muuttamisen yleistymisen ei liity suoraan talouden suhdannekehitykseen, vaan kasvaneeseen aktiivisuuteen etsiä parempaa asemaa työmarkkinoilla ja hyvinvoinnin eri kentillä. Yksilöt pyrkivät tietoisesti järjestämään elämänsä olosuhteita ja hakevat hyvinvoinnin ja toiminnan mielekäästä tasapainoa. Arjen ratkaisut heijastavat tulevaisuudessa laajempaa eri mahdollisuuksien yhteensovittamista, missä eri hyvinvointiulottuvuudet kilpailevat keskenään.

Erilaisten siirtymien määrä ja toistuvuus puhuvat selvää kieltä työmarkkinoiden ja yksilöiden toiminnan dynamiikasta. Erityisesti 1950-luvun jälkeen syntyneillä siirtymien määrä oli huomattavan suuri jo koko 1990-luvun ajan, mikä merkitsee työmarkkinoille osallistumisen sisältöjen vaihtumista aikaisemmasta. Siirtymät on aikaisemmin tulkittu, ja ilmeisesti koettukin, sosiaalisina riskeinä, joihin varautuminen on sisällytetty yhteiskuntapolitiikan toimintaperiaatteisiin. Nuoremmista ikäryhmissä siirtymien laaja-alaisuus ja toistuvuus osoittavat yksilöiden merkittävää sopeutumista ja pyrkimystä muutoksiin. Liikkuvuus työmarkkinoilla eri muodoissaan on selvästi kasvamassa ja yksilöt ovat sekä alttiita että myös valmiita muutoksille elämänsä aikana. Yhä useamman täytyy joustaa ja sopeutua työmarkkina-aseman vaihdoksiin ja siirtymiin, joista on tulossa normaaleja muutoksia ja monille ne ovat myös työmarkkinoilla selviytymisen ehto. 1990-luvun aikana monet työikäiset aikuiset ovat löytäneet ja toisaalta olleet pakotettuja luovien reittien etsimiseen selviytymisensä työmarkkinoilla ja hyvän elämän rakentamisessa. Muuttaminen, pendelöinti, toisen tutkinnon hankkiminen, ammatin vaihtaminen tai täydentäminen, osaamisen monipuolistaminen ja työpaikan vaihto ovat tällaisia mahdollisuusreittejä, joita on alettu käyttää entistä joustavammin, vaihtelevammin ja monipuolisemmin. Myös niiden kautta avautuvat mahdollisuudet koetaan mielenkiintoisina ja houkuttelevina.

Yhteiskuntapolitiikka ei niinkään ole ollut tiennäyttävä, vaan yksilöt ovat laajentaneet tukijärjestelmien mahdollisuuksia ja lisänneet vaihtoehtoisia reittejä. Edelleen yhteiskuntapolitiikassa tuetaan esimerkiksi yhden tutkinnon suorittamista. Tämän vuoksi työmarkkinoiden toimijoiden pyrkimykset eivät aina kohtaa, mikä saattaa hidastaa yksilöiden mahdollisuuksia siirtymiin ja nopeuttaa syrjäyttäviä

prosesseja. Työmarkkinoiden toiminnan ja siellä toimivien yksilöiden kannalta on tärkeää, että monia yhteiskuntapoliittisia toimenpiteitä arvioidaan uudelleen ja niitä uusitaan nykyisiä olosuhteita vastaaviksi. Erityisen tärkeää on eri yhteiskuntapolitiikan lohkojen toiminnan synkronointi ja joustavuuden lisääminen sekä erilaisten työttömyyttä vähentävien innovaatioiden levittäytyminen entistä laajemmalle. Aika, jonka yksilö on poissa ansiotyöstä, sisältää parhaimmillaan erilaisia aktiviteetteja työkyvyn ja työmarkkinakelpoisuuden ylläpitämiseksi, investointeja tulevaisuuteen yksilötasolla ja siltoja uudelleen työllistymiselle.

6

MERKITYS: HYVINVOINTIDYNAMIIKKA JA SIIRTYMÄT

Edellisessä luvussa tarkastelimme palkkatyöhön osallistumisen ja työmarkkina-asemien eriytymistä. Tässä luvussa tarkastelemme sitä, mitä nämä työmarkkina-asemien eriytyminen ja siirtymät ovat merkinneet hyvinvoinnin ja tulojen kehityksen kannalta. Olemme kiinnostuneita yksilöiden tulotasosta ja tuloirakenteesta, niihin liittyvistä muutoksista sekä siitä, minkä luonteisia ja kuinka pysyviä tulot ovat.

Tietomme tutkimusjoukkoon kuuluvien tuloista perustuvat verottajan rekistereihin. Aineistoillamme emme pääse käsiksi tulonjaon ilmiöihin, mutta aineistojen vahvuus on pitkittäisanalyyseissa ja siinä, että tulokysymys on mahdollista liittää työmarkkina-asemien ja siirtymien tarkasteluun. Hyvinvoinnin tason normaaliutta ja ei-tyypillisyyttä palkkatyövoimassa tarkastelemme suhteessa palkansaajien tulotasoon ja selvitämme, miten riippuvuus yhteiskunnan tuista (tulonsiirroista) on kehittynyt eri ryhmissä. Luvun lopussa kiinnitämme huomion siihen, missä määrin palkkatyövoiman taloudellinen hyvinvointi on yhtä laajaa tai samansuuntaista kuin heidän selviytymisensä työmarkkinoilla. Tutkimme myös tulojen muutoksia suhteessa siirtymiin.

Tulonmuodostuksen tarkastelulle työmarkkinoille osallistumisen yhteydessä on monta syytä. Työikäisten institutionaalinen kategorisointi toteutuu työmarkkina-prosessien ja tulonmuodostuksen vuorovaikutuksessa. Työmarkkina-asema määrittää tulonmuodostusta ja yksilöiden toiminnallisia mahdollisuuksia. On kyse resursseista ja erilaisten vaihtoehtojen avautumisesta tai sulkeutumisesta. Varsinkin yhteiskunnallisen murroksen aikana työuran vaiheiden, työmarkkina-asemien ja tulojen keskinäiset yhteydet ovat tärkeitä analyysin kohteita. Niihin on liitetty monia oletuksia, joiden uudelleenarviointi on tärkeää. Esimerkiksi työuraan on yksilötasolla liitetty jatkuvasti kohentuvan hyvinvoinnin visio. Työuran ja tulojen välillä on oletettu valitsevan samanaikainen suhde, jossa ikääntymisen, työkokemuksen ja kouluttautumisen on uskottu tuottavan aina parempia mahdollisuuksia työmark-

kinoilla ja korkeampia tuloja. Tarkastelemme, millä tavalla työllisten osuuden supistuminen ja normaalityösuhteessa toimivien aiempaa pienempi määrä ovat vaikuttaneet työvoiman saavuttamiin tuloihin ja tulorakenteeseen. Ovatko koulutuksen hankkiminen tai ammatillinen siirtymä lisänneet taloudellista selviytymistä? Millainen on palkkatyöhön osallistumisen ja työmarkkinoilla tapahtuneiden muutosten sekä hyvinvointidynamiikan keskinäinen suhde ja miten se voidaan tulkita?

Koko seuranta-ajalta tulojen markkamäärät on deflatoitu ansiotasoindeksillä vuoden 1998 rahaa vastaavaksi. Tulokäsitteinä käytämme

- 1) ansiotuloa, joka muodostuu palkkatuloista ja yrittäjätuloista,
- 2) muuta tuotannontekijätuloa kuin palkkatuloja (palkansaajilla),
- 3) verollisia tulonsiirtoja,
- 4) valtionveronalaisia tuloja, jotka muodostuvat palkkatuloista, yrittäjätuloista, tulonsiirroista sekä muista valtionveronalaisista tuloista,
- 5) nettotuloja, jotka saadaan vähentämällä veronalaisista tuloista verot ja erilaiset maksut.

Kohdat 1 ja 2 kuvaavat (työ)markkinoiden pohjalla tapahtuvaa tulojen ensija-koa. Kohdan 2 osalta tämä tapahtuu kuitenkin sillä rajoituksella, että tieto pääomatuloista on saatavissa yhdenmukaisena vuodesta 1993 lähtien. Kohta 3 kuvaa osaltaan tulojen uudelleenjaon osuutta ja hyvinvointivaltion merkitystä yksilöiden tulonmuodostuksessa ja kohta 4 suurimmalta osin yksilöiden bruttotuloja. Nettotulojen käsite heijastaa sekä yksilöiden mahdollisuuksia että valtion yhteiskunta- ja verotuspolitiikan luonnetta toimeentulomahdollisuuksien tasaajana.

Käyttämämme tulokäsitteet kattavat verotuksessa huomioon otetut tulot (valtionveronalaiset tulot) eri tulolajeineen. Esimerkiksi verollisista tulonsiirroista aineistoissamme ovat tiedot eläkkeen muodossa saaduista tulonsiirroista, työttömyysturvaetuksista, sairaspäivärahasta, äitiyspäivärahasta ja kotihoidontuesta. Ulkopuolelle rajautuvat koulutukseen suunnatut tulonsiirrot, jotka puuttuvat aineistoistamme. Ulkopuolelle jäävät kaikki verottomat tulonsiirrot (lapsilisät ja muu sosiaaliavustus, asumistuki ja toimeentulotuki), sosiaalipalvelujen rahallinen hyöty ja itse maksetut kustannukset (esimerkiksi päivähoito), veroton työnteko (kotityö ja harmaat työmarkkinat) samoin kuin yksilöllinen kulutus ja säästäminen. Relevantteimpia mukana olevat tulot ovat työlliseen työvoimaan kuuluvien osalta ja pääpainomme onkin työllisten (ja nimenomaan palkansaajien) tulokysymyksen tarkastelussa. Pitkään työttömänä olleiden ja pienituloisten absoluuttisen ja suhteellisen aseman tarkastelu edellyttäisi tietoja verottomista tulonsiirroista, koska varsinkin työttömyyden oloissa alempien tulonsaajaryhmien kohdalla verottomat tulonsiirrot ovat keskeisessä asemassa.

Epävakaata työllisyys ja kysymys tulotasosta

1990-lukua on lähes kaikkialla Euroopassa pidetty epävakautumisen aikana. Tulokintojen mukaan epävarmuus, epävakaus ja haavoittuvuus ovat levinneet kaikille elämänalueille. Ja juuri siksi, että yhteiskunta on muuttunut, myös tutkimukselle on asetettu tiedonpoliittinen vaatimus analysoida epävarmuutta, erilaisuutta ja eriytymistä (ks. Rantalaiho 1996). Erilaisten vastakohtaisuuksien lisääntyminen on nähty jopa varmimpana ennustuksena meneillään olevasta kehityksestä (esim. Hoikkala & Roos 2000). Yhtenä argumenttina on nostettu esille, että eriytyminen ja yksilöllistyminen työmarkkinoilla ovat alkaneet erilaistaa myös yksilöiden muita tilanteita.

Saamamme tutkimustuloksetkin osoittavat, että sosiaalinen kuilu työllisten ja työttömien välillä kasvoi 1990-luvulla samoin kuin työllistymiserot vähintään ylempien keskiasteen suorittaneiden ja vailla tutkintoa olevien kesken. Erojen kasvulle on empiiristä näyttöä myös alue- ja tulotutkimuksen piirissä. Merkittävin osa 1990-luvun lopun työllisyyden lisääntymisestä sijoittui Etelä- ja Länsi-Suomeen (Työllisyyskertomus 1999). Tulonjakotilastojen mukaan puolestaan tulonjaon tasa-arvoisen kehityssuunta kääntyi laman seurauksena. Tuloerot kääntyivät kasvuun 1990-luvun puolella välissä, mikä Hannu Uusitalon (2000) mukaan näkyy selvimmin tuotannon tekijätuloissa, mutta myös bruttotuloissa ja käytettävissä olevissa tuloissa. Erittäin merkittäväksi tuloerojen kasvu osoittautui vuonna 1996, jolloin käytettävissä olevat tulot laskivat kolmessa alimmassa desiiiryhmässä ja kasvoivat eniten kahdessa korkeimmassa desiiiryhmässä (Törmälehto 1998). Opiskelijoilla ja työttömällä on suurin riski olla pienituloinen (Sauli & Törmälehto 2000, 42).

Työsuhteita ja toimeentuloa koskevat sopimukset ovat pyrkineet yhteneviin, yleisiin tiloihin ja tavoitteisiin. Nyt työsuhteiden, toimeentulon ja hyvinvoinnin voimakas eriytyminen asettaa perinteisen sopimuksellisuuden ja yhteiskuntapolitiikan uudenlaisen tilanteen eteen. 1990-luku oli useimmissa OECD-maissa samanaikaisesti epävakautumisen ja työllisyyden ja tuloerojen kasvun aikaa. Taloudellinen huonous osaisuuksien kohdistui selvimmin nuoriin ja työttömiin, kun taas työssä olevien aikuisten ja vanhusten tulot pysyivät suhteellisen vakaina (Björklund ym. 1996; Burniaux ym. 1998 sit. Koistinen 1999, 214).

Edellä oleva kertoo, että työttömyys on vakava taloudellinen ja sosiaalinen riski ja että työttömyyden ja työllistymisen taloudellisia vaikutuksia tulisi tutkia. Vaikka Suomi edelleen on kansainvälisessä vertailussa yksi tasaisimman tulonjaon maista (Burniaux ym. 1998 sit. Törmälehto 1998; Koistinen 1999; Uusitalo 2000), työttömyys on taloudellinen riski myös Suomessa (Kangas & Ritakallio 1996; Kortteinen & Tuomikoski 1998). Tuloja on tutkittu yleensä irrallaan työmarkkina-asetuksista ja niihin liittyvistä tekijöistä suhteuttamalla niitä lähinnä ikään, sosioekonomiseen asemaan, siviilisäätyyn, kotitalouksien elinvaiheeseen, sukupuoleen jne. Varsin har-

voin tuloja on tarkasteltu työsuhteen tai palkkatyöhön osallistumisen luonteen valossa.

Sten-Åke Stenbergin (1998 sit. Arosara 2000) mukaan erityisesti sosiologien tulisi olla kiinnostuneita työttömyyden ja työllistymisen taloudellisista vaikutuksista ja tutkia niitä, koska sosiaalisessa stratifikaatiossa keskeiseksi nousevat työttömyyden taloudelliset vaikutukset. Taloudelliset resurssit ovat pitkälti riippuvaisia ansiotuloista ja Stenbergin mukaan työmarkkinakäyttäytymisen eriytyminen johtaa varsinkin laajan työttömyyden oloissa helposti työmarkkinoiden jakautumiseen yhtäältä avoimiksi ja toisaalta tuetuiksi ja ei-markkinarahoitteisiksi työmarkkinoiksi. Tämä tarkoittaa työmarkkinoiden jakautumista erilaiseen taloudelliseen rationaliteettiin perustuviksi osatyömarkkinoiksi, minkä seurauksena taloudellinen kuilu eri työmarkkinoilla toimivien välillä kasvaa. Itse lähdemme siitä, että 1990-luvun laman ja sen jälkeisen rakennemuutoksen oloissa on oleellista tietää, miten työvoimaan kuuluvien tulotaso on kehittynyt rakenteelliseksi muuttuneen työttömyyden oloissa ja mitä erilaiset siirtymät ovat merkinneet yksilöiden tulonmuodostuksessa. Pyrimme suhteuttamaan tulojen tarkastelun sosiaalisten tilanteiden ja erityisesti työssäkäyntitilanteiden muutoksiin ja tutkimme taloudellisia ilmiöitä osana yhteiskuntaa ja siinä vallitsevia käytäntöjä.

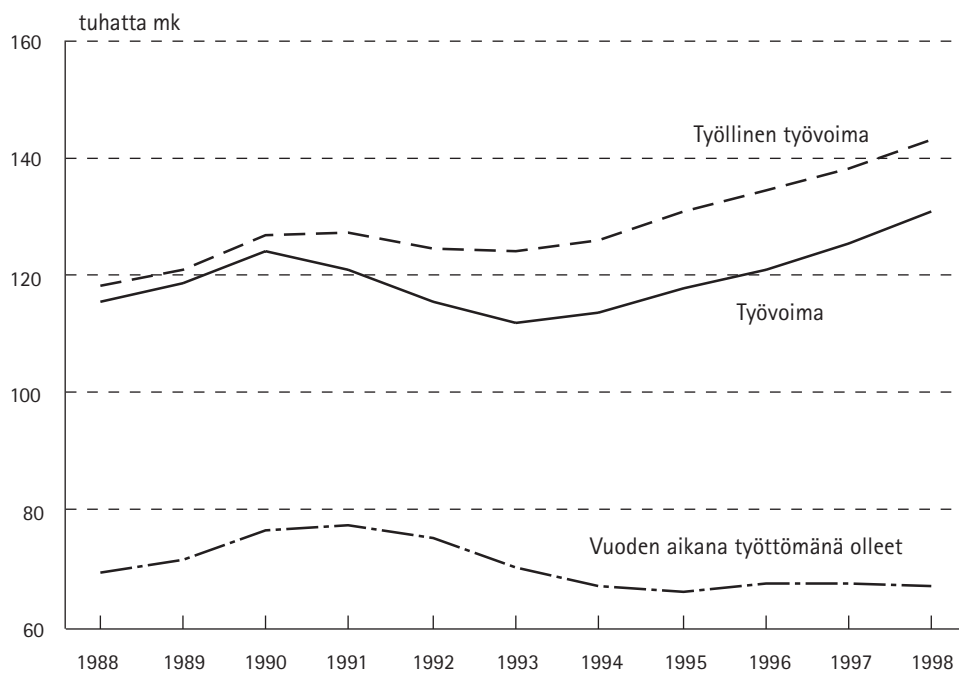
Työmarkkinakansalaisuuden problematiikan yhdistäminen tulojen muotoutumiseen monipuolistaa jo työmarkkinoille osallistumisen perusteella piirtynyttä kuvaa muutoksesta. Ensimmäisessä modernissa elämän ennustettavuus oli yhteiskuntien menestyksen ja toimivuuden taie. Hyvinvointivaltio oli ylivoimainen sosiaalisen turvallisuuden takaaja ja sen ideana oli yksilötasolla valtion toiminnan kautta elämän turvallisuuden, jatkuvuuden ja riskittömyyden lisääminen. Kun 1990-luvun myötä sosiaalisen järjestyksen saavuttamisen tavat ja ehdot eivät enää ole annettuja, voidaan kysyä, mikä merkitys tällä on työmarkkinoilla toimivien yksilöiden taloudelliseen selviytymiseen. Työsuhteen pysyvyys, hyvinvoinnin kasvu, tasa-arvoisuuden lisääntyminen ja valtion keskeinen merkitys on liitetty toisiinsa jopa toistensa erilaisina ehtoina tai seurauksina. Kun, ja jos, perinteinen normalisuus työmarkkinoilla vähenee ja muuntuu uudenaikaiseksi, johtaako se tulojen aikaisempaa suurempaan eriytymiseen, epätasa-arvoisuuden kasvuun? Kiintoisa kysymys on valtion tulonsiirtojärjestelmän merkityksen muutos. Joutuuko valtio aikaisempaa enemmän kompensoimaan kasvavaa palkkatulojen osittaisuutta tulonsiirroilla? Onko palkkatulojen merkitys vähenemässä yleisesti ja erityisesti palkansaajien toimeentulon perustana?

Työllisten ja työttömien tulotaso

Tarkastelemme tulotason kehitystä käyttämällä ensin työvoiman bruttotuloja (veronalaisia tuloja), myöhemmin myös nettotuloja. Koko työvoimaa tarkasteltaessa on otettava huomioon, etteivät verotettavat tulot kerro samaa kaikkien tulolajien osalta. Työvoimaan kuuluu työttömien lisäksi sekä palkansaajia että yrittäjiä, eivätkä yrittäjien ilmoittamat verotettavat tulot ole sama asia kuin palkansaajien

ansiotulot. Koko työvoiman tulotason trendi osoittaa kuitenkin yleisen linjan ja sen perusteella voidaan arvioida tulotason kehityssuuntia.

Koko tulotutkimuksen ongelma on tulojen erilainen muotoutuminen, erilainen verokohtelu ja kokonaistulojen kirjautuminen verotusjärjestelmään. Palkansaajien tulot kirjautuvat lähes kokonaisuudessaan verotusjärjestelmään lukuun ottamatta harmaita tuloja, joita varsinkin teollisuuden ja yleensä suurten työnantajien palkansaajilla on ainoastaan poikkeustapauksissa. Pienissä yrityksissä, palveluissa ja rakennustoiminnassa kasvaa mahdollisuus tehdä verotukseen kirjautumatonta työtä. Yrittäjien tulot, varsinkin pienissä yrityksissä, tulevat selvästi huonommin esiin verotuksessa. Tämä koskee niin tulonjakotutkimusta kuin sosiaalisiin tilanteisiin sidottua tulo- ja hyvinvointitutkimusta laajemminkin. Tulotutkimuksessa on samoja ongelmia myös kyselyin ja haastatteluin kerätyissä tiedoissa. Tulojen ilmoittaminen on niissäkin varsin epäluotettavaa. Palkansaajien tulotutkimus verotusrekisterin kautta on yksi luotettavimmista tulotutkimuksen tyypeistä.

Kuvio 8. Työvoimaan kuuluvien, työllisten ja vuoden aikana työttömänä olleiden keskimääräiset valtionveronalaiset tulot vuosina 1988–1998.

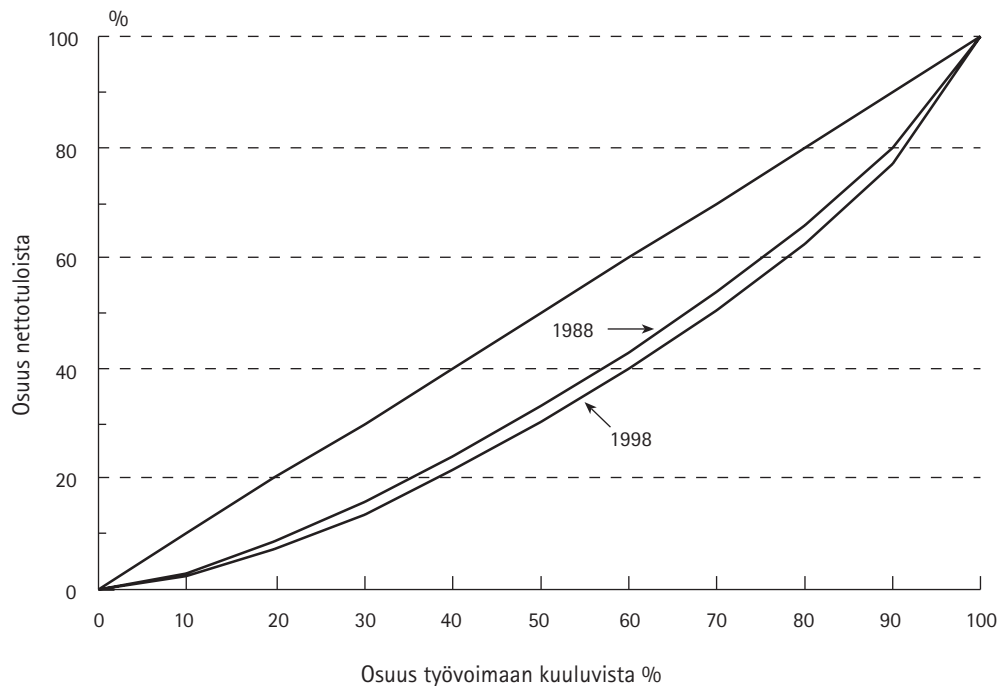
Kuva 8 osoittaa, että ennen taloudellista taantumaa työvoimaan kuuluvien tulokehitys valtionveronalaisilla tuloilla mitattuna oli selvästi nousujohteinen. Työvoimaan kuuluvien tulotaso nousi vuoteen 1990 saakka ja tuloero työllisen työvoiman ja koko työvoiman välillä pysyi vähäisenä. Työlliset ja kaikki työvoimaan kuuluvat saavuttivat likimain saman tulotason. 1990-luvulla tulotaso eriytyi voi-

makkaasti työvoiman sisällä, mikä selittyy pitkälti työttömien määrän ja vajaatyöllisyyden kasvulla. Suurella osalla työvoimaan kuuluvista työttömyys oli merkittävä taloudellinen riski. Ainoastaan työllisen työvoiman kohdalla lama ei merkinnyt saavutettujen tuloasemien olennaisia menetyksiä, mikä voidaan ymmärtää myös työvoiman sisäisenä valikoitumiskehityksenä.

Koko työvoiman keskimääräinen tulotaso alkoi nousta hitaasti vuodesta 1993 lähtien ja vuonna 1996 saavutettiin vuosikymmenen vaihteen taso. Käytännössä vuoden 1990 tulotason saavuttaminen tapahtui nettotuloilla mitattuna tätäkin myöhemmin, koska veropohja laajeni 1990-luvulla, mikä lisäsi valtionveronalaisia tuloja. Vuoden aikana työttömänä olleiden keskimääräiset valtionveronalaiset tulot laskivat lähes yhtäjaksoisesti vuodesta 1991 vuoteen 1998. Heidän tulotasonsa oli vuonna 1998 alhaisempi kuin vuonna 1988 ja jäi kauas 1990-luvun alun tasosta. Työllisten tulotason nousu voimistui huomattavasti vuoden 1994 jälkeen. (Kuvio 8.) Eriytyminen liittyy osaltaan työllisen työvoiman koulutustason nousuun, mihin liittyy myös palkkatason nousu. Työlliseen työvoimaan on erityisesti uuden nousukauden vuosina siirtynyt paljon vähintään ylemmän keskiasteen suorittaneita ja työllisistä poistuneista puolestaan suurimmalla osalla on ollut huomattavasti tätä alhaisempi koulutus. Työttömänä olleiden tulotason laskua selittää työttömyyden yleistyminen varsinkin heikosti koulutetuilla.

Työsuhteensa 1990-luvulla säilyttäneillä taloudellinen taantuma merkitsi lähinnä ohimenevää ja lievää tulotason heikentymistä, mutta dramaattista tulotason laskua niillä, jotka ovat kokeneet työttömyyttä ja joiden suhde työmarkkinoille on ollut osittaisempi. Koska työttömien suhteellinen tuloasema on selkeästi huonontunut taloudellisen kasvun vuosina 1990-luvun lopussa, joutuu aiempaa useampi palkkatyövoimaan kuuluvista tyytymään huomattavasti alempaan tulotason kuin palkansaajat keskimäärin (liitekuvio 1). Työttömänä vuoden aikana olleet eli osittaisessa työmarkkina-asetuksessa eläneet ovat selkeästi kokeneet tulomenetyksiä ja sosiaalisten olosuhteiden huonontumista muihin tärkeimpiin työmarkkinaryhmiin verrattuna. Taloudellisen nousukauden myönteiset vaikutukset eivät ole keskimääräisellä tasolla kokeneet työttömänä olleita lainkaan. He ovat olleet kansallisessa menestyksessä kärsineitä.

Osavuotinen työssäolo ja siihen liittyvä työttömyys on ongelmallinen sekä yksilölle että yhteiskuntapoliittisille järjestelmille. Työmarkkina-asetusten eriytyminen seurannut tulotason eriytyminen mutkistaa hyvinvoinnin eriarvoisuusproblematiikkaa ja lisää työmarkkinoiden hallitsemattomuutta. Jos tutkimuksessa olisi ollut mahdollista ottaa huomioon verottomat tulonsiirrot, olisi tämä jossain määrin parantanut kuvaa työttömien taloudellisesta asemasta. Tämäkään ei olisi kuitenkaan muuttanut esille saatua yleistä tendenssiä. Mikäli verottomien tulonsiirtojen merkitys on työttömien toimeentulossa kasvanut, merkitsee se työttömyysturvan ja muiden ensisijaisten tulonsiirtojärjestelmien merkityksen heikkenemistä.

Kuvio 9. Työvoimaan kuuluvien nettotulojen Lorenz-käyrät vuosina 1988 ja 1998.

1990-luvun ilmiönä voidaan pitää sitä, että työvoiman sisällä tulotason ero repesi suureksi. Työttömänä olleiden taloudellinen selviytyminen heikentyi ja muuttui epävarmemmaksi samaan aikaan kuin työllisten tulotaso kohosi. Tulojen epätasaisuuden kasvu voidaan osoittaa Lorenz-käyrällä. Lorenz-käyrä laaditaan niin, että tulonsaajat asetetaan ensin tulojen mukaan suuruusjärjestykseen. Kuvion pystyakselille tulee tulojen mukaan suuruusjärjestyksessä olevien tulonsaajien tulojen kumulatiivinen, suhteellinen osuus kaikista tuloista. Vaaka-akselilla kuvataan tulojen mukaan järjestettyjen tulonsaajien kumulatiivinen, suhteellinen osuus kaikista tulonsaajista. (Ks. Koistinen 1999, 216–217.) Se jakauma on tasaisempi, jonka Lorenz-käyrä on lähempänä diagonaaliakselia. Verrattaessa vuoden 1988 tilannetta vuoden 1998 tilanteeseen työvoimaan kuuluvien nettotulojen Lorenz-käyrä on selvästi etääntynyt diagonaaliakselista (kuvio 9). Vuonna 1988 nettotulojen jakauma työvoimassa oli tasaisempi kuin yksitoista vuotta myöhemmin. Työllisessä työvoimassa tulojen epätasaisuuden kasvu on tulostemme mukaan ollut vähäisempää.

Kun tulotason epätasaisuus on tarkasteltavassa joukossa suuri, keskimääräiset tulot esittävät tulotason helposti todellista tilannetta korkeampana. Esimerkiksi työvoiman keskimääräiset verotettavat tulot olivat vuonna 1998 noin 15 000 markkaa korkeammat kuin mediaanitulot. 1980-luvun lopussa vastaava ero oli 10 000 markkaa. Vuonna 1996, jolloin työvoimaan kuuluvat saavuttivat vuosikymmenen vaihteen tulotason, joka toinen ylsi korkeintaan 110 000 markan tuloihin valtionveronalaisilla tuloilla mitattuna. Työvoimaan siirtyneiden osalta tilanne oli

toinen. He eivät edes 1990-luvun lopussa saavuttaneet sitä tulotasoa, joka oli työvoimaan siirtyneillä vuosikymmenen vaihteessa. Työvoimaan siirtyneistä joka toinen ylsi enintään runsaan 50 000 markan tuloihin vuonna 1996. (Liitekuvio 2.) Työvoimaan uudestaan palaavat tai työvoimaan siirtyvät joutuvat tyytymään selvästi muuta työvoimaa alempiin tuloihin. Sosiaalisiin yhteisöihin pääseminen (inclusion-prosessit) on taloudellisesti ongelmallista muita paremmasta koulutuksesta, nuoremmasta iästä tai muista tekijöistä huolimatta.

Työvoimaan vuosittain siirtyneet ovat 1990-luvulla joutuneet tyytymään alhaisempaan tulotasoon kuin vielä 1980-luvun lopussa työvoimaan tulleet. Jopa 1990-luvun lopun vuodet estivät monien nuorten aikuisten pääsyä työmarkkinakansalaisuuden piiriin. Kun työuran epävakaa alkua monen kohdalla sisältää lyhyitä työsuhteita ja työttömyyttä, nousukaudella työvoimaan siirtyneiden tulotasoa ei saavuteta. Vasta pidemmän aikaa (vähintään kolme vuotta yhtäjaksoisesti) työvoimaan kuuluneet ovat onnistuneet saavuttamaan tai ylittämään vastaavassa työmarkkinatilanteessa 1980-luvun lopussa olleiden tulotason. (Liitekuvio 2.)

Aineistojemme valossa tulotason kehitys oli työlliseen työvoimaan siirtyneiden osalta pääasiassa nousujohteinen 1990-luvulla. Mitä ilmeisemmin taustalla on työllisen työvoiman selvä valikoituminen korkeasti koulutetuiksi. Toisaalta työlliseen työvoimaan siirtyminen ei aikaisemmassa määrin enää tarkoita työvoiman ulkopuolelta ensi kertaa työlliseen työvoimaan siirtymistä vaan liikettä työlliseen työvoimaan työuran eri vaiheissa. Erityisesti pidemmän aikaa työlliseen työvoimaan kuuluneiden tulotaso on aikaisempaa parempi. Vuonna 1998 työllisten valtionveronalaisten mediaanitulojen saavuttaminen edellytti vähintään viiden vuoden yhtäjaksoista kuulumista työlliseen työvoimaan (taulukko 15).

Työlliseen työvoimaan kuulumisen vuosina	Henkilöä	Valtionveronalaisten tulojen mediaani 1998	Tuloindeksi*
1988–1998	1 038 960	142 000	113,6
1989–1998	46 900	126 000	100,8
1990–1998	43 380	126 000	100,8
1991–1998	39 580	127 000	101,6
1992–1998	47 960	127 000	101,6
1993–1998	64 720	127 000	101,6
1994–1998	104 620	125 000	100,0
1995–1998	110 680	116 000	92,8
1996–1998	128 700	108 000	86,4
1997–1998	160 580	99 000	79,2
1998	200 140	66 000	52,8

*Työlliseen työvoimaan kuuluvien vuoden 1998 valtionveronalaisten tulojen mediaani

125 000 mk = 100.

Taulukko 15. Valtionveronalaisten tulojen mediaanit (mk) ja tuloindeksit työlliseen työvoimaan kuulumisen keston mukaan vuonna 1998.

Mitä pidempään työlliseen työvoimaan on yhtäjaksoisesti kuuluttu, sitä korkeampaan tulotasoon yletään. Tulos kertoo, että tulotason kehitys on edelleen sidoksissa työuran kestoon niillä, jotka ovat välttyneet työttömyydeltä. Merkittävää osaa työvoimaan kuuluvista jatkuvasti kohentuvan hyvinvoinnin visio ei kuitenkaan koske, esimerkiksi suurta osaa vuoden aikana työttömänä olleista. Työmarkkinoiden toimintaperiaatteet ja työmarkkinoille osallistumisen käytännöt suosivat edelleen pysyvyyttä ja jatkuvuutta. Sen paremmin työmarkkinoiden käytännöt kuin yhteiskuntapoliittinen järjestelmäkään eivät välttämättä kykene tukemaan murrostilanteita, vaan niihin sisältyy menetysten mahdollisuuksia. Luonnollisesti erilaisten työuran katkosten (työttömyyden, opiskelun) merkitys on erilainen. Mitä enemmän nykyisessä tilanteessa työsuhteiden katkokset lisääntyvät, sitä selkeämmin palkansaajien toimeentulo kuitenkin eriytyy. Sen paremmin valtio kuin työnantajatkaan eivät voi tai halua huolehtia työsuhteiden murrosten negatiivisista vaikutuksista, koska ne edelleen näyttäytyvät normaaleina palkkatyön riskeinä. Ajattelu on perusteltua vallitsevien stabiilien työsuhteiden olosuhteissa, mutta ongelmallista epävarmuuksien hallitessa. Uudenlainen tilanne korostaa työnantajien sosiaalista vastuuta huolehtia työvoiman uusintamiskyvystä ja laajenevasta pätevydestä kaikkien osalta. Myös valtion vastuu tukea investoivalla yhteiskuntapolitiikalla työvoiman mahdollisuuksia edessä olevien muutosten yhteydessä korostuu. Niin työnantajien, mutta etenkin valtion, tulisi kiinnittää huomiota tämän päivän pätevyksistä huolehtimiseen ja tulevaisuuden mahdollisuuksien ennakoimiseen. Erityisesti valtion osalta tämä merkitsee suurta muutosta toimintastrategiassa (vrt. Giddens 1998).

Tulotason eriytyminen koulutustason, sukupuolen ja iän mukaan

Mielenkiintoinen kysymys on, miten työllisten osuuden supistuminen ja pysyvien työsuhteiden väheneminen ovat vaikuttaneet koulutusta hankkineen työvoiman osan tulotason kehitykseen. Onko "normaalin työmarkkinakansalaisuuden" hyvinvointiehtojen täyttymisestä tullut 1990-luvun myötä jollain tavalla ehdollisempaa aikaisempaan verrattuna?

Tulostemme mukaan selvä trendi näyttää olevan se, että karkeasti ottaen tulo- taso nousee koulutustason noustessa, vaikkakaan yksilöt eivät muutoin kuin laajo- ja tutkintoja suorittaneina yllä selvästi muita parempaan tulotasoon. Pelkän peruskoulutuksen saaneiden riski syrjäytyä taloudellisesti on suurempi kuin 4–5- vuotisen ammatillisen tutkinnon hankkineiden ja viimeksi mainittujen riski suurempi kuin akateemisen tutkinnon suorittaneiden. Lyhytkestoinen koulutus ei edistä taloudellista selviytymistä sen enempää kuin työllistymistäkään. 1–3-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneet eivät juuri saavuta korkeampaa tulotasoa kuin

vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olevat. Vähän koulutettujen osalta bruttotulojen (verotettavien tulojen) erot olivat aina seurantakauden loppuun asti pienet.

1990-puoliväliin asti lyhyen tai suppean ammatillisen tutkinnon suorittaneet olivat vielä enemmistönä työvoimassa. Nyt kun työvoima on muuntumassa korkean asteen työvoimarakenteen enemmistöksi, muodostaa tämä tulosten mukaan yhden selkeän perustan sosiaalis-taloudellisten olosuhteiden eriytymiselle ja tuloerojen kasvulle. Tavoiteltava ja hyväksyttävä siirtyminen korkeamman koulutuksen suosimiseen ja tietointensiivisempään tuotanto- ja palvelurakenteeseen tuottaa samanaikaisesti uusia yhteiskuntapoliittisia ongelmia, joiden hallitsemisen tai välttämisen mahdollisuudet ovat vähäiset. Korkeampaan tietoon perustuva yhteiskunta tuottaa aivan uudentyyppisen eriytymiskehityksen työmarkkinoilla ja tulojen suhteen.

Vanhoista luokituksista jako miehiin ja naisiin näyttää olevan sitkeä. Vähintään 4–5-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaminen parantaa miesten keskimääräistä tulotasoa huomattavasti lukuun ottamatta nuorinta ikäkohorttia. Naisilla vasta vähintään ylempään korkeakoulututkinnon suorittaminen parantaa tulotasoa selvästi, eikä nuorimmissa ikäkohorteissa tämäkään. Nuorissa kohorteissa edes ylempään korkeakoulututkinnon suorittaminen ei välttämättä takaa naisille selvästi parempaa tulotasoa kuin alempi tutkinto. Ylivoimaisesti paras tulotaso on vähintään ylempään korkeakoulututkinnon suorittaneilla miehillä. 1950-luvulla syntyneiden 4–5-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneiden miesten keskimääräinen tulotaso on lähes sama kuin samanikäisten akateemisen tutkinnon suorittaneiden naisten tulotaso. 4–5-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneiden naisten tulotaso vastaa yleisesti pelkän perusasteen tutkinnon suorittaneiden miesten tulotasoa.

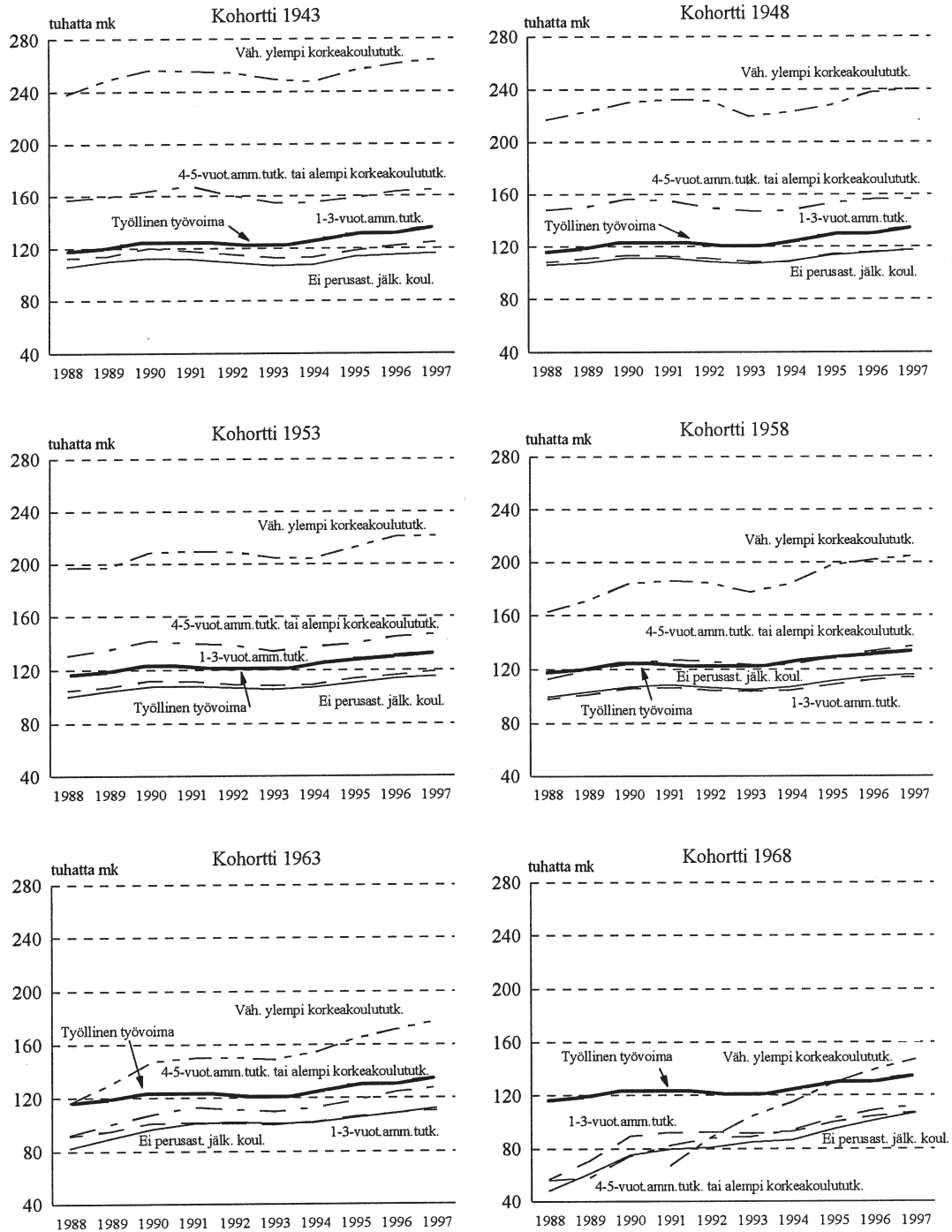
Tulomuutosten taustalla on syvällä työmarkkinoiden rakenteessa ja arjen käytännöissä vaikuttavat tekijät, ei pelkästään koulutuksen vaikutus tuloihin (vrt. Lehto 1999). Naisten alhaisempaa tulotasoa selittää osaltaan se, että naiset kouluttautuvat heikommin palkatuille "naisaloille" ja että miehet sijoittuvat samanaajuisen koulutuksen saaneita naisia useammin hyväpalkkaisiin johtotehtäviin. Alemmilla koulutusasteilla naiset saavuttavat noin 85 % miesten keskimääräisestä tulotasosta, mutta ero miesten ja naisten tulotason välillä kasvaa sitä suuremmaksi, mitä korkeammalle koulutusasteelle siirrytään. Akateemisesti koulutettujen naisten keskimääräiset verotettavat tulot ovat ikäkohortista riippuen 65–75 % miesten tulotasosta. Korkeasti koulutettujen naisten ja miesten tulotason ero on myös sitä suurempi, mitä vanhemmasta ikäkohortista on kyse.

Miesten ja naisten palkkauserojen jatkuva säilyminen on selkeä este naisten tasa-arvotavoitteille ja oikeudenmukaisemmalle yhteiskunnalle. Nyt tasa-arvo-ongelmat purkautuvat enemmän pienemmissä sosiaalisissa yhteisöissä (perheissä, työyhteisöissä) ja epävirallisissa tulojen uudelleenjakojärjestelyissä (perheen tulojen jakamisessa). Suomessa, jossa naisten osallistuminen kokoaikaiseen palkkatyöhön on erityisen yleistä verrattuna muihin EU-maihin, epätasa-arvoinen tulonjako luo jännitteitä koko työmarkkinajärjestelmään.

Tulotason kehitys on ollut erityinen myös eri ikäisten välillä. Suurimmat valtionveronalaiset tulot ovat vähintään 4–5-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneilla miehillä ja korkea-asteen tutkinnon suorittaneilla naisilla nuorinta naisikäkohorttia lukuun ottamatta. Vuonna 1968 syntyneiden 4–5-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneiden miesten tulotaso on vain jonkin verran korkeampi kuin vailla tutkintoa olevien 1940- tai 1950-luvulla syntyneiden miesten. Vuonna 1968 syntyneiden ja akateemisen tutkinnon suorittaneiden tulotaso on likimain sama kuin 1950-luvulla tai vuonna 1963 syntyneiden 4–5-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneiden ja pienempi kuin vuonna 1948 syntyneiden ja 4–5-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneiden. Vuonna 1968 ja 1963 syntyneiden ja akateemisesti koulutettujen miesten keskimääräisten valtionveronalaisten tulojen ero on lähes 50 000 markkaa. Korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden 1940-luvulla syntyneiden miesten tulotaso on kuusikymmentäluvulla syntyneiden vastaavan laajuisen tutkinnon suorittaneiden miesten tulotasoon verrattuna yli 150 000 markkaa suurempi.

Vuonna 1968 syntyneillä ylempi koulutustaso tuottaa vain jonkin verran suuremmat tulot kuin alempi koulutustaso. Osaltaan tätä selittää se, etteivät kuusikymmentäluvun lopussa syntyneet ja esimerkiksi korkea-asteen tutkinnon suorittaneet ehtineet olla kauan työelämässä vuoteen 1997 mennessä. Laajemmassa yli sukupolvien ulottuvassa vertailussa nuorempi sukupolvi joutui 1990-luvulla korkeammin koulutettuina kasvavan valikoinnin kohteeksi työmarkkinoilla ja samalla sen keskimääräinen tulotaso jäi alhaiseksi. Sukupolvesta toiseen siirryttäessä kasvu ja suunta ei ole aina ollut parempaan työmarkkina- ja hyvinvointiasemaan, vaan on tapahtunut suodattumista sosiaalisten taustojen, resurssien, hankittujen mahdollisuuksien ja nopeasti muuttuvien rakenteellisten käytäntöjen läpi (vrt. Suikkanen ym. 1999).

Nuoret aikuiset eivät voi odottaa yhtä hyvää työmarkkina-asemaa eikä tulotaso samalla varmuudella kuin heitä vanhemmilla ikäluokilla on korkeammasta koulutustasostaan huolimatta. Nuorissa ikäluokissa esimerkiksi työllisten valtionveronalaiseen mediaanituloon yltäminen on huomattavan ehdollista ja sen alapuolelle jääminen on ongelma (kuvio 10). Vuonna 1953 syntyneillä ja heitä vanhemmilla kyseisen kansallisen, norminmukaisen hyvinvoinnin ja toimeentulon tason ylittäminen onnistuu 4–5-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneilla. Mutta mitä nuoremmista ja mitä vähäisemmän koulutuksen hankkineista on kysymys, sitä heikommin kansallinen toimeentulonnormaali saavutetaan. Nuorten aikuisten on mahdollista siirtyä taloudellisesti normaaliin työmarkkinakansalaisuuteen vain hankkimalla korkea koulutus. Korkea koulutus on tulevaisuuden työmarkkinoilla pärjäämisen edellytys. Odotushorisontti on hyvin koulutetuilla kuitenkin taloudellisen ja sosiaalisen jatkuvuuden kannalta epävarmempi nyt kuin aikaisemmin. Koulutus ei takaa taloudellista turvallisuutta, vaan se ehdollistuu monella tavalla, mihin yksilöiden on reagoitava jatkuvasti. Korkeampi koulutus voi varustaa paremmin sopeutumaan ja muuntumaan, mikä kuitenkin ei ole itsestäänselvyys ja minkä sisään rakentumista on selvitettävä tarkemmin.

Kuvio 10. Työlliseen työvoimaan kuuluvien valtionveronalaiset mediaanitulot koulutusasteen mukaan eri ikäkohorteissa vuosina 1988–1997.

Ikäkohortit	Valtionveronalaiset tulot (bruttotulot)			
	Ei perusasteen jälk.koul.	1–3-vuotinen amm. tutk.	4–5-vuotinen amm. tutk. tai alempi korkeakoulututk.	Väh. ylempi korkeakoulututk.
Kohortti 1943	95,3	102,1	135,1	216,8
Kohortti 1948	96,3	96,6	128,4	197,0
Kohortti 1953	94,6	97,6	120,6	181,7
Kohortti 1958	95,2	93,8	112,5	168,0
Kohortti 1963	92,0	90,6	104,8	145,4
Kohortti 1968	87,8	88,2	92,2	120,6

Työlliseen työvoimaan kuuluvien vuoden 1997 valtionveronalaisten tulojen mediaani = 121 700 mk.

Ikäkohortit	Nettotulot			
	Ei perusasteen jälk.koul.	1–3-vuotinen amm. tutk.	4–5-vuotinen amm. tutk. tai alempi korkeakoulututk.	Väh. ylempi korkeakoulututk.
Kohortti 1943	95,5	100,6	126,4	183,4
Kohortti 1948	96,5	96,6	122,3	171,4
Kohortti 1953	94,9	97,2	115,4	162,5
Kohortti 1958	96,0	94,7	109,8	153,1
Kohortti 1963	93,1	91,9	104,0	137,8
Kohortti 1968	89,1	90,0	93,5	116,4

Työlliseen työvoimaan kuuluvien vuoden 1997 nettotulojen mediaani = 91 300 mk.

Taulukko 16. Työlliseen työvoimaan kuuluvien valtionveronalaiset mediaanitulot ja nettotulojen mediaani indeksitarkasteluna koulutusasteen mukaan eri ikäkohorteissa vuonna 1997.

Vanhemmissa ikäluokissa 1–3-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneet ja jopa vailla tutkintoa olevat saavuttavat likimain työllisten valtionveronalaiset mediaanitulot. Työllisestä työvoimasta poisjoutuminen sen sijaan eriyttää lyhyen koulutuksen omaavien taloudellista selviytymistä selvästi. Hyvinvointiin ja toimeentuloon yltäminen onnistuu lyhyen koulutustaustan omaavilla lähinnä niin kauan kuin työpaikka säilyy. Työttömyys tai siirtyminen toiseen työsuhteeseen muodostuu taloudelliseksi riskiksi ja merkitsee tulojen alenemista. Tulostemme mukaan työvoiman kansallisen tulotason saavuttaminen edellyttää ikäkohorttiin katsotta pidempää koulutusta, mikä on 1990-luvun ilmiö. Työmarkkinoiden käytäntöjen kannalta kysymys on siitä, että työsuhteita on muutettu ja niiden ehtoja on uusittu työsuhteiden katkeamisen yhteydessä. Työpaikan menetettyään vähän koulutusta hankkineiden on ollut vaikea palata työmarkkinoille ja yltää entiseen tulotasoonsa. Näiden yksilöiden selviytyminen on perustunut yksinkertaiseen työmarkkinoille osallistumisen malliin, jossa työpaikan saaminen työmarkkinoille tulovai-

heessa ja työuran alussa on ollut riittävä. Nopeiden muutostilanteiden vallitessa pysyvyyteen perustuva työmarkkinajärjestelmä on heti uhanalainen. Sopeutumisen paineet muodostuvat helposti liian suuriksi ikääntyneille ja vähän koulutetuille ja toisenlaiseen työkulttuuriin tottuneille.

Koulutuksen ja sen tason, palkkatyöhön osallistumisen sekä toteutuvan toimeentulon tason keskinäissuhde on muuttunut 1990-luvulla (vrt. Suikkanen ym. 1999). Vanhempien ikäkohorttien koulutustason nousu on työmarkkinoiden muutostilanteissa välttämätön ehto keskimääräisen tulotason saavuttamiselle. Nuoremilla ikäkohorteilla pitkän (4–5-vuotisen) ammatillisen koulutuksen tai korkeasteen tutkinnon suorittamisesta on tullut välttämätön edellytys keskiluokkaisten tulojen saavuttamiseksi.

Taulukon 16 mukaan verotettavia tuloja koulutustasoittain koskevat johtopäätökset pitävät paikkansa myös nettotulojen osalta. Verotettavilla tuloilla mitattuna työllisistä 1950-luvulla syntyneet ja heitä vanhemmat ikäluokat ylittävät keskimääräiset valtionveronalaiset mediaanitulot. Nuoremista ikäluokista lähinnä korkeasteen tutkinnon suorittaneet ylittävät keskimääräiset valtionveronalaiset mediaanitulot. Nettotuloilla mitattuna ryhmien väliset erot säilyvät, vaikkakin tuloverotus selvästi alentaa erityisesti suurituloisempien ryhmien absoluuttisia tulotasojä. Työvoimaan kuuluvilla ilmiö on tulostemme mukaan samansuuntainen. Tuloverotus toimii rakenteellisten tasausmekanismin sijaan hyvinvointivaltion palvelujen rahoituslähteenä, jolloin työmarkkinoilla syntyneiden erojen tasaaminen on rajallista. Verotuksen ja tulonsiirtojärjestelmän vaikutus on yllättävän pieni ja niiden tasoittava merkitys sukupolvien välisiin eroihin vähäinen ja lähes olematon koulutusryhmien tuloerojen kannalta. Valtion rakenteellisia tuloeroja supistavan merkityksen vähäisyys yhdessä nopeasti muuttuvien työmarkkinatilanteiden kanssa lisää taloudellissosiaalisten olosuhteiden monimuotoisuutta tulevaisuudessa.

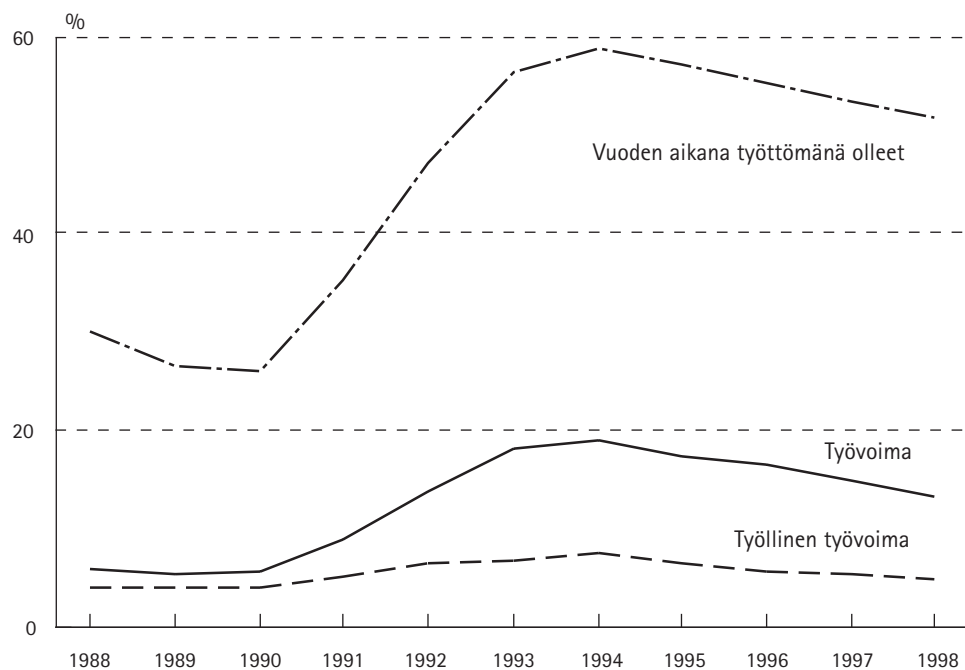
Toimeentuloperusta muuttuu

Viime vuosikymmenellä lama ja sitä seurannut noususuhdanne muuttivat yksilöiden tulorakennetta. Palkkatulojen merkitys tulolähteenä väheni samalla, kun saatujen tulonsiirtojen ja omaisuustulojen osuus kasvoi merkittävästi. Veli-Matti Törmälehdon (2000) tulosten mukaan palkkatulojen osuus bruttotuloista putosi noin 66 %:sta 55 %:iin vuosina 1988–1998 ja saatujen tulonsiirtojen osuus nousi vastaavana aikana lähes 22 %:sta runsaaseen 27 %:iin¹⁷ (ks. myös SVT Tulot ja kulutus 2000: 15, 10). Vielä 1960- ja 1970-luvulla tulonsiirtojen osuuden kasvu liittyi läheisesti 1960-luvun puolessa välissä alkaneeseen hyvinvointivaltion nopeaan laajentumiseen, mutta 1990-luvulla enenevässä määrin muutoksiin työmarkkinoilla (Hyvinvointi ja ... 2001, 11).

¹⁷Tarkastelussa ovat mukana verottomat tulonsiirrot.

Toimeentulon muotoutumisen kysymys on tullut perinteisten työllisyyden kysymysten rinnalle. Yksilöiden toimeentuloperusta on muuttumassa, kun yhä useamman työurat ovat katkoksellisia ja siirtymät työmarkkina-asemasta toiseen lisääntyvät. Ainoastaan työllisillä tulonsiirtojen osuus verotettavista tuloista pysyi 1990-luvulla lähes ennallaan eli alle 5 %:ssa. Koko työvoiman riippuvuus tulonsiirroista on jäänyt selvästi korkeammalle tasolle kuin ennen lamavuosia.

Lama selittää tulonsiirtojen osuuden kasvun työvoiman tulorakenteessa. Edelleen korkealla pysyvä työttömyys selittää pitkälti sen, että riippuvuus julkisen vallan tarjoamasta sosiaaliturvasta on jäänyt huomattavasti korkeammalle tasolle lamaa edeltäneeseen aikaan verrattuna (vrt. Törmälehto 2000, 10). Tulonsiirtojen merkitys ei ole lakannut, vaikkakin se on lievästi vähentynyt nousuvuosien aikana. Valtio joutuu käytännössä turvaamaan eniten niiden toimeentuloa, joilla on työsuhdeongelmia ja työssäkäynnin osittaisuutta. Suurimmillaan tulonsiirtojen osuus työvoimaan kuuluvilla oli vuosina 1993–1994, jolloin noin viidesosa sen verotettavista tuloista oli tulonsiirtoja. Työttömillä tulonsiirtojen merkitys toimeentulon perustana kaksinkertaistui 1990-luvulla. Vuoden aikana työttömänä olleilla tulonsiirtojen osuus verotettavista tuloista oli noin 55 % vuosina 1993–1996, kun osuus jäi alle 30 %:n vielä 1980-luvun lopussa. (Kuvio 11.)

Kuvio 11. Tulonsiirtojen osuus valtionveronalaisista tuloista työvoimaan kuuluvilla, työllisillä sekä vuoden aikana työttömänä olleilla vuosina 1988–1998.

Tarkasteltaessa desiileittäin työvoimaan kuuluvien verotettavien tulojen muodostumista, on selvästi havaittavissa, että mitä pienituloisemmasta desiilistä on kysymys, sitä suuremmaksi kasvaa saatujen tulonsiirtojen osuus ja vastaavasti ansiotulojen osuus pienenee. Työvoiman pienituloisimman kymmenesosan valtionveronalaisista tuloista puolet muodostui verollisista tulonsiirroista vuonna 1998 ja kolmanneksi pienimpään desiiliin kuuluvienkin tuloista neljäsosa. (Taulukko 17.) Kymmenen vuotta aikaisemmin alimpiin desiileihin kuuluvien riippuvuus tulonsiirroista oli huomattavasti pienempi. Tuolloin alimpaan desiiliin kuuluvien verotettavista tuloista viidesosa oli tulonsiirtoja (liitetaulukko 8).

Desiili	Valtionveronalaisten tulojen mediaani	Tulonsiirrot %	Ansiotulot* %
1. desiili	30 000	50,3	44,5
2. desiili	53 000	38,1	56,4
3. desiili	75 000	24,1	72,2
4. desiili	95 000	8,3	89,5
5. desiili	109 000	4,0	94,1
6. desiili	122 000	2,6	95,7
7. desiili	137 000	2,2	95,9
8. desiili	157 000	1,8	95,7
9. desiili	190 000	1,3	95,2
10. desiili	269 000	0,7	89,4

*Palkkatulot + yrittäjätulot.

Taulukko 17. Työvoimaan kuuluvien valtionveronalaisten mediaanitulot (mk) sekä verollisten tulonsiirtojen ja ansiotulojen osuus verotettavista tuloista desiileittäin vuonna 1998.

Tulonsiirtojärjestelmien merkitys on 1990-luvun lopussa ollut hyvin tärkeä kaikkein pienituloisemmassa desiilissä ja merkittävä lähes joka kolmannen työvoimaan kuuluvan toimeentulossa. Siirryttäessä suurituloisimpiin desiileihin ansiotulojen osuus kasvaa. Poikkeuksen tekee vain kaikkein suurituloisin desiili, jossa omaisuustulojen osuus kasvaa merkittävästi verrattuna muihin desiileihin. Työvoiman suurituloisimman desiilin verotettavista tuloista keskimäärin 0,7 % oli verollisia tulonsiirtoja vuonna 1998 ja ansiotuloja 89 %. (Taulukko 17.) Laman jälkeen vain suurituloisimman desiilin tulotaso on ollut reippaassa nousussa.

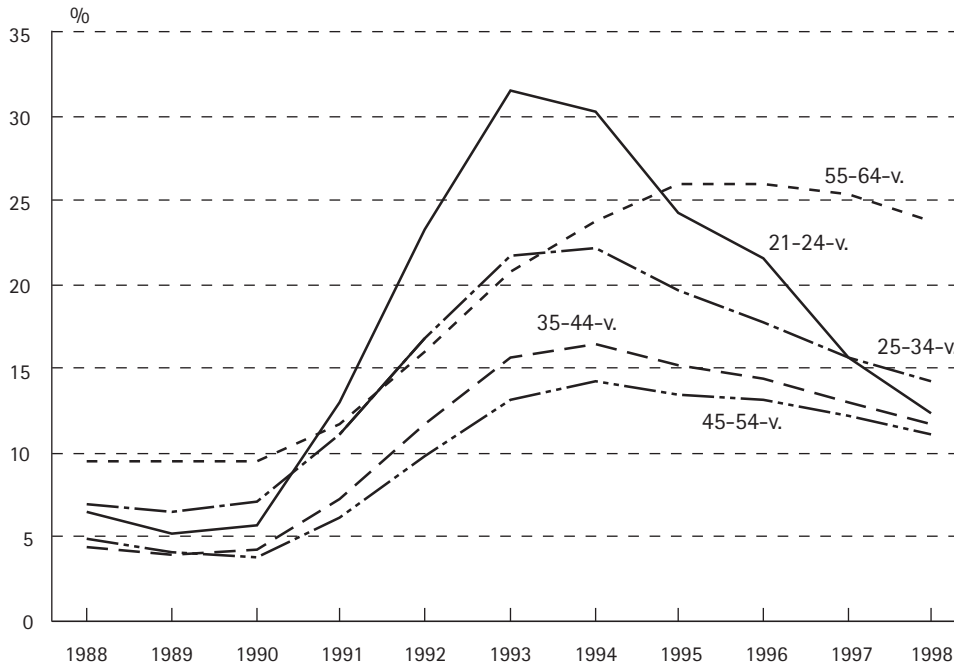
Tyypillisin alimman desiilin edustaja työvoimaan kuuluvista oli vuonna 1998 noin 39-vuotias työtön mies. Eniten yksin eläviä, yksinhuoltajia ja pitkittyneeseen työttömyyteen ajautuneita on alimmissa desiileissä. Joka kymmenes alimman desiilin edustaja oli vuonna 1998 yksinhuoltaja, joka kolmas yksilökotitaloudessa

elävä ja useampi kuin joka neljäs pitkäaikaistyötön. Suurimman desiilin edustaja puolestaan on tyyppisimmillään perheellinen, parisuhteessa elävä ja normaalityösuhteessa toimiva 45-vuotias mies. Useampi kuin kolme neljästä desiileihin 4–10 kuuluvista oli vuonna 1998 palkansaaja ja desiileihin 5–10 kuuluvista normaalityösuhteessa toimiva. (Liitetaulukko 9.) Pieni- ja keskituloisiin desiileihin kuuluvista suurin osa on naisia ja suurituloisiin ja alimpaan desiiliin kuuluvista miehiä. Selvästikin hyvä asema työmarkkinoilla on yhteydessä hyvään taloudelliseen selviytymiseen varsinkin miehillä. Työttömyys on yhteydessä heikkoon taloudelliseen selviytymiseen ja riippuvuuteen tulonsiirroista.

Työvoiman tulorakenne iän ja koulutustason mukaan

1990-luvun kuluessa riippuvuus tulonsiirroista on tullut aiempaa kiinteämmäksi osaksi työmarkkinakansalaisuutta, eikä raja riippuvuuden ja riippumattomuuden välillä enää ole niin yksiselitteinen kuin mitä se oli aikaisemmin teollisessa (normaalityösuhteen) yhteiskunnassa. Osittainen työssäkäynti on siirtämässä riippuvuutta tulonsiirroista keskituloisten suuntaan. Työvoimaan kuuluvista nuorten aikuisten ja iäkkäiden riippuvuus tulonsiirroista on merkittävintä. Sekä nuoruudessa että vanhuudessa riippuvuus tulonsiirroista on laajentunut ja tämän lisäksi aktiivisen työiän aika on yhä useamman kohdalla pirstoutunut kausiksi, jossa vuorottelevat hyvinvointivaltiosta riippuvuuden ja riippumattomuuden kaudet (vrt. Saari 1996, 49–52).

Yleisenä trendinä kysymys on siitä, että tulonsiirtojen merkitys toimeentulon perustana on elinvaiheesta riippumatta selvästi suurempaa lamaa edeltäneeseen aikaan verrattuna. Lamavuosina silmiinpistäväntä oli alle 25-vuotiaan työvoiman osan riippuvuus tulonsiirroista, jolloin peräti kolmasosa sen verotettavista tuloista oli tulonsiirtoja. 1990-luvun loppua ajatellen merkittävin sosiaaliturvariippuvuus on kuitenkin syntynyt 55 vuotta täyttäneelle työvoiman osalle, jonka verotettavista tuloista liki neljäsosa oli tulonsiirtoja vielä vuonna 1998. (Kuvio 12.) Yli 50-vuotiaiden ja työvoimaan kuuluvien tulonsiirtoriippuvuuden kasvu on tapahtunut taloudellisen taantuman aikana ja muutosta voidaan pitää laadullisena ja olennaisena. Mitä vanhemmasta työvoiman ikäryhmästä on kysymys, sitä merkittävämpänä näyttäytyy 1990-luvun alun taloudellisen taantuman työvoimaan kohdistuvat taloudelliset seuraukset. Se on aloittanut muutosprosessin, jonka rakenteelliset vaikutukset ovat selkeämmin tulkittavissa vasta myöhemmin. Tulonsiirtojen merkitys työvoiman toimeentulossa on jäämässä tärkeäksi ja toteutuu selvästi korkeammalla tasolla kuin vielä 1980-luvun loppupuolella.

Kuvio 12. Verollisten tulonsiirtojen osuudet valtionveronalaisista tuloista työvoimassa ikäryhmittäin vuosina 1988–1998.

Työttömyysturvan osuuden kasvu verollisista tulonsiirroista on merkittävää. Vuonna 1989 sen osuus oli 55 vuotta täyttäneillä työvoimaan kuuluvilla noin viidesosa, mutta vuonna 1998 jo kolme neljäsosaa. Ydinkeski-ikäisillä (45–54-vuotiailla) työttömyysturvan osuus verollisista tulonsiirroista kasvoi vastaavana aikana 40 %:sta 80 %:iin ja nuoremmissakin ikäryhmissä selvästi. Tulos antaa selviä viitteitä siitä, että erityisesti epävakaat työmarkkinatilanteet ovat lisänneet tulonsiirtojen merkitystä toimeentulon perustana ja että riippuvuuden kasvu sosiaaliturvasta on läheisessä yhteydessä muutoksiin työmarkkinoilla. Vastaavan piirteen on nostanut esille Pekka Ruotsalainen (2000), jonka tutkimus osoittaa, että sosiaaliturvan varassa on paljon aktiivi-ikäisiä. Ilmiön takana Ruotsalainen näkee laajan työttömyyden alueilla työttömyyden ja taloudellisesti dynaamisemmilla alueilla elinkustannusten kalleuden. Yleistyneet määräaikaiset ja tilapäiset työsuhteet ovat luonteeltaan sellaisia, ettei perheissä selvitä taloudellisista velvoitteista niistä saatavilla tuloilla. Vaikka jo usean vuoden jatkunut nousukausi on parantanut työttömyyslukuja, eivät työstä saadut ansiotulot yksin riitä. Vuoden 1998 tulonjakotilaston mukaan esimerkiksi köyhyysrajan alittajissa on jo työssä käyviä, mikä on uutta Suomessa (Ruotsalainen 2000, 37).

Ensisijaisesta tulojaosta saatavien tulojen osuus on alentunut ja toissijaisesta tulojaosta olevien tulojen eli erilaisten tulonsiirtojen osuus kasvanut. Tässä prosessissa myös koulutustason merkitys on muotoutunut olennaisesti tärkeämmäksi kuin mitä se oli vielä 1980-luvun lopussa. Kun koulutuksen hankkiminen oli aikai-

semmin väylä yleisiin työsuhteellisiin asemiin, nyt koulutus ja siihen liittyvä ammatillinen kompetenssi eriyttävät mahdollisuuksia niin työmarkkinoilla kuin myös taloudellisesti. Työsuhteet jatkuvat muita useammin paljon koulutusta hankkineilla ja vähän koulutusta hankkineiden riippuvuus hyvinvointivaltiosta kasvaa. Selvimmin tämä näkyy nuorten aikuisten kohdalla. Tulostemme mukaan vuonna 1997 vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olevien 25–34-vuotiaiden miesten valtionveronalaisista tuloista lähes 25 % oli verollisia tulonsiirtoja ja korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden noin 5 %. Samanikäisillä naisilla vastaavat osuudet olivat 32 % ja 13 % ja 45–54-vuotiailla miehillä ja naisilla 15 % ja 4 %. Nuorten naisten osalta yksinomaan tulonsiirtojen osuuksien pohjalta ei voida tehdä yhtä selviä johtopäätöksiä palkkatyömahdollisuuksien muutoksista kuin miesten kohdalla, koska osa heidän tulonsiirroistansa on perheen perustamiseen ja lasten hoitoon liittyviä tulonsiirtoja. Joka tapauksessa osalle, ja ennen muuta vähän koulutusta hankkineille, tulonsiirroista on tullut keskeinen tulojen muoto. Tätä voidaan pitää yhtenä 1990-luvun muutossuuntana.

Uuden vaiheen alku

Koko tulonsiirtojärjestelmän vaihtuminen selkeiden ohimenevien riskien kompensatiojärjestelmästä enemmän jatkuvaksi, kohtuullisen hyvinvoinnin osittaiseksi turvaajaksi lisää valtion vastuuta tulevaisuudessa työsuhteiden epävakaisuudessa. Sosiaalisten ongelmien valtiollinen ratkaisija on epävakaa työllisyyden myötä vaihtumassa normaalisuuden pakojen seurausten hillitsijäksi jopa suunnittelemattaan ja tahtomattaan. Aikaisemmassa kehitysvaiheessa valtio valmistautui pitkän ajan kuluessa hitaasti esille nousevien sosiaalisten riskien hoitajaksi ja niiden seurausten lievittäjäksi. Nykyisin valtio joutuu sopeutumaan nopeasti ja etsimään vastausta vaikeasti tiedostettaviin ongelmiin työmarkkinoilla. Myös yksilöiden rooli muuttuu tässä tilanteessa. Yksilöt eivät elä pelkästään selkeissä sosiaalisissa tilanteissa (työllinen, työtön, työkyvytön, työmarkkinoiden ulkopuolella), joissa olisi määritelty oma toimeentulon logiikkansa, vaan he joutuvat itse keräämään toimeentulonsa jatkuvammin eri lähteistä ilman säänneltyjä perusteita. Suhde sosiaaliturvaan muuttuu tulonsiirtojen merkityksen kasvaessa. Sosiaaliturva on osa työmarkkinakansalaisen hyvinvointia ja "palkkaa".

Tulonsiirrot tasaavat normalityösuhteen ulkopuolelle joutuneiden tuloja. Tulonsiirtojen kasvava osuus yksilöiden tulonmuodostuksessa ei kuitenkaan tulostemme mukaan korvannut tapahtuneita palkkatulojen menetyksiä 1990-luvulla. Mutta toisaalta tulojen aleneminen olisi ollut merkittävästi suurempaa, jos tulonsiirto-osuus ei olisi kasvanut.

Tulonsiirtojen kasvava osuus verotettavista tuloista kuvastaa alityöllisyyden taloudellisia vaikutuksia. Työttömien tulotason suhteelliset menetykset ovat olleet suurimmat. Heillä tulorakenteen muutos on koskenut myös nousukauden vuosia, ja tilanne näyttäytyy sitä pysyvämmältä, mitä alemmasta koulutustasosta on kysymys. Tulonsiirtojen osuus verotettavista tuloista ei vuoden aikana työttömänä ja

vaiilla tutkintoa olleilla ole vain kaksinkertaistunut kymmenen vuoden aikana, vaan sen lisäksi tulonsiirrot muodostavat jo yli puolet kyseisen työvoiman osan verotettavista tuloista.

1980-luvun lopussa koko palkkatyövoimasta 7 % oli sellaisia, joiden verotettavista tuloista yli 30 % oli tulonsiirtoja. Kymmenessä vuodessa heidän osuutensa on kasvanut lähes viidesosaan (17 %:iin) palkkatyövoimaan kuuluvista. Niiden henkilöiden osuus, jotka eivät saa verollisia tulonsiirtoja lainkaan on vastaavana aikana pudonnut lähes 79 %:sta noin 66 %:iin. Tulonsiirtojen osuuden kasvu johtuu osaltaan palkkatyön epävakaistumisesta, mutta taustalla on myös laajempi rakenteellinen muutos. Onko tietystä osassa työvoimaa kysymyksessä ensisijaisen tulonjaon vastuiden pysyvämpi siirtymä toissijaisille tulonjakomekanismeille? Muutos ei ole suunniteltu eikä hallittu. Myöskään vastuun siirtymistä ei voida ymmärtää tietoisena, vaan tendenssiiritymänä, jossa valtio joutuu rakenteellisen työmarkkinaongelman osalliseksi tahtomattaan. Näin saattaa käydä varsinkin niiden vähän koulutusta hankkineiden kohdalla, joiden työmarkkina-asemaa leimaa epävarmuus palkkatyön tarjoamasta pysyvästä toimeentulosta. Toissijaisen toimeentulon huomattava lisääntyminen työttömien kohdalla on tulkittava samanaikaisesti sekä selviytymismahdollisuuksien parantajana ja uudentyypin hyvinvointivaltiollisen riippuvuuden lisääntymisenä että ensisijaisiin tuloihin perustuvan työmarkkina-kansalaisuuden mukaisten elämänmuotojen uhkana.

Valtion ja yksilön toiminnallinen muutos tulee mitä todennäköisemmin olemaan suuri työmarkkinoiden muutosilmiöiden nopeutuessa ja epävarmuuden kasvaessa. Valtion reagointiaika vähenee, reagointiherkkyyden tarve lisääntyy ja toimeentuloturvan keinovalikoiman kehittäminen muodostuu ratkaisevaksi. Yksilön suhde toimeentuloturvan hankkimiseen edellyttää innovatiivisuutta ja pysyvää aktiivisuutta. Yksilö joutuu keräämään hyvinvointinsa useammasta vaihtuvasta toimeentulolajista työuransa aikana ja itse vastaamaan niiden edullisesta yhdistämisestä.

Työmarkkina-asema ja taloudellinen hyvä- ja huono-osaisuus

Palkkatyöliikkuvuutta koskevassa luvussa laajan koulutuksen merkitys työllistymisessä nousi selkeästi esille. Koulutuksen ja sen tason, palkkatyöhön osallistumisen ja tulojen tarkastelu puolestaan osoitti keskinäissuhteen erilaisuuden eri ikäryhmien välillä. Nuorten aikuisten on mahdollista siirtyä normaalin työmarkkinakansalaisuuden piiriin pääasiassa vain hankkimalla korkea koulutus. Vanhemmissa ikäluokissa ei keskimääräistä parempaan tulotasoon tai vakaaseen työmarkkina-asemaan yltäminen välttämättä merkitse, että henkilöllä on laaja koulutustausta. Iäkäs, lyhyen koulutustaustan omaava, voi hyvinkin olla työmarkkina-asemaltaan ja myös taloudellisin mittarein hyväosainen, jos hän onnistuu säilyttämään työpaikkansa, mutta muutostilanne (työpaikan menettäminen) helposti muuttaa tilanteen toiseksi. Arkikokemuksesta voidaan luetella tilanteita, joissa työsuhteelli-

nen ja taloudellinen selviytyminen eivät välttämättä kumuloidu samoille henkilöille. Mielenkiintoinen kysymys onkin, mitkä tekijät näyttävät selittävän taloudellista selviytymistä ja työmarkkinoilla selviytymistä ja toisaalta ei-tyypillisyyden kasautumista, ja onko tekijöissä tapahtunut ajallista muutosta.

Taulukon 18 ryhmittelyt kuvaavat eri laajuista palkkatyöhön osallistumista ja tätä kautta työmarkkina-aseman hyvä- ja huono-osaisuuden laajuutta palkkatyövoimassa¹⁸. Palkkatyöhön osallistumisessa selviytyminen on määritelty yhtäältä tiukasti normaalityösuhteeseen liittyneenä ja toisaalta väljemmin välttymisenä työttömyydeltä. Kummallakin tavalla mitattuna työmarkkinoilla selviytyminen koskee entistä harvempia. Kokonaan työttömyydeltä välttyneitä oli palkkatyövoimaan kuuluvista 1980-luvun lopussa vielä 86 % ja normaalityösuhteessa toimineitakin useampi kuin kolme neljästä. Kymmenen vuotta myöhemmin tiukimman työmarkkinoilla selviytymisen kriteerin täytti enää harvempi kuin kaksi kolmesta ja kokonaan työttömyydeltä välttyi noin 72 %. Työmarkkinoiden epävakaus on lisääntynyt. Yksilöiden kokemus epävakaudesta on vasta muodostumassa osaksi monien työvoimaan kuuluvien arkea. Palkkatyöhön osallistumisen osittaisuuden ja epävarmuuden kokemus ei jäänyt pelkästään 1990-luvun laman aikaiseksi kokemukseksi, vaan sitä on pidettävä merkittävänä muutoksena työmarkkinoiden toiminnan periaatteissa ja laadullisissa ulottuvuuksissa.

Vähintään vuoden yhtäjaksoisesti työttömänä olleiden osuus on kasvanut vajaan prosentista lähes 7 %:iin palkkatyövoimaan kuuluvista 1990-luvun loppuun mennessä. Niiden henkilöiden osuus palkkatyövoimasta, jotka ovat vuoden aikana olleet työttömänä lyhyenkään aikaa, on kasvanut kymmenesosasta runsaaseen neljäsosaan. Kriteeristä riippuen epävakaa työllisyys ja työttömyys koskivat 1990-luvun lopussa 7–26 % palkkatyövoimaan kuuluvista ja työmarkkinoilla selviytymisen 66–72 %. (Taulukko 18.)

Vuosi	Työmarkkina-asema			
	Normaalityösuhde	Työsuhteessa, ei työttömyyttä	Työttömyyttä vuoden aikana	Koko vuoden työttömyys
1988	77,3	86,2	11,2	0,7
1997	65,6	71,6	26,2	6,6

Taulukko 18. Työmarkkina-aseman hyvä- ja huono-osaisuuden laajuus (%) palkkatyövoimaan kuuluvilla vuosina 1988 ja 1997.

Vastaavasti olemme muodostaneet väljemmän ja tiukemman kriteerin taloudellisesti hyvin ja heikosti toimeentulleille. Kun taloudellisesti hyvin toimeentulevaksi katsotaan henkilö, jonka verotettavat tulot ylittävät palkansaajien verotettavien tulojen mediaanin, suhteutuu tarkastelu palkansaajien tulotasoon riippumatta siitä, onko henkilö palkkatyössä vai ei. Palkkatulojen vertaaminen palkansaajien mediaanituloon on taloudelliselle selviytymiselle tiukempi kriteeri, koska palkkatulojen saaminen edellyttää palkkatyöhön osallistumista. Palkansaajien valtionveron-

¹⁸ Sekä vuonna 1988 että vuonna 1997 noin 2 %:n palkkatyövoimaan kuuluvan työsuhte- tai työttömyyskuukaudet olivat rekistereiden tavoittamattomissa.

alaisten tulojen mediaani oli noin 106 600 markkaa vuonna 1988 ja 123 700 markkaa vuonna 1997. Nämä mediaanitulot ylittävän eli taloudellisesti hyvin toimeentulevien ryhmän osuus palkkatyövoimasta väheni liki 52 %:sta 43 %:iin seuranta-aikana. Palkkatulojen mediaani oli noin 104 000 markkaa vuonna 1988 ja 118 700 markkaa vuonna 1997, ja nämä mediaanitulot ylittävän taloudellisesti hyvin toimeentulevien ryhmän osuus palkkatyövoimasta laski 49 %:sta 42 %:iin vuosina 1988–1997. (Taulukko 19.)

Vuosi	Tulotaso			
	Palkkatulot > palkansaajien palkkatulojen med.	Verotettavat tulot > palkansaajien verotettavien tulojen med.	Palkkatulot < 50 % palkansaajien palkkatulojen med.	Verotettavat tulot < 50 % palkansaajien verotettavien tulojen med.
1988	49,4	51,5	13,6	8,9
1997	42,3	43,0	25,6	17,2

Taulukko 19. Palkkatyövoimaan kuuluvien taloudellisen hyväosaisuuden ja huono-osaisuuden laajuus (%) vuosina 1988 ja 1997.

Palkkatulojen jääminen alle puoleen palkansaajien palkkatulojen mediaanista on taulukossa 19 yhtenä rajana heikolle tai kohtalaisen heikolle tulotasolle. Vuonna 1988 tähän ryhmään kuuluvien palkkatulot jäivät alle 52 000 markan ja heidän osuutensa palkkatyövoimaan kuuluvista oli vajaat 14 %. Vuoteen 1997 mennessä osuus kasvoi liki 26 %:iin (palkkatulorajana 59 300 markkaa). Palkkatyövoimaan kuuluvista vajaat 9 % jäi alle puoleen palkansaajien valtionveronalaisten tulojen mediaanista ja vuonna 1997 noin 17 %. Vuonna 1988 tämä tarkoitti verotettavien tulojen jäämistä alle 53 300 markan ja vuonna 1997 alle 61 900 markan. Palkansaajien taloudellinen hyväosaisuus on vähentynyt 1990-luvulla ja toisaalta huono-osaisuus laajentunut. Palkkatuloilla mitattu huono-osaisuus on viime vuosikymmenen lopussa koskenut jo joka neljättä palkansaajaa. Valtion tulonsiirtojärjestelmä kykenee kompensoimaan palkkatulojen vähäisyyttä, mutta ei poistamaan pienten palkkatulojen ongelmaa. Samalla valtion vastuu työmarkkinoiden tulo-ongelmista on kasvanut.

Neljäsosa palkkatyövoimaan kuuluvista koki vuonna 1997 työttömyyttä ja yhtä moni taloudellista huono-osaisuutta (taulukot 18 ja 19). Samalla elinolosuhteet ovat kasvaneet. Laajuudeltaan taloudellinen huono-osaisuus on suunnilleen samansuuruista kuin palkkatyön ei-tyypillisyyden työmarkkinoilla, mutta suurempaa kuin syrjäytyminen työmarkkinoilta koko vuoden työttömyydellä mitattuna. Myös taloudellisen hyväosaisuuden määräytymisen logiikka eroaa palkkatyön hyväosaisuudesta. Työmarkkinoilla selviytyminen on määritellyillä tavoilla huomattavasti laajempaa kuin tuloilla mitattu hyväosaisuus, eikä normalityösuhteet pysyvimmäsäkään muodossa ole taloudellisen hyväosaisuuden mittari (taulukot 18 ja 19). Määritellyllä tavalla normalityösuhteet eivät merkitse läheskään aina korkeaa tulotasoa tai taloudellista hyväosaisuutta. Normalityösuhteet ilmentävät työmarkkinoiden yleisiä periaatteita. Hyvät tulot puolestaan ovat organisaatioiden hierark-

kiseen rakenteeseen sisältyviä, niiden valta- ja johtoasemien mahdollistamia. Tu-
loilla mitattuun hyväosaaisuuteen valikoituminen on monimutkaisempaa ja laadul-
lisesti eriytyneempää kuin palkkatyöhön osallistumisen hyväosaisuus. Työmarkki-
noilla hyvän aseman saavuttaminen on helpompaa kuin hyvän palkkatuloaseman
saavuttaminen, vaikka edellinen on jälkimmäisen edellytys.

Jako työmarkkinoilla

Laskentatavasta riippuen samanaikaisesti sekä hyvässä työmarkkina-asemassa ole-
via että taloudellisesti hyväosaisia oli vuonna 1997 noin 790 000-810 000 henki-
lää eli liki 40 % palkkatyövoimaan kuuluvista (taulukko 20). Toisaalta palkkatyö-
voimassa on henkilöitä, jotka ovat onnistuneet säilyttämään pysyvän työsuhteen
tai ainakin välttymään työttömyydeltä, mutta joiden tulot ovat palkansaajien me-
diaanituloa pienemmät. Vuonna 1997 heitä oli lähes 660 000 henkilöä. Työmarkki-
na-asemaltaan työttömyyden vuoksi epävakassa asemassa olevia oli noin
540 000 henkilöä ja heistä myös taloudellisesti huono-osaisimpia 100 000 eli noin
5 % palkkatyövoimaan kuuluvista.

Kumuloituminen	Henkilöä	% palkkatyövoimasta
<i>Hyväosaisuus, tiukka kriteeri:</i> normaalityösuhde verotettavat tulot >palkansaajien verotettavien tulojen mediaani	791 620	38,6
<i>Hyväosaisuus, väljempi kriteeri:</i> työsuhteessa, ei työttömyyttä verotettavat tulot >palkansaajien verotettavien tulojen mediaani	813 920	39,6
<i>Huono-osaisuus, väljempi kriteeri:</i> työttömyyttä vuoden aikana verotettavat tulot <50 % palkansaajien verotettavien tulojen med.	270 780	13,2
<i>Huono-osaisuus, tiukka kriteeri:</i> koko vuoden työttömyys verotettavat tulot <50 % palkansaajien verotettavien tulojen med.	100 060	4,9

Taulukko 20. Työmarkkina-aseman ja taloudellisen hyväosaisuuden/ huono-osaisuuden kumuloituminen palkkatyövoimassa vuonna 1997.

Palkkatyövoimaan kuuluvat runsaat 2 milj. henkilöä vuonna 1997 on mahdol-
lista jakaa työmarkkina-aseman ja tulojen mukaan kolmeen perusr ryhmään. Sekä
taloudellisesti että työsuhteellisesti hyväosaisiin (noin 40 %), työsuhteellisesti sel-

viytyneisiin mutta taloudellisesti keski- tai pienituloisiin (30–35 %) ja selvästi epävakaaassa työmarkkina-asemassa oleviin (25–30 %). Kuva työmarkkinoilla selviytymisen ja taloudellisen selviytymisen asteesta riippuu näkökulmasta. Epävakaas on kuitenkin huomattavasti laajempaa kuin yksinkertaisten poikkileikkaustilanteiden (kyselyjen) antama kuvaus epävakaudesta ja myös selkeästi monimutkaisempaa. Mitä ilmeisemmin palkansaajien eriytyminen on logiikaltaan myös omaansa ja talouden suhdannekehityksestä osin riippumatonta.

Sekä taloudellisesti että työsuhteellisesti hyväosaiset (runsas 810 000 henkilöä) ovat pääasiassa miehiä (64 %) ja keski-ikänsä 43-vuotiaita. Tämän työmarkkina-aseman ja tulojen mukaan hyväosaisten ydinryhmän muodostavat pysyvissä kokoaikaisissa työsuhteissa olevat ja tulotasoltaan palkansaajien verotettavien tulojen mediaanin ylittävät palkansaajat (noin 790 000 henkilöä), joiden osuus on runsas kolmannes palkkatyövoimasta ja joita tarkastelemme lähemmin taulukossa 21. Työsuhteellisesti selviytyneistä, mutta taloudellisesti keski- tai pienituloisista suurin (67 %) osa on naisia, keski-ikänsä 38-vuotiaita. Heidän tulojensa jäävät pienemmiksi kuin palkansaajien verotettavien tulojen mediaani, mutta pääosa (92 %) heidän tuloistaan on kuitenkin palkkatuloja. Työttömyyden vuoksi epävakaaassa asemassa olevista (noin 540 000 henkilöstä) naisia on yhtä paljon kuin miehiä ja heidän keski-ikänsä on 40 vuotta. Tulonsiirtojen osuus verotettavista tuloista kattaa yli puolet (54 %). Tämän työmarkkina-aseman mukaan heikossa asemassa olevien ydinryhmän muodostavat ne työttömät (noin 270 800 henkilöä), joiden tulot jäävät alle puoleen palkansaajien verotettavien tulojen mediaanista. Heidän osuutensa palkkatyövoimaan kuuluvista on runsas kymmenesosa ja tätä joukkoa tarkastelemme lähemmin taulukossa 22.

Kun työsuhteellista ja taloudellista selviytymistä tarkastellaan yhdessä, on hyväosaisuus työvoimassa huomattavasti harvinaisempaa kuin yleisessä keskustelussa ymmärretty työmarkkinoiden vakauden laajuus. Vakaaseen työsuhteeseen pääseminen on ensimmäinen ehto korkeaan tulotasoon. Työpaikalla palkansaajan pätevyys ja tieto korostuvat silloin, kun pyritään keskimääräistä suurempiin palkkatuloihin. Vaikka sosiaalis-taloudellisen hyväosaisuuden kumuloituminen on moninkertaisesti laajempaa kuin huono-osaisuuden kumuloituminen, on työmarkkinoille muodostunut vaikea ja merkittävä rakenteellinen ongelma. Tulojen ja työmarkkina-aseman rinnakkainen tarkastelu on välttämätön ja selventävä. Työssäkäyntitieto ei yksin pysty paljastamaan työmarkkinoille osallistumisen monimutkaisuutta ja -ulotteisuutta.

Tulostemme mukaan taloudellinen hyväosaisuus¹⁹ koski vuonna 1997 noin 59 % normaalityösuhteessa olleista ja 55 % työttömyydeltä välttyneistä palkansaajista. Pitkittänyt työttömyys ja taloudellinen huono-osaisuus²⁰ on selvästi päällekkäisempi ilmiö. Kolme neljästä (74 %) koko vuoden työttömänä olleista oli myös tulojen mukaan huono-osainen. Kun palkkatyöstä syrjäytymisen kriteerinä on työttömyys sen kestosta riippumatta, työmarkkina-asemaltaan joka toinen oli myös tuloiltaan huono-osainen vuonna 1997.

¹⁹ Taloudellinen hyväosaisuus määriteltynä niin, että verotettavat tulot > palkansaajien verotettavien tulojen mediaani.

²⁰ Taloudellinen huono-osaisuus määriteltynä niin, että verotettavat tulot < 50 % palkansaajien verotettavien tulojen mediaani.

Ennen lamaa vuoden aikana työttömänä olleista selvästi pienempi osa oli taloudellisesti huono-osainen kuin 1990-luvun lopussa. Huono-osaisuuden kasautuminen on lisääntynyt samaan aikaan kuin hyväosaisuuden kasautuminen on hienoisesti vähentynyt 1990-luvulla. Työmarkkinoille on muodostumassa erilaisia hyvä- ja huono-osaisten työmarkkinakansalaisten ryhmiä. Epävakaas työmarkkinoilla ei ole vain lisääntynyt, vaan se on myös eriytynyt. Tämän myötä myös työmarkkinoilla selviytyminen ja palkkatyöstä syrjäytyminen ovat eriytyneet ja eriytyneessä.

Tutkimuksemme mukaan pysyvissä kokoaikaisissa työsuhteissa toimivat ja taloudellisesti hyväosaiset ovat pääasiassa miehiä (64 %), keski-ikältään 43-vuotiaita. Seuranta-aika huomioon ottaen erityisesti koulutustason merkitys korostuu ryhmään valikoitumisessa. Kun 1980-luvun lopussa 41 % oli hankkinut vähintään ylemmän keskiasteen tutkinnon, oli vastaavan tasoisen tutkinnon suorittaneiden osuus kymmenen vuotta myöhemmin 55 %. Harvempi kuin joka viides oli kokonaan vailla tutkintoa 1990-luvun lopussa, kun vielä kymmenen vuotta aiemmin lähes joka kolmas oli vailla tutkintoa. Naisten on suhteellisen vaikea saavuttaa laaja-alaisesti sekä hyvää työmarkkina-asemaa että korkeaa tulotasoa. Korkean koulutuksenkaan hankkiminen ei tarjoa naisille samanlaista mahdollisuutta sosiaalitaloudelliseen hyväosaaisuuteen kuin miehille. Sekä työmarkkina-aseman mukainen että taloudellinen hyväosaisuus keskittyy suppeaan, työuransa loppuvaiheessa olevaan palkansaajaryhmään. Ikäryhmän merkitys on kuitenkin pienempi kuin sukupuolen ja koulutuksen.

Koulutuksen ja sukupuolen merkitys korostuvat myös luodussa mallissa (taulukko 21), jossa hyväosaisuuden kumuloituminen (tiukasti määriteltynä) on selitettävänä tekijänä ja henkilön taustaa ja sosiaalista tilannetta kuvaavat muuttujat koulutuksen ohella selittävinä tekijöinä. Taulukon 21 ristitulosuhde voidaan tulkita luvuksi, joka kertoo, kuinka suuri (moninkertainen) on ryhmään kuuluvan mahdollisuus (riski) olla sekä työmarkkina-asemaltaan että taloudellisesti hyväosainen vertailuryhmään verrattuna. Taulukossa on kursivoitu se, mihin mahdollisuuden (riskin) suuruutta on aina verrattu.

Vuonna 1997 kumuloituvan hyväosaisuuden esiintymismahdollisuus oli miehillä 3,4 kertaa suurempi kuin naisilla ja korkea-asteen tutkinnon suorittaneilla 4,3 kertaa suurempi kuin vailla tutkintoa olevilla. Ydinkeski-ikäisten mahdollisuus kuulua hyväosaisten ryhmään on huomattavasti suurempi kuin nuorten ikäryhmien ja parisuhteessa elävien suurempi kuin yksinhuoltajien tai yksin elävien. Kumuloitua hyväosaisuus on kohtalaisen paljon riippuvaista asunnon hallintasuhteesta ja asuinalueesta. Vuonna 1997 kaupunkimaisessa kunnassa asuvilla mahdollisuus hyvän työmarkkina-aseman ja taloudellisen hyväosaisuuden kumuloituminen oli 1,6 kertaa suurempi maaseutumaisissa kunnissa asuneisiin verrattuna. Omistusasuminen lisää mahdollisuutta olla hyväosainen sekä työmarkkinoilla että tulotason mukaan samoin asuminen alueella, jonka työllisyysaste on vähintään maan keskitasoa. Tällaisia maakuntia olivat vuonna 1997 Uusimaa, Itä-Uusimaa, Varsinais-Suomi, Ahvenanmaa, Pirkanmaa, Kanta-Häme ja Pohjanmaa (Suomen uusjako ... 1999, 19).

Sekä työmarkkina-asemaltaan että taloudellisesti hyväosaisten muotokuva ei 1990-luvun lopussa ratkaisevasti poikkea lamaa edeltäneen ajan kuvasta. Perhe-

Selittävä muuttuja	Vuosi 1988		Vuosi 1997	
	Ristitulosuhde	p-arvo	Ristitulosuhde	p-arvo
<i>Nainen</i>	1,0	..	1,0	..
Mies	4,6	0,0001	3,4	0,0001
<i>55–64-vuotiaat</i>	1,0	..	1,0	..
45–54-vuotiaat	1,1	0,0001	1,4	0,0001
35–44-vuotiaat	0,9	0,0202	1,0	0,2192
25–34-vuotiaat	0,4	0,0001	0,5	0,0001
21–24-vuotiaat	0,1	0,0001	0,1	0,0001
<i>Ei perusasteen jälkeistä koulutusta</i>	1,0	..	1,0	..
Alempi keskiaste	1,2	0,0001	1,3	0,0001
Ylempi keskiaste	2,2	0,0001	2,3	0,0001
Korkea-aste	3,0	0,0001	4,3	0,0001
<i>Av(i)opari ilman lapsia</i>	1,0	..	1,0	..
Av(i)opari ja lapsia	0,9	0,0001	0,9	0,0153
Äiti ja lapsia	0,9	0,0662	0,8	0,0001
Isä ja lapsia	0,8	0,0009	0,7	0,0001
Yksin elävät	1,0	0,6693	0,8	0,0001
<i>Ei alaikäisiä lapsia</i>	1,0	..	1,0	..
Yksi alaikäinen lasta	1,3	0,0001	1,2	0,0001
Kaksi alaikäistä lasta	1,4	0,0001	1,3	0,0001
Kolme tai useampia alaikäisiä lapsia	1,3	0,0001	1,0	0,1810
<i>Omistaa talon tai osakkeen</i>	1,0	..	1,0	..
Työ- tai virkasuhdeasunto	1,0	0,7616	1,0	0,8833
Vuokra-asunto	0,5	0,0001	0,6	0,0001
Muu tilanne	0,4	0,0001	0,5	0,0001
<i>Maaseutumainen kunta</i>	1,0	..	1,0	..
Taajaan asuttu kunta	1,4	0,0001	1,3	0,0001
Kaupunkimainen kunta	1,9	0,0001	1,6	0,0001
<i>Maakunnan työllisyysaste vähintään sama kuin maassa keskimäärin</i>	1,0	..	1,0	..
Maakunnan työllisyysaste jonkin verran alle maan keskiarvon	0,7	0,0001	0,7	0,0001
Maakunnan työllisyysaste selvästi alle maan keskiarvon	0,6	0,0001	0,6	0,0001

Malli (1988): Pearson Chi2 101339.9; vapausasteet 100 160.

Malli (1997): Pearson Chi2 103355.1; vapausasteet 102 630.

Taulukko 21. Kumuloituvaa hyväosaisuutta (tiukan kriteerin mukaan) selittävä logistinen regressiomalli vuosina 1988 ja 1997.

Selittävä muuttuja	Vuosi 1988		Vuosi 1997	
	Ristitulosuhde	p-arvo	Ristitulosuhde	p-arvo
<i>Nainen</i>	1,0	..	1,0	..
Mies	1,0	0,2243	0,9	0,0001
<i>55–64-vuotiaat</i>	1,0	..	1,0	..
45–54-vuotiaat	1,1	0,1440	0,7	0,0001
35–44-vuotiaat	1,3	0,0007	0,8	0,0001
25–34-vuotiaat	1,5	0,0001	1,1	0,0807
21–24-vuotiaat	3,0	0,0001	2,4	0,0001
<i>Ei perusasteen jälkeistä koulutusta</i>	1,0	..	1,0	..
Alempi keskiaste	0,7	0,0001	0,6	0,0001
Ylempi keskiaste	0,5	0,0001	0,4	0,0001
Korkea-aste	0,2	0,0001	0,2	0,0001
<i>Av(i)opari ilman lapsia</i>	1,0	..	1,0	..
Av(i)opari ja lapsia	1,3	0,0001	1,1	0,0546
Äiti ja lapsia	2,3	0,0001	2,1	0,0001
Isä ja lapsia	2,2	0,0001	1,8	0,0001
Yksin elävät	1,7	0,0001	1,9	0,0001
<i>Ei alaikäisiä lapsia</i>	1,0	..	1,0	..
Yksi alaikäinen lasta	0,5	0,0001	0,6	0,0001
Kaksi alaikäistä lasta	0,5	0,0001	0,6	0,0001
Kolme tai useampia alaikäisiä lapsia	0,6	0,0001	0,8	0,0001
<i>Omistaa talon tai osakkeen</i>	1,0	..	1,0	..
Työ- tai virkasuhdeasunto	0,8	0,0429	0,9	0,1576
Vuokra-asunto	2,1	0,0001	2,1	0,0001
Muu tilanne	3,3	0,0001	2,4	0,0001
<i>Maaseutumainen kunta</i>	1,0	..	1,0	..
Taajaan asuttu kunta	0,7	0,0001	0,8	0,0001
Kaupunkimainen kunta	0,6	0,0001	0,8	0,0001
<i>Maakunnan työllisyysaste vähintään sama kuin maassa keskimäärin</i>	1,0	..	1,0	..
Maakunnan työllisyysaste jonkin verran alle maan keskiarvon	2,0	0,0001	1,5	0,0001
Maakunnan työllisyysaste selvästi alle maan keskiarvon	2,5	0,0001	1,9	0,0001

Malli (1988): Pearson Chi2 98387.6; vapausasteet 100 160.

Malli (1997): Pearson Chi2 100500.8; vapausasteet 102 630.

Taulukko 22. Kumuloituvaa huono-osaisuutta (väljän kriteerin mukaan) selittävä logistinen regressiomalli vuosina 1988 ja 1997.

tyypin, asumisen ja kumuloituvan hyväosaisuuden suhteessa ei kysymys ole vain laman jälkeisen ajan ilmiöstä, vaan esimerkiksi asumismuoto ja -alue ennustivat kumuloituvaa hyväosaisuutta ennen lamaa samalla tavalla kuin laman jälkeenkin. Etupäässä koulutuksen merkitys on alkanut korostua aiempaa selvemmin niin, että laajasta koulutustaustasta on tullut entistä tärkeämpi selittävä tekijä kumuloituvassa hyväosaisuudessa. Erittäin vahva selittäjä on sukupuoli. Merkittävästi suurempi osa kumuloituneesti hyväosaisista on miehiä kuin naisia, vaikka laman jälkeen miesten mahdollisuus olla sekä työsuhteellisesti että tulotason mukaan hyväosainen on jossain määrin pienentynyt lamaa edeltäneeseen aikaan verrattuna. Hyväosaisuuden kumuloitumisprosessissa tai tapahtumaketjussa on mukana monia tekijöitä. Nopeutuvassa prosessissa koulutuksen merkitys kuitenkin korostuu.

Kasautuvan huono-osaisuuden ja henkilön taustaa ja sosiaalista tilannetta kuvaavien muuttujien osalta tilanne on miltei päinvastainen hyväosaisuuden kumuloitumiseen verrattuna, joskaan sukupuoli ei ole samalla tavalla merkittävä selittäjä. Huono-osaisuuden kumuloitumista kuvaavan väljemmän kriteerin mukaan miesten riski joutua työttömäksi ja syrjäytyä taloudellisesti on jonkin verran suurempi kuin naisten (taulukko 22). Tiukemmalla koko vuoden työttömyyttä edellyttävällä kriteerillä miesten riski kasautuvaan huono-osaisuuteen oli esimerkiksi vuonna 1997 sen sijaan 1,2 kertaa suurempi kuin naisten (liitetaulukko 10).

Korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden riski olla sekä työtön että taloudellisesti huono-osainen on viisi kertaa pienempi kuin vailla tutkintoa olevien ja alle 25-vuotiaiden 2,4 kertaa suurempi kuin 55 vuotta täyttäneiden. Yksinhuoltajaäidin riski olla sekä työtön että tuloiltaan huono-osainen on 2,1 kertaa suurempi kuin lapsettomana ja parisuhteessa elävän. (Taulukko 22.) Jos mallitetaan huono-osaisuuden kumuloitumista tiukan (koko vuoden työttömyyttä edellyttämän) kriteerin mukaan, yksinelävien riski olla sekä työmarkkina-aseman mukaan että taloudellisesti syrjäytynyt on suurin ja nuorten ikäryhmien pienempi kuin vanhempien (liitetaulukko 10). Lapset näyttävät suojaavan huono-osaisuuden kumuloitumiselta. Lapsiperheissä huono-osaisuuden kumuloituminen on lapsettomiin talouksiin verrattuna pienempi (taulukko 22) ja mahdollisuus hyväosaisuuden kumuloitumiseen puolestaan suurempi (taulukko 21).

Asunnon hallintaperuste on huono-osaisuuden kumuloitumisessa vahva selittäjä. Vuokralla asuvien riski olla sekä työtön että tuloiltaan huono-osainen on 2,1 kertaa suurempi kuin omistusasunnossa asuvien (huono-osaisuuden tiukan kriteerin mukaan 2,3 kertaa suurempi, liitetaulukko 10). Jos asuinmaakunnan työllisyysaste jää selvästi alle maan keskitason, riski on 1,9 kertaa suurempi. (Taulukko 22.) Selvästi koko maan keskimääräisen työllisyysasteen alle jääviä maakuntia olivat vuonna 1997 Etelä-Savo, Pohjois-Savo, Pohjois-Karjala, Keski-Suomi, Kainuu ja Lappi (Suomen uusjako ... 1999, 19).

Kvantitatiivisiin aineistoihin perustuvien tarkastelujen tulokset työmarkkina-asemaan ja tuloihin liittyvän hyväosaisuuden ja huono-osaisuuden kumuloitumisesta voidaan tiivistää seuraavasti:

- sukupuoli selittää hyväosaisuuden kasautumista edelleen voimakkaasti, vaikka miesten etumatka naisiin nähden on kaventunut lamaa edeltäneeseen aikaan verrattuna,

- miesten riski olla sekä työmarkkina-aseman että tulojen mukaan huono-osainen on naisten riskiä suurempi varsinkin silloin, kun huono-osaisuus työmarkkinoilla tarkoittaa pitkittynyttä koko vuoden työttömyyttä,
- ydinkeski-ikäisten mahdollisuudet ylittää sekä työmarkkinoilla että taloudellisesti kumuloituvaan hyväosaaisuuteen ovat suurimmat ja nuorten ikäryhmien pienimmät; nuorten riski kasautuvaan huono-osaisuuteen on suurin silloin, kun työmarkkina-aseman huono-osaisuuden kriteerinä on työttömyys sen kestosta riippumatta; riski koko vuoden työttömyyteen ja samanaikaiseen taloudelliseen huono-osaisuuteen on suurin vanhimmilla ikäryhmillä,
- riski kasautuvaan huono-osaisuuteen kasvaa, mitä alhaisempi koulutustaso on; koulutuksen merkitys kumuloituvaan hyväosaaisuuteen on nopeutuvasti lisääntynyt lamaa edeltäneeseen aikaan verrattuna,
- lapset suojaavat huono-osaisuuden kasautumiselta; yksinhuoltajien riski olla sekä työmarkkina-aseman (työttömyyden kestosta riippumatta) että tulojen mukaan huono-osainen on suurin; kun kysymys on pitkittyvästä, koko vuoden työttömyydestä ja tulojen mukaisen huono-osaisuuden kasautumisesta, riski on suurin yksinelävillä,
- kumuloituva huono-osaisuus on yhteydessä vuokralla asumiseen ja hyväosaisuus omistusasumiseen; sekä huono-osaisuuden että hyväosaisuuden kumuloituminen keskittyy muuta selvemmin kaupunkimaisiin kuntiin; yhteys asuinmaakunnan työllisyysasteen ja kasautuvan hyväosaisuuden välillä on säilynyt samanlaisena lamaa edeltäneeseen aikaan verrattuna; mahdollisuudet sekä työmarkkina-aseman että tulojen mukaiseen hyväosaaisuuteen ovat suurimmat alueilla, joiden työllisyysaste on vähintään maan keskitasoa; tiukoin kriteerein määritellyn kasautuvan huono-osaisuuden paikantuminen heikoille työllisyysseuduille on seuranta-aikana kasvanut.

Tulosten kaksi päälinjaa

Työmarkkinoilla selviytymisen ja taloudellisen selviytymisen kumuloitumista koskevat tulokset voidaan tulkita niin, että kuva työmarkkina-asemaltaan ja taloudellisesti hyväosaisesta ei ratkaisevasti poikkea lamaa edeltäneen ajan kuvasta. Tietyt, kuten koulutustasoon liittyvät, valikoitumisprosessit ovat kuitenkin voimistuneet. Miehet ovat selvästi yliedustettuina hyväosaisuuden kumuloitumisessa ja miesten riski myös kasautuvaan huono-osaisuuteen on suurempi kuin naisilla. Hyväosaisuuden kasautuminen liittyy yhteen korkean koulutuksen, miesten johtavat asemat työorganisaatioissa, keski-ikäisyyden ja omistusasumisen. Tiukoin kriteerein määritelly kumuloituva huono-osaisuus liittyy yhteen alhaisen koulutuksen, erityisesti miesten pitkittyneen työttömyyden, keski-ikäisyyden, vuokralla asumisen ja yksin elämisen. Väljemmin kriteerein määritelly huono-osaisuuden kasautuminen kytkee toisiinsa alhaisen koulutuksen, nuoren iän, yksinhuoltajuuden ja vuokralla asumisen.

Käsillä olevassa tarkastelussa työttömänä olleiden ja palkkatyöstä syrjäytyneiden taloudellinen selviytyminen on suhteutettu palkansaajien verotettavien tulojen mediaanitasoon, jolloin taloudellinen huono-osaisuus on määritelly jäämisenä

alle puoleen siitä. Taloudellinen huono-osaisuus ei tutkimuksessamme ole sama kuin köyhyystutkijoiden siinäkään mielessä, että tarkastelumme pohjautuu palkkatyövoimaan kuuluviin ja tulokset mittaavat palkkatyövoimaan kuuluvien tulojen eriytymistä. Verottomat tulonsiirrot ovat varsinkin työttömällä alimmissa tulonsaajaryhmissä keskeisessä asemassa ja nostavat heidän tulotasoaan, ja tämä jää tarkastelumme ulkopuolelle. Yksinkertaisten selviytymisen ja syrjäytymisen mittarien kehittäminen on mahdotonta, vaikka sitä pidetään hallinnollisesti tärkeänä jo yhteiskunnallisen hallittavuuden ja ohjailtavuudenkin takia. Vain erittäin harvoissa tulotutkimuksissakaan päästään tarkastelemaan tulonmuodostusta koko laajuudessaan, mukaan lukien esimerkiksi veroton työnteko (kotityö ja harmaa työ) sekä yksilöllinen kulutus, säästäminen ja lainaaminen. Taloudellisten tilanteiden tarkasteluun liittyy lähes aina monimutkaisuutta ja tulkinnanvaraisuutta.

Joka tapauksessa työmarkkinoilla selviytymistä ja kumuloituvasti taloudellista selviytymistä koskevia päätuloksia on kaksi. Laajat kumuloituvan syrjäytymisen ongelmat eivät näyttäisi olevan keskeinen piirre, vaan yhtäältä palkkatyön pysyvyyden ja samanaikaisen taloudellisen hyväosaisuuden oheneminen ja toisaalta palkkatyöstä syrjäytymisen ja taloudellisen huono-osaisuuden entistä selvempi kasautuminen lamaa edeltävään aikaan verrattuna. Trendi näyttäisi olevan tämä, vaikka huono-osaisuuden kasautuminen ei vielä olekaan huomattavan laajaa, vaan koskee lähinnä pitkäaikaistyöttömien ja alhaisen koulutuksen omaavien valikoitunutta osaa. Työttömyyden pitkittymisen myötä tämän ryhmän osuus on kuitenkin kasvussa ja saattaa olla, että kehitys on synnyttämässä työvoiman sisälle ongelma-ryhmän, joka muodostaa työttömyyden ja samanaikaisen taloudellisen huono-osaisuuden kovan ytimen (vrt. Kortteinen & Tuomikoski 1998). Onko kumuloituvan huono-osaisuuden ydin muodostumassa jossain määrin vastaavanlaisiksi ääripääksi, millaiseksi vuodesta toiseen normaalityösuhteessa toimivien ja samanaikaisesti tulojen mukaan hyväosainen työvoiman osa on jo muodostunut? Tulkitsemme ilmiökokonaisuuden työmarkkinoiden eriytymisen kasvuna, mihin vaikuttaminen edellyttää yhteiskuntapolitiikalta eriytyneitä toimia ja uusia strategioita. On välttämätöntä arvioida, millaiset työvoima- ja yhteiskuntapoliittiset toimenpiteet auttavat mihinkin työvoimaryhmään kuuluvia parhaiten.

Siirtymät ja taloudellinen selviytyminen

Palkkatyödynamiikkaa käsittelevässä luvussa nostimme esille, kuinka työiän aikaisista siirtymistä, erilaisista työmarkkinoille osallistumisen muodoista sekä työmarkkinoiden ulkopuolisista (opiskelusta yms.) ja vaihtoehtoisista tilanteista on tulossa entistä yleisempiä, monimuotoisempia ja monimutkaisempia. Yritysten nopeasti muuttuvat tilanteet, uuden teknologian käyttöönotto ja ammattien elinkaaren lyheneminen edellyttävät yksilöiltä valmiuksia muutokseen. Ne lisäävät työiän aikaisen uusintamisen välttämättömyyttä ja tarvetta hankkia uusia osaamisen alueita työuran aikana. Toisaalta palkkatyön epävakaus itsessään synnyttää siirtymiä

työvoimassa. Miten erilaiset siirtymät ja taloudellinen selviytyminen sitten liittyvät toisiinsa?

Siirtymiin liittyvien taloudellisten merkitysten mittaaminen ei ole yksiselitteistä. Edes siirtymäryhmien muodostaminen ei ole yksinkertaista, vaan kysymys on aina ryhmien määrittelystä ja niihin sisältyvistä valikoitumisilmiöistä. Siirtymiin kytkeytyy samanaikaisesti monitasoista valikoivuutta ja yksilöiden elämänsä satunnaisuutta. Metodinen ongelma koskee siirtymien vaikutusten mittaamisen ajankohtaa ja käsitteellisesti vaikutusten ymmärtämisen tapaa. Tarkastelussamme pyrimme arvioimaan eri ajankohtina toteutuneiden siirtymien merkitystä yksilöiden tulotasolle ja -rakenteelle. Vuosi 1989 ilmentää taloudellisen nousun aikaa ennen lamaa, vuosi 1993 taloudellisen taantumien aikaa ja vuosi 1997 uuden laman jälkeisen taloudellisen kasvun aikaa. Muodostamamme asetelma mahdollistaa siirtymien taloudellisten vaikutusten keskinäisen vertailun. Toisaalta on mahdollista verrata tietyn siirtymän läpikäyneiden tulotasoa ja -rakennetta ennen ja jälkeen siirtymän. Kohorttiaineistolla vertaamme tulotason kehitystä tietyn siirtymän kokeneiden (siirtymä) ja sitä kokemattomien (vertailuryhmä) välillä.

Ehkä perustavanlaatuisin kaikista siirtymistä on siirtymä työvoimaan. Siinä ei enää ole kyse vain uuden nuoren työvoiman tulosta työmarkkinoille samalla tavalla kuin aikaisemmin, vaan sen ohella entistä suuremmassa määrin aikuisiällä opiskelun tai muun työmarkkinoiden ulkopuolisen toiminnan jälkeen työvoimaan palaamisesta. Koko 1990-luvun siirtymä työvoimaan merkitsi tulotason nousua.

Vuonna 1989 työvoimaan siirtyneiden verotettavat tulot nousivat työvoimaan siirtymävuonna lähes puolella edelliseen vuoteen verrattuna ja tulonsiirtojen osuus verotettavista tuloista laski selvästi. Vuosi siirtymän jälkeen työvoimaan kuuluneiden tulotaso oli yli kaksinkertainen siirtymää edeltävään vuoteen verrattuna. Lamavuosina työvoimaan siirtyminen ei taloudellisesti ollut yhtä merkittävää. Tuolloin ennen kaikkea monille nuorille ensimmäinen kosketus työmarkkinoihin oli työttömyys, eikä työvoimaan siirtyminen merkinnyt samanlaista tulotason nousua kuin ennen lamaa. Työvoimaan siirtyminen merkitsi tulostemme mukaan jopa tulonsiirtojen osuuden kasvua ja tulonsiirtojen huomattavaa osaa tuloista vielä työvoimaan siirtymisen jälkeisenäkin vuonna. Myöhemmin taloudellisen kasvun vuosina siirtymä työvoimaan on taas merkinnyt suunnilleen vastaavan suuruista tulotason nousua kuin 1980-luvun lopussa työvoimaan siirtyneillä. (Taulukko 23.) Lama edeltävään aikaan verrattuna työvoimaan siirtyneiden riippuvuus tulonsiirroista on kuitenkin jäämässä korkeammalle tasolle, koska pääsy pysyviin työsuhteisiin on vaikeutunut ja epävakaa työmarkkinatilanteet ovat lisääntyneet varsinkin työuran alussa.

Työvoimaan siirtymiseen verrattuna siirtymä työllisyyteen on vaihtuvampi ilmiö. Tulostemme mukaan vuonna 1997 työvoimaan siirtyneistä 84 % kuului työvoimaan myös seuraavana vuonna, mutta työllisyyteen siirtyneistä selvästi pienempi osa (72 %) oli työllinen-asetelmassa myös seuraavana vuonna siirtymävuoden jälkeen. Siirtymä työvoiman ulkopuolelta työllisyyteen merkitsee myös luonnollisesti suurempaa tulotason nousua kuin yksinomaan siirtyminen työvoimaan. Näin on ollut etenkin laman jälkeisinä taloudellisen kasvun vuosina.

Siirtymät	Valtionveronalaiset tulot					
	Siirtymä vuonna 1989					
	1988	1989	1990, status***		Muutos 1988–89	Muutos 1988–90**
ennallaan			muuttunut			
Siirtymä työvoimaan	40 500	59 600	90 100	44 700	47,2	122,5
Siirtymä työvoiman ulkopuolelta työllisyyteen	41 300	62 400	95 300	51 100	51,1	130,8
Siirtymä työttömyydestä työllisyyteen	65 700	75 100	91 400	67 000	14,3	39,1
Siirtymä vuonna 1993						
	1992	1993	1994, status***		Muutos 1992–93	Muutos 1992–94**
			ennallaan	muuttunut		
Siirtymä työvoimaan	44 600	54 300	74 700	40 900	21,7	67,5
Siirtymä työvoiman ulkopuolelta työllisyyteen	48 400	67 600	95 100	52 000	39,7	96,5
Siirtymä työttömyydestä työllisyyteen	77 300	79 600	99 000	64 800	3,0	28,1
Siirtymä vuonna 1997						
	1996	1997	1998, status***		Muutos 1996–97	Muutos 1996–98**
			ennallaan	muuttunut		
Siirtymä työvoimaan	40 000	59 100	87 800	42 500	47,8	119,5
Siirtymä työvoiman ulkopuolelta työllisyyteen	41 000	67 900	103 500	55 300	65,6	152,4
Siirtymä työttömyydestä työllisyyteen	68 000	83 200	113 300	66 800	22,4	66,6

**Muutosprosentit on laskettu niille, joiden status on säilynyt ennallaan.

***Status ennallaan -tilanne tarkoittaa, että siirtymän jälkeisenä vuonna henkilön tilanne on sama kuin siirtymävuonna, esimerkiksi työvoimaan siirtynyt kuuluu työvoimaan myös siirtymää seuraavana vuonna. Status muuttunut -tilanne tarkoittaa, että siirtymän jälkeisenä vuonna henkilön tilanne on eri kuin siirtymävuonna.

Taulukko 23. Keskimääräiset valtionveronalaiset tulot (mk) ja tulotason muutos (%) siirtymissä työvoimaan ja työllisyyteen vuosina 1989, 1993 ja 1997.

Vuonna 1997 työvoiman ulkopuolelta työlliseen työvoimaan siirtyneiden verotettavat tulot olivat työlliseksi siirtymävuonna 1,7 kertaa ja siirtymää seuraavana vuonna 2,5 kertaa suuremmat kuin ennen siirtymää. Laman jälkeen siirtymä työlliseksi on myös merkinnyt selvempää tulotason nousua kuin ennen lamaa, mikä osaltaan kertoo aikuisiällä työlliseksi siirtymien määrän kasvusta. (Taulukko 23.) Tulonsiirtojen osuus työlliseksi siirtyneillä jää tulostemme mukaan suhteellisen pieneksi siirtymää seuraavana vuonna, mutta ei vielä siirtymävuonna. Lisäksi tulonsiirto riippuvuus on suurempaa työttömyydestä kuin työvoiman ulkopuolelta työllisyyteen siirtyneillä. Siirtymä työttömyydestä työlliseen työvoimaan ei myöskään paranna tulotasoa yhtä paljon kuin siirtymä työvoiman ulkopuolelta työlliseen työvoimaan (taulukko 23).

Vuonna 1997 työlliseen työvoimaan työttömyydestä siirtyneistä kaksi kolmesta oli työllinen myös vuonna 1998 ja työvoiman ulkopuolelta työllistyneistä suurempi osa (79 %). Työvoiman ulkopuolelta työllistyneet säilyttivät asemansa työmarkkinoilla paremmin kuin työttömyydestä työllistyneet. Noin 65 % heistä oli vuonna 1998 vähintään ylemmän keskiasteen suorittaneita. Kun työmarkkinoiden dynamiikan lisääntymisen myötä työlliseksi siirrytään määrällisesti enemmän työttömyydestä kuin työvoiman ulkopuolelta, merkittävän osan kohdalla siirtymä työlliseksi ei todellakaan vielä takaa kovin vakaata työmarkkina-asemaa.

Normaalityösuhteeseen työllistyminen on tulostemme mukaan erityinen. Suurimmaksi osaksi normaalityösuhteeseen työllistytään työllisestä työvoimasta. Laman jälkeen näissä siirrymissä on myös ylletty korkeampaan tulotasoon kuin siirrymissä työvoiman ulkopuolelta tai työttömyydestä normaalityösuhteeseen. Riippuvuus tulonsiirroista on normaalityösuhteessa olevilla vähäinen, eikä siinä tapahtunut merkittävää muutosta 1990-luvulla.

Siirtymä normaalityösuhteeseen on tulkittu siten, että siirtymävuonna henkilö oli koko vuoden palkkatyössä. Riippuen siitä, mistä asemasta (työttömyydestä, työvoiman ulkopuolelta, työllisyydestä) vuonna 1996 koko vuoden työsuhteeseen siirryttiin, 71–80 % oli koko vuoden työsuhteessa myös vuonna 1998. Erityisesti työvoiman ulkopuolelta normaalityösuhteeseen työllistyneiden koulutustaso on korkea. Joka kolmannella on korkea-asteen tutkinto ja kahdella kolmesta vähintään ylempi keskiasteen tutkinto. Suurin osa on naisia. Työllinen-asemasta tai työttömyydestä normaalityösuhteeseen työllistyneiden koulutustaso ei ole yhtä korkea. Työttömyydestä normaalityösuhteeseen työllistyneistä suurin osa on miehiä.

Toimialakohtaisen siirtymän läpikäyneiden henkilöiden verotettavien tulojen taso on 1990-luvulla siirtymän jälkeisenä vuonna ollut samaa suuruusluokkaa kuin työllinen-asemasta normaalityösuhteeseen työllistyneiden. Sikäli toimialakohtainen siirtymä on erityinen, ettei se työuran aikana juurikaan nostanut tulotasoa 1980-luvun lopussa. Lamavuosina toimialan vaihtaminen saattoi merkitä paremmin palkatun työn jättämistä ja siirtymävuonna jopa tulomenetyksiä. 1990-luvun lopulle tultaessa toimialan vaihtaneet onnistuivat jonkin verran parantamaan tulotasaansa, joskaan tulotason nousu ei ollut huomattavaa. Pääasiassa toimialan vaihtajat olivat vähän koulutettuja. Vuonna 1997 toimialaa vaihtaneista ja edelleen vuonna 1998 samalla toimialalla työskennelleistä useammalla kuin joka toi-

sella oli suoritettuna korkeintaan alempi keskiasteen tutkinto. Enimmäkseen he olivat miehiä.

Ammatin vaihtaminen on toisenlainen prosessi. Ammatin vaihtajat onnistuivat parantamaan tulotasoaan jo lamavuosina, mikä saattaa kertoa siitä, että ammatin vaihdon yhteyteen monella liittyy uudelleen kouluttautuminen toisin kuin toimialavaihdoksissa. Myös muuttaminen paikkakunnalta toiselle näyttää tulostemme mukaan parantavan yksilöiden sosiaalis-taloudellisia tilanteita. Laman jälkeen muutaneiden tulotason nousu on ollut selvempää kuin ennen lamaa. Vuonna 1997 asuinpaikkakuntaa vaihtaneet ja edelleen vuonna 1998 samalla paikkakunnalla asuneet ylsivät lähes kolmanneksen parempaan tulotasoon kuin ennen muuttoa. Etupäässä muuttajat ovat nuoria (keski-ikänsä 34-vuotiaita) ja suurin osa on miehiä. Asuinpaikkakunnan vaihtamisen tärkeä osa työvoimaan kuuluvilla on valikoivuus ja sen mahdollistaa tärkeä asema työelämässä ja/tai yksilön preferenssit asuinympäristöstään. Muuttamien on useissa tapauksissa hyväosaisuuden realisoimista, missä yksilön mieltymykset ja arvovalinnat ohjaavat elämänkulkua ja arkea.

Työsuhteen vaihtuminen ei yleisellä tasolla näytä olevan taloudellisia menetyksiä aiheuttava riski. Siirtymien taloudelliset vaikutukset ovat erilaisia erilaisissa siirtymissä. Suurimmat taloudelliset menetykset yksilöille aiheutuvat työsuhteen katkeamisesta ja työttömäksi joutumisesta, opiskelun aloittamisesta aikuisiässä tai muusta siirtymästä työvoiman ulkopuolelle, esimerkiksi ennenaikaisesta eläkkeelle jäämisestä.

Siirtymä työllisyydestä työttömyyteen merkitsee selviä tulotason menetyksiä ja lisää riippuvuutta tulonsiirroista. Siirtymissä työllisyydestä työttömäksi tulotason pudotus on myös taloudellisen nousun vuosina 1990-luvun lopussa ollut suurempaa kuin ennen lamaa. Vuonna 1997 työllisyydestä työttömyyteen ajautuneiden ja edelleen vuonna 1998 työttömänä olleiden verotettavien tulojen taso aleni neljänosalla. Osaltaan kysymys on työttömyyden pitkittymisestä lamaa edeltävään aikaan verrattuna. (Taulukko 24.) Lähes joka toisella vuonna 1997 työllinen- asemasta työttömäksi joutuneista työttömyys jatkui myös vuonna 1998. Pääasiassa he olivat ydinkeski-ikää lähellä olevia (keski-ikänsä 44-vuotiaita) ja huomattavalla osalla (75 %:lla) oli suoritettuna korkeintaan alempi keskiasteen tutkinto.

Lyhytaikainen työttömyys ei välttämättä vielä alenna tulotasoa, koska työttömyysturva on tarkoitettu ohimeneväksi toimeentulon turvaajaksi. Työttömyyden pitkittyessä työttömyysturvan kompensatiotaso heikkenee, mikä näkyy tulotasossa. Erityisesti lamavuosina työllinen- asemasta työttömäksi joutuminen merkitsi monelle ajautumista pitkittyneeseen työttömyyteen ja tulotason pudotus oli huomattavaa. Työvoimasta pois siirtymisen taloudelliset menetykset ovat vielä tätäkin selvemmat. Opiskelun aloittamiseen ja varhaiseen eläkkeelle siirtymiseen sisältyy helposti sosiaalis-taloudellisia menetyksiä. Opiskelijaksi vuonna 1997 siirtyneiden tulotaso aleni kolmanneksella ja työiässä (keski-ikänsä 58-vuotiaiden) eläkkeelle siirtyneiden runsaalla kymmenesosalla vuoteen 1998 mennessä (taulukko 24). Osin kysymys on perinteisiin palkkatyön riskeihin kuuluvista menetyksistä, joita kompensoidaan yhteiskuntapolitiikan keinoin. Vuonna 1998 esimerkiksi eläkkeelle siirtyneiden verotettavista tuloista 86 % koostui tulonsiirroista.

Siirtymät	Valtionveronalaiset tulot					
	Siirtymä vuonna 1989					
	1988	1989	1990, status***		Muutos 1988–89	Muutos 1988–90**
ennallaan			muuttunut			
Siirtymä työllisyydestä						
työttömyyteen	83 300	81 200	74 900	80 700	-2,5	-10,1
Siirtymä pois työvoimasta	80 600	64 600	56 200	75 900	-19,9	-30,3
Siirtymä opiskelijaksi*	57 500	51 800	35 300	68 800	-9,9	-38,6
Siirtymä eläkkeelle	84 900	81 800	75 600	81 300	-3,7	-11,0
	Siirtymä vuonna 1993					
	1992	1993	1994, status***		Muutos 1992–93	Muutos 1992–94**
			ennallaan	muuttunut		
Siirtymä työllisyydestä						
työttömyyteen	96 600	84 800	65 100	80 700	-12,2	-32,6
Siirtymä pois työvoimasta	88 400	69 900	62 400	69 900	-20,9	-29,4
Siirtymä opiskelijaksi*	61 800	47 900	35 000	60 100	-22,5	-43,4
Siirtymä eläkkeelle	95 900	90 000	84 600	36 800	-6,2	-11,8
	Siirtymä vuonna 1997					
	1996	1997	1998, status***		Muutos 1996–97	Muutos 1996–98**
			ennallaan	muuttunut		
Siirtymä työllisyydestä						
työttömyyteen	88 100	79 600	65 700	81 700	-9,6	-25,4
Siirtymä pois työvoimasta	80 000	66 500	65 200	67 000	-16,9	-18,5
Siirtymä opiskelijaksi*	54 800	49 900	36 200	61 300	-8,9	-33,9
Siirtymä eläkkeelle	102 900	98 000	89 700	55 100	-4,8	-12,8

*Pääasiallisen toiminnan mukaan.

**Muutosprosentit on laskettu niille, joiden status on säilynyt ennallaan.

***Status ennallaan -tilanne tarkoittaa, että siirtymän jälkeisenä vuonna henkilön tilanne on sama kuin siirtymävuonna. Status muuttunut -tilanne tarkoittaa, että siirtymän jälkeisenä vuonna henkilön tilanne on eri kuin siirtymävuonna.

Taulukko 24. Keskimääräiset valtionveronalaiset tulot (mk) ja tulotason muutos (%) siirtymissä työttömyyteen ja työvoiman ulkopuolelle vuosina 1989, 1993 ja 1997.

Edellä toteutettu erilaisten siirtymien keskinäinen vertaaminen tuottaa yhden kuvan siirtymien merkityksestä. Toisenlainen kuva saadaan, kun verrataan tietynikäisistä työvoimaan kuuluvista miehistä ja naisista niiden taloudellisia tilanteita keskenään, joilla jokin siirtymä on tapahtunut ja joilla sitä ei ole tapahtunut. Verrattavat ryhmät vakioidaan paitsi siirtymän ja sen kokemisen suhteen myös muutamilta taustamuuttujiltaan (iältään ja sukupuoleltaan). Vakioinneista huolimatta vertaaminen siirtymää kokemattomien joukkoon merkitsee suhteellisen yleisellä tasolla tapahtuvaa vertailua, jossa väliin tulevien tekijöiden huomioon ottaminen on rajallista ja johtopäätökset suuntaa antavia.

Toimialaa vuosina 1994–1996 vaihtaneiden tulotaso oli alhaisempi vuonna 1997 kuin vertailuryhmän eli niiden henkilöiden, jotka eivät vaihtaneet toimialaa. Varsinkin työuran myöhemmässä vaiheessa toimialaa vaihtaneet (vuonna 1943 syntyneet) joutuivat tyytymään noin kolmanneksen alempaan tulotasoon ja miehet jossain määrin naisia selvemmin. Vuosina 1994–1996 työuran muotoutumisvaiheessa toimialaa vaihtaneiden tulotason ero vertailuryhmään oli suurempi kuin vuosina 1991–1993 toimialaa vaihtaneiden ero vertailuryhmään. Tämä tukee jo edellä esittämääme tulosta siitä, että erityisesti lamavuosina toimialan vaihto saattoi monen kohdalla tarkoittaa paremmin palkatun työn jättämistä, mutta ei samalla tavalla enää uuden taloudellisen nousun vuosina varsinkaan nuorissa ikäluokissa.

Vuonna 1943 syntyneiden naisten siirtymät toiseen ammattiin merkitsivät keskimääräisesti selvää tulojen alentumaa vertailuryhmään verrattuna. Uuden taloudellisen kasvun vuosina ammattia vaihtaneet miehet ylsivät vertailuryhmää korkeampaan tulotasoon samoin kuin nuoriin ikäluokkiin kuuluvat sukupuolesta riippumatta. Toiselle paikkakunnalle muuttamisen osalta naiset olivat selvästi sopeutujan rooleissa miehiin verrattuna. Vaikka asuinpaikkakuntaa vaihtaneiden naisten tulotaso oli vertailuryhmään nähden korkeampi, ei muuttaneiden naisten tulotaso parantunut vertailuryhmään nähden yhtä paljon kuin muuttaneiden miesten tulotaso varsinkaan myöhemmällä iällä. Ilmeisesti perheissä edelleenkin muutetaan enemmän miehen työpaikan perässä kuin naisen, minkä suuntaisia tuloksia muutkin tutkijat ovat saaneet (esim. Jolkkonen 1998). Pendelöinti sen sijaan on tuloilla mitaten sekä miehille että naisille resurssikysymys ja sen merkitys työvoiman taloudellisessa selviytymisessä vain korostui 1990-luvulla. Uuden taloudellisen nousun vuosina asuinpaikkansa ulkopuolella työssä käyneet saavuttivat tulostemme mukaan ikäryhmästä riippuen 22–26 % korkeamman tulotason kuin vertailuryhmään kuuluvat.

Siirtymät eivät ole enää työelämän todellisuuden heikkoja signaaleja, eivätkä mahdollisuuksien visioita, vaan kehitystrendin ilmentymiä yksilöiden paikan ja toiminnan vaihdoksista. Paikan ja toiminnan vaihdoksien taustalla on sekä työmarkkinoiden kasvavat vaatimukset, työvoiman sisäisen kilpailun kiristyminen että yksilöiden kasvava pyrkimys arkensa erilaiseen ja vaihtoehtoiseen järjestämiseen. Tulosten mukaan yksilön elämänsä vaiheella ja työmarkkinakansalaisuuteen tulemisen ajankohdalla sekä yksilön omalla toiminnalla on suuri merkitys työmarkkinoille osallistumisen luonteessa ja sen muotoutumisessa. Siirtymien määrä näyttää

olevan huomattavasti kasvamassa varsinkin nuorilla ikäluokilla, joiden palkkatyöhön kiinnittymisen mahdollisuudet työmarkkinoilla tapahtuneista muutoksista joutu-
tuen poikkeavat ratkaisevalla tavalla vanhemmille ikäluokille aikoinaan tarjoutu-
neista mahdollisuuksista.

Vuoden 1995 työvoimasta joka toisella oli vuosina 1995–1998 ainakin yksi siirtymä, kun vuositasoisista siirtymistä tarkastellaan siirtymää työllisyyteen, työtömyyteen, opiskelijaksi, eläkkeelle, ammatillista siirtymää, toimialakohtaista siirtymää ja muuttoa paikkakunnalta toiselle. Lähes joka viidennellä siirtymiä oli kolme tai enemmän, mitä voidaan jo pitää vuositasoisten siirtymien osalta huomattavana määränä (taulukko 25).

Siirtymien määrä	Henkilöä	%
Ei siirtymiä	1 142 380	50,5
Yksi siirtymä	484 300	21,4
Kaksi siirtymää	293 880	13,0
Kolme tai useampi siirtymä	339 820	15,1
Yhteensä	2 260 380	100,0

*Vielä seurannan lopussakin kaikki olivat alle 65-vuotiaita eli työhön osallistumista kuvaavien tavoiteikärajojen sisäpuolella.

Taulukko 25. Vuonna 1995 työvoimaan kuuluvat (21–61-vuotiaat*) siirtymien määrän mukaan vuosina 1995–1998.

Työmarkkina-aseman vaihdosten ja sosiaalisten siirtymien suuri määrä ja toistuvuus voidaan tulkita merkeiksi 1990-luvulla alkaneesta työmarkkinoiden dynamisoinimisesta. Siirtymät eivät liity vain vuosikymmen alun taloudelliseen taantumiseen, vaan laajasti työmarkkinoiden toiminnallisiin muutoksiin. Siirtymien lisääntymistä yksilöiden työuran aikana voidaan pitää koko yhteiskunnan ja työmarkkinoiden megatrendinä, joiden seurauksia yhteiskunnan toiminnalle tai vaikutuksia yksilöiden elämässä ei ole riittävästi ymmärretty.

Suomessa yhteiskuntapolitiikan lähtökohtana on ollut huomattavan staattinen työmarkkinoiden järjestelmä, toimintatapa ja ymmärrys yksilöiden elämään liittyvistä muutoksista. Yhteiskunnallisessa keskustelussa suurimman huomion on saanut työllisyysaste yhteiskunnan ja työmarkkinoiden toimivuuden osoituksena, mutta sen rinnalle tarvitaan keskustelua työmarkkinoiden dynaamisuudesta (vrt. Koistinen 1994; Schmid 1998). Mitä enemmän dynamiikkaa työmarkkinoilla vaaditaan ja halutaan, sitä suurempi määrä erilaisia siirtymiä ja sitä enemmän tarvetta rakentaa "siltoja" siirtymien työllisyydessä. Mitä enemmän yksilöt voivat luottaa sellaisien vaihtoehtojen olemassaoloon, joilla voidaan helpottaa siirtymistä työmarkkinoille, sitä enemmän he sietävät epävarmoja tilanteita työmarkkinoilla. Yhteiskuntapolitiikan tulisi tukea ammatin, toimialan, asuinpaikan ja työsuhteen vaihtamista. Nyt siirtyjinä useimmiten ovat hyväosaiset palkansaajat, joilla on sekä

mahdollisuuksia että omaa aktiviteettia. Yhteiskuntapolitiikan sisällön tarkistaminen yksilöiden nykyisen joustavuuden huomioon ottavaksi ja yksilöitä muutoksissa tukevaksi voidaan pitää yhtenä keskeisenä perusteena tuleville rakenteellisille reformeille. Tällä hetkellä yksilöiden joustavuus ja sopeutuvuus ovat kasvamassa huomattavasti nopeammin kuin eri yhteiskuntapolitiikan muotojen ja toimenpiteiden uusiminen nykyisiä olosuhteita vastaavaksi.

7 | SOPEUTUMINEN: KOULUTUKSELLINEN DYNAMIIKKA

Koulutus on ollut keskeinen modernin teollisuus- ja hyvinvointiyhteiskunnan instituutio. Teollisissa yhteiskunnissa koulutus toimi kulttuuriperinnön siirtäjänä ja uuden sukupolven sosiaalistajana yhteiskuntaan ja työelämän sääntöihin. Se toimi yksilöiden ja ryhmien valikoijana sosiaalisiin ja tuotannollisiin asemiin sekä yhteiskunnallisten voimavarojen kasvattajana tuotannon ja kulttuurin tarpeisiin (Raivola ym. 1997; Rinne & Salmi 1998; Lehtisalo & Raivola 1999). Koulutuksen ensisijaisena tehtävänä oli työvoiman kvalifiointi tiettyjen ja suhteellisen rajattujen ammatillisten työtehtävien suorittamiseen. Moderneissa yhteiskunnissa on pyritty minimoimaan koulutukseen liittyvät riskit. Ammatillista koulutusta on järjestetty laadullisesti ja määrällisesti työmarkkinoiden tarpeiden mukaan. Yhteiskunta on ohjannut koulutusta laein ja opetussuunnitelmin sekä vastannut koulutuksen tavoitteista, resursseista ja tutkintojen kelpoisuuksista työmarkkinoilla. Hyvinvointivaltioissa yhteiskunnallista eriarvoisuutta on pyritty lieventämään tarjoamalla kaikille yhtäläiset koulutusmahdollisuudet. Moderniin koulutukseen on liittynyt vahvasti koulutuksellisen tasa-arvon takaamisen idea. Koulutus- ja sosiaalipoliittiset päämäärät ovat kulkeneet rinta rinnan. Moderni koulutus on perustunut poliittis-hallinnollisesti ohjautuvalle mallille, jossa ovat painottuneet mahdollisuuksien tasa-arvo ja koulutus kansalaisuuteen kasvattamisena (sosialisaatio). Taloudelliset motiivit ovat olleet vähemmän keskeisessä asemassa.

Jälkmodernissa modernin koulutuspoliittiset ja yhteiskunnalliset motiivit ovat korvautuneet taloudellisilla motiiveilla. Poliittis-hallinnollisesti ohjautuvan mallin tilalle on tullut markkina-työelämälähtöisesti ohjautuva malli. Tässä mallissa kansainvälinen kilpailukyky ja tehokkuus nousevat keskiöön ja tasa-arvoperiaate on jäänyt taustalle. Koulutusjärjestelmästä muodostuu tiedosta ja osaamisesta käytävän globaalien kilpailun osa. Tässä mallissa pyritään myös maksimoimaan koulutuspanostuksesta saatava voitto. (Cowen 1996, 162; Rinne & Salmi 1998, 188–189.) Taloudesta, tehokkuudesta ja kilpailukykyä on muodostunut koulutuspoliittinen

mantra. Koulutuspolitiikassa elinikäistä oppimista ei enää perustella ensisijaisesti tasa-arvon, sivistyksen ja emansipaation, vaan työelämän kilpailukyvyyn ja joustavuuden lisäämisen tarpeella. (Rinne & Salmi 1998, 181; vrt. Tuomisto 1998.) Elinikäisen oppimisen tarve nousee lähinnä ulkoisista ja rakenteellisista tekijöistä. Tämä näkyy esimerkiksi Lissabonissa maaliskuussa 2000 pidetyn Eurooppa-neuvoston kokouksen päätelmissä, joissa elinikäinen oppiminen nähdään keinona sopeutua yhteiskunnallisiin ja taloudellisiin muutoksiin. Elinikäiseen oppimiseen tavoitteiksi asetetaan myös aktiivisen kansalaisuuden ja työllistettävyyden edistäminen (European Commission 1998; Komission yksiköiden ... 2000).

Markkina-työelämälähtöisessä mallissa kysymys tasa-arvosta liittyy siihen, missä määrin eri ryhmät otetaan mukaan tai rajataan ulos koulutuksesta. Tasa-arvon yhteydessä on puhuttu saatavuuden tasa-arvosta, selviytymisen tasa-arvosta, tuotosten tasa-arvosta sekä lopputulosten tasa-arvosta. Kysymys saatavuuden ja selviytymisen tasa-arvosta on muuttunut aiempaa monimutkaisemmaksi, kun elinikäinen koulutus ja epämuodollisen oppimisen mahdollisimman tehokas hyödyntäminen ovat muuttuneet osaksi yksilön arkipäivää. Kyse ei ole enää niinkään siitä, onko kaikilla kansalaisilla oikeus koulutukseen, vaan siitä, kuinka eri ryhmät kykenevät pysyttelemään koulutusjärjestelmässä tai muun ammatillisia taitoja edistävän oppimisen piirissä koko työuran ajan. (Vrt. Rinne & Salmi 1998, 182–183.) Koulutuksellisesta kilpailusta on muodostunut "elinikäinen" kamppailu paikasta hyväosaisten so. työllisten ja koulutuskelpoisten joukossa. Jälkmodernissa maailmassa voittajat ja häviäjät seulotaan pitkälti taloudellisten, sosiaalisten, symbolisten sekä kulttuuristen pääomien ja verkostojen kentillä sen suhteen, kenellä on mahdollisuus päästä mukaan uusiin informaatio- ja viestintärakenteisiin ja kenellä on paikka niissä. (Rinne & Salmi 1998, 182–183; Lash 1995, 166–168; Bourdieu 1984; vrt. Maroy & Doray 2000.)

Työllisiä ei palkita vain palkkapussilla, vaan myös paremmilla sosiaalisilla oikeuksilla, koulutusmahdollisuuksilla ja hyvinvointipalveluilla (Koistinen 1999, 208). Pitkälle koulutetuille tarjoutuu enemmän koulutusmahdollisuuksia kuin alhaisen koulutuksen omaaville. Samalla kun henkinen pääoma kasautuu, tapahtuu myös muunlaista hyvinvoinnin kasautumista ja eriarvoistumista. Mitä enemmän työnantaja on työntekijäänsä kouluttanut, sitä todennäköisemmin työnantaja pyrkii myös pitämään työntekijän palkkalistoillaan. Eriarvoistumiskehitys ilmenee myös niin, että muodollisen koulutuksen valikoivat prosessit voimistuvat työelämään kiinnittymisen jälkeen. Koulutustaso valikoi työntekijöitä erilaisiin työtehtäviin ja aseisiin organisaatioissa. Osalle korkeasti koulutettuja muodostuu työnantajan tuottamien koulutuksellisten etuisuuksien, työsuhdeturvan, työehdoista neuvottelun, työpaikan pysyvyyden ja taloudellisen turvallisuuden kannalta oleellisesti parempi asema kuin kouluttamattomille tai vähäisen koulutuksen saaneille. Korkea koulutustaso yhdistyneenä hyviin sosiaalisiin valmiuksiin ja elinikäisen oppimisen asenteeseen avaa mahdollisuuksia työelämään siirtymisvaiheessa, edistää työelämässä pysymistä sekä sosiaalista turvallisuutta ja sopeutumista. Koska aikuiskoulutuksessa yksilö itse kustantaa ainakin osan koulutuksestaan, on vähemmän koulutetulla ja pienempää palkkaa ansaitsevalla heikommat taloudelliset mahdollisuudet hankkia koulutusta.

Aikuisväestön koulutusmarkkinoilla on kahtiajako, jossa työssä oleville ja työtömille on muodostunut erilliset koulutusmarkkinat (Koistinen 1999, 208–209) ja jossa "opiskelija-aines" samoin kuin koulutuksen tulos ja työllistymisvaikutukset ovat erilaiset. Aikuiskoulutus osaltaan uusintaa valtakulttuurista ja tuottaa ylemmille yhteiskuntaryhmille mahdollisuuksia erottautua alemmista ryhmistä (vrt. Jarvis 1985). Koulutuksellista valikointia tapahtuu eriytyneillä aikuiskoulutusmarkkinoilla ja oppilaitosten opiskelijavalinnoissa. 1990-luvulla tulosvastuullisuus ja tehokkuuden vaatimus ovat kiihdyttäneet koulutukseen hakeutuneisiin kohdistuvaa valikointia.

Väestön koulutustasoa voidaan säädellä koulutuspolitiikan ja muun yhteiskuntapolitiikan avulla. Koulutukseen hakeutuminen ei ole kuitenkaan riippuvainen yksin yhteiskunnan tarjoamista koulutusmahdollisuuksista. Tämä on koulutuspoliittisesti merkittävä kysymys. Koulutuspoliittiset tavoitteet ja aikuiskoulutukseen osallistuminen ovat ristiriidassa keskenään. Koulutukseen jäävät hakeutumatta tai eivät pääse oppilaitoksiin opiskelemaan ne, jotka eniten tarvitsisivat koulutusta (vrt. Rinne & Vanttaja 1999). Koulutukseen hakeutumispäätökseen vaikuttavat mm. yksilön arvot, elämäntapa, elämäntilanne, miesten ja naisten välinen työnjako, sukupuoliroolit, identiteetin muotoutuminen, tuotantorakenteessa tapahtuvat muutokset sekä työelämästä käsin nousevat vaatimukset ja työmarkkinatilanne. (Roos 1987 ja 1988; Käyhkö & Kurkko 1997; Antikainen 1998; Karisto ym. 1998, 175–176; Jolkkonen 1998; Kilpeläinen 2000.) Yksilöt suhtautuvat koulutukseen ja käyttävät koulutusta eri tavoin historiallisen ja yhteiskunnallisen tilanteen sekä oman elämäntilanteensa mukaisesti. (Antikainen 1998, 200.) Koulutuksen merkitys nousee yhtäältä yhteiskunta- ja yhteisötasolta, toisaalta yksilötasolta. Koulutuksellisten siirtymien ja yhteiskuntapolitiittisen päätöksenteon näkökulmasta on tärkeää ottaa huomioon, että yksilöt hakeutuvat koulutukseen sekä ulkoisten mahdollisuuksien ja esteiden (esim. oppilaitosten opiskelijavalintakäytäntöjen, taloudellisten ja elämäntilanteeseen liittyvien tekijöiden) että pakkojen (esim. koulutukseen osallistuminen hyvinvointivalttiollisten etuisuuksien saamisen ehtona, vastikkeellisuuden, tulonsiirtoriippuvuuden, tutkinto työllistymisen edellytyksenä) mukaan. Koulutukseen hakeutuminen tai hakeutumatta jääminen on viime kädessä yksilön tekemä valinta – joko vapaaehtoinen tai olosuhteiden pakosta tehty. Koulutukseen liittyvät valinnat suuntaavat yksilön elämänkulkua ja hankittu koulutus osaltaan ennakoivat yksilön kulttuurista, sosiaalista ja taloudellista hyvä- tai huono-osaisuutta (vrt. Kortteinen ym. 1999; Vaattovaara 1999). Koulutuksen vaikutus työmarkkina-aseman muotoutumiseen ja työmarkkinoilla selviytymiseen on viime vuosikymmenen aikana korostunut.

Suomalaisten koulutustasosta

Väestön koulutustaso kertoo paljon yhteiskunnasta ja sen kehitysvaiheesta ja vaikuttaa talouden toimintakykyyn. Nykyisin väestön koulutustaso on aikaisempina vuosikymmeninä harjoitetun koulutuspolitiikan ja laajemmin yhteiskuntapolitiikan tulos. Harjoitetun yhteiskuntapolitiikan lisäksi koulutustasoon vaikuttavat myös historialliset ja kulttuuriset tekijät. (Havén 1996.)

Toisen maailmansodan jälkeen Suomessa ryhdyttiin panostamaan koulutusjärjestelmään ja sen kehittämiseen tasa-arvon periaatteen mukaan ja koulujärjestelmä on rahoitettu käytännössä kokonaan julkisista varoista. OECD-maista vain Ruotsissa koulutusjärjestelmän julkisen rahoituksen bruttokansantuoteosuus on suurempi kuin Suomessa. (SVT Koulutus 1999: 4; Uusitalo 1999, 105.)

Toisen maailmansodan jälkeen harjoitetun koulutuspolitiikan tulokset ja kansakunnan historia on nähtävissä suomalaisten koulutustasossa selvästi nuorempien ja vanhempien ikäluokkien välisissä koulutuseroissa, jotka ovat EU-maiden suurimmat. Ikäryhmien väliset koulutuserot selittyvät pitkälti kahdella tekijällä: tuotantorakenteen muutoksella sekä harjoitetulla koulutus- ja yhteiskuntapolitiikalla. Suomi oli kansainvälisesti katsottuna pitkään maatalousvaltainen maa, jossa toimeentulon hankkiminen ei edellyttänyt muodollista koulutusta. Tuotantorakenteen muutos ja palkkatyöläistyminen sekä näihin liittyen 1960- ja 1970-luvulla tehty mittava panostus koulutukseen näkyy selkeästi siinä, että Suomessa sodan jälkeen syntyneiden koulutustaso on huomattavasti korkeampi kuin ennen sotaa syntyneiden. (Vrt. Havén 1996; Karisto 1998.)

Suomalaisten noin 40-vuotiaiden ja sitä nuorempien koulutustaso on EU:n jäsenmaiden korkeimpia. 1930- ja 1940-luvulla syntyneillä on keskimäärin sama koulutustaso kuin heidän ikäisillään EU-maissa. 1950-luvulla ja sen jälkeen syntyneet ovat jo selvästi korkeammin koulutettuja kuin ikätoverinsa EU-maissa keskimäärin. (Eurostat 1997.)

Koulutustason nopeaa kohoamista selittää osin se, että väestön koulutustaso oli alhainen vielä 1950-luvulla. 1960-luvulla aloitettiin voimakas resurssien suuntaaminen koulutukseen, minkä seurauksena väestön koulutustaso alkoi kohota nopeasti. Opiskelumahdollisuuksien ja opintososiaalisten etujen monipuolistaminen, työelämän kohonneet koulutusvaatimukset, koulutuspaikkojen määrällinen lisääminen ja koko maan kattavan laajan oppilaitosverkoston rakentaminen kohottivat koulutustasoa. Elinkeinorakenteen muutos ja siihen liittynyt palkkatyöläistyminen ja myöhemmin toimihenkilöistyminen jouduttivat koulutustason nousua. Sitten koulutustason nousuun ovat vaikuttaneet työmarkkinoiden koulutustasovaatimusten kiristyminen, työelämän muutokset, kiihtyvä teknologinen kehitys, sitkeä koulutususkon ja kansainvälistyminen. (Antikainen & Huotelin 1996, 9–15; SVT Koulutus 1998: 1, 66–68 ja 173–174.)

Koulutustason kohoaminen näkyy erityisen selvästi verrattaessa nuorten aikuisten ja varhaiskeski-ikässä olevien koulutustasoa heidän vanhempiensa koulutustasoon. Vuonna 1960 syntyneiden vanhemmista noin 70 %:lla on takanaan

ainoastaan perusasteen koulutus (Suikkanen ym. 1999, 106). Sen sijaan 1970-luvulla syntyneiden suurin ryhmä tulee mitä ilmeisemmin olemaan vähintään ylempään keskiasteen tutkinnon suorittaneita.

Tilastokeskuksen tuoreen koulutusrakennetilaston mukaan yli puolet (59 %) 15 vuotta täyttäneistä suomalaisista on suorittanut peruskoulun jälkeen tutkinnon lukiossa, ammatillisissa oppilaitoksissa, ammattikorkeakouluissa, yliopistoissa tai korkeakouluissa. Tutkinnon suorittaneita oli vuoden 1999 loppuun mennessä 2,5 miljoonaa ja ainoastaan peruskoulun, keskikoulun tai kansakoulun käyneitä 1,8 miljoonaa. Keskiasteen tutkinnon oli suomalaisista suorittanut 36 % ja korkeasteen tutkinnon 23 %. Edelliseen vuoteen verrattuna eniten oli lisääntynyt tutkijakoulutuksen suorittaneiden ja alemman korkeakoulututkinnon suorittaneiden määrä. (Tilastokeskus, Tilastouutiset 2001: 036.)

Koulutustasoerot ovat suuret iän, alueen ja sukupuolen mukaan. Suomessa naiset ovat miehiä koulutetumpia kuten Euroopan maissa keskimäärinkin. Ikäryhmistä eniten koulutettuja ovat 20–24-vuotiaat ja 35–39-vuotiaat. Alle 55-vuotiaat naiset ovat koulutetumpia kuin samanikäiset miehet, mutta yli 55-vuotiaiden kohdalla miehet ovat selvästi naisia koulutetumpia. Suomessa alueelliset erot korkeasteen tutkinnon suorittaneiden osuuksissa ovat kansainvälisesti verrattuna suuret. Sen sijaan keskiasteen suorittaneet ovat levittäytyneet alueellisesti suhteellisen tasaisesti. Yleisesti kaupungeissa asuva väestö on maaseutuväestöä koulutetumpaa ja nuorempaa. (Havén 1996; Tilastokeskus, Tilastouutiset 2001: 036.)

1990-luvulla alueellisiin koulutustaseroihin alkoivat vaikuttaa alueittaiset tuotantorakenne-erot sekä niihin liittyvä koulutetun väestön maassamuutto. 1990-luvulla aluepoliittisessa rahoituksessa painopistettä siirrettiin teknologian ja kasvukeskusten kehittämiseen. (Jääskeläinen 2001.) Harjoitettu politiikka tuotti alueellisia eroja tuotantorakenteessa ja työllisten ikä- ja koulutusrakenteessa. Korkeaa koulutusta vaativat työpaikat keskittyivät tietyille alueille. Nuorta ja koulutettua väestöä alkoi virrata maan muista osista näille alueille. Yleisesti ottaen voidaan sanoa, että mitä korkeammin koulutetusta väestöstä on kyse, sitä enemmän he muuttavat (vrt. Menestys kasaantuu ... 1999, 109–110). Osin tämä liittyy siihen, että korkeasti koulutetut ovat nuoria. Aineistojemme valossa on selvästi havaittavissa, että uuden taloudellisen nousukauden aikana etenkin korkeasteen ja ylempään keskiasteen koulutuksen saaneiden muutto paikkakunnalta toiselle on lisääntynyt.

Nuoren ja korkeasti koulutetun väestön keskittyminen tietyille alueille näkyi 1990-luvulla ennen muuta informaatiosektorilla. Informaatiosektorin painopistealueiksi muodostuivat Turku-Helsinki -akseli sekä Tampereen, Jyväskylän ja Oulun seudut. Nämä alueet tarjosivat työtä nuorille ja hyvin koulutetuille. Informaatiosektorilla työskentelevät ovat huomattavasti nuorempia kuin työlliset keskimäärin. Jopa 44 % alalla työskentelevistä on alle 35-vuotiaita, kun tämän ikäisten osuus kaikista maan työllisistä on vain 32 %. Lisäksi etenkin informaatiosektorin tavara-tuotannossa työskentelevistä huomattava osa on yliopistotasoisesti koulutettuja. (Tilastokeskus 1999: Tiedolla tietoyhteiskuntaan II.)

Tilastokeskuksen mukaan 15 vuotta täyttäneistä uusmaalaisista 64 %:lla on perusasteen jälkeinen tutkinto (Tilastouutiset 2001: 036). Vähiten (vajaat 54 %)

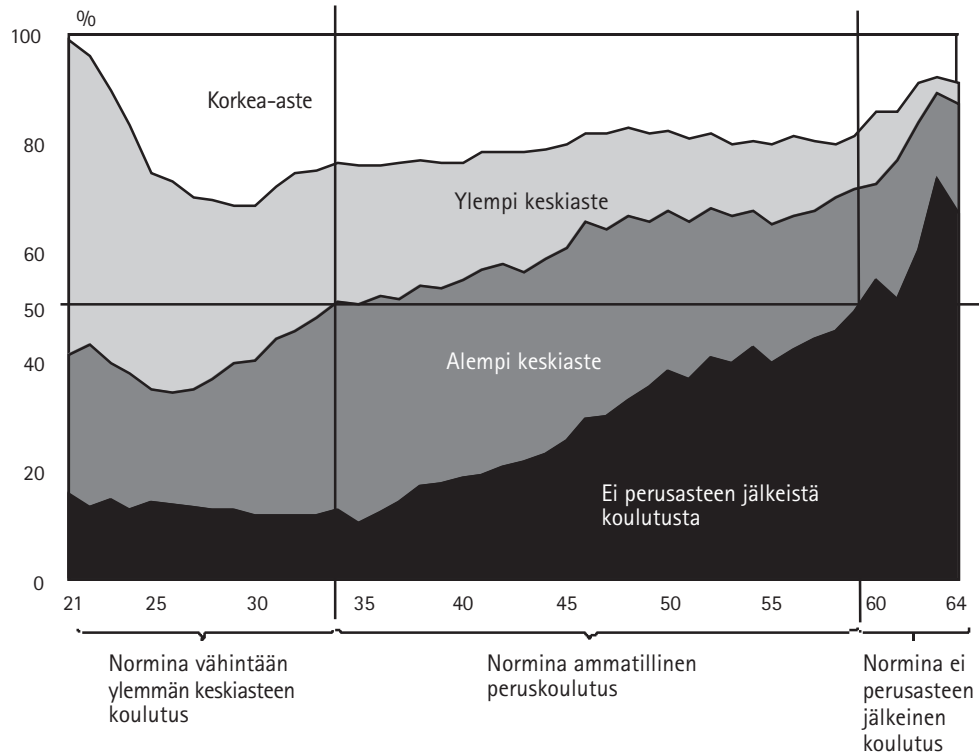
tutkinnon suorittaneita on Keski- ja Etelä-Pohjanmaalla. Tilanne näyttää kuitenkin varsin toisenlaiselta, jos tarkastellaan 25–34-vuotiaiden ryhmää. Tässä ikäryhmässä tutkinnon suorittaneiden osuus on suurin (noin 86 %) Pohjois-Pohjanmaalla, Pohjanmaalla ja Etelä-Pohjanmaalla sekä Keski-Suomessa eli aluilla, joille informaatiosektorin työpaikat ovat pitkälti kasautuneet. Sen sijaan Uudellamaalla ikäryhmästä hiukan yli 81 % on suorittanut perusasteen jälkeisen tutkinnon. Vain Ahvenanmaalla, Päijät-Hämeessä ja Itä-Uudellamaalla tutkinnon suorittaneiden osuus on alhaisempi kuin Uudellamaalla.

Työmarkkinoilla selviytyminen ja koulutus

1990-luvulla työmarkkinoiden rakenne uusiutui ja sitä uusittiin voimakkaasti. Vuosina 1990–1996 työmarkkinoilta poistui vähän koulutusta hankkineita. 1990-luvulla ennenaikaiselle eläkkeelle siirtymisen mahdollisuutta käyttivät eniten hyväksi juuri alhaisen koulutustason omaavat (ks. Suikkanen & Kangas 1996.) Työvoimasta poistuneista lähes 40 %:lla oli ainoastaan perusasteen tutkinto tai ei tutkintoa lainkaan. Korkea-asteen tutkinto oli vain joka kymmenennellä. Työmarkkinoille puolestaan siirtyi keskimäärin korkeamman koulutustason omaavia nuoria. Runsaalla neljänneksellä työvoimaan tulleista oli ainoastaan perusasteen koulutus. Korkea-asteen tutkinto oli 15 %:lla. Työmarkkinoille tulijoiden yleisin tutkinto oli ylemmän keskiasteen tutkinto. (Kiander ym. 2000, 62–63.) Seurauksena oli työvoiman keskimääräisen koulutustason nousu. Tulevaisuudessa työvoiman koulutustaso tulee edelleen nousemaan merkittävästi, sillä korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden määrä kasvaa entistä nopeammin ammattikorkeakoulujen perustamisen myötä.

Tuotannossa ja taloudessa tapahtuvat rakenteelliset muutokset muuttivat työntekijöiden koulutusvaatimuksia. Työmarkkinoilla oli tarjolla runsaasti hyvin koulutettua työtöntä työvoimaa ja samaan aikaan joillakin aloilla oli puute osaavasta työvoimasta. Heikommin koulutettua työvoimaa korvattiin paremmin koulutetulla. Aloilla, joilla oli puute koulutetusta työvoimasta, rekrytoitiin aluksi matalamman koulutustason omaavaa työvoimaa ja sitä mukaa kuin korkeasti koulutetun työvoiman tarjonta aloilla kasvoi, jäivät heikoimmin koulutetut työttömiksi tai haiketuivat koulutukseen. Esimerkkinä voidaan mainita informaatiosektori, joka rekrytoi vuosina 1996–1997 uutta työvoimaa suoraan oppilaitoksista yhteensä 13 400 henkilöä samaan aikaan, kun alalta jäi 6 000 henkilöä työttömäksi. (Tilastokeskus 1999: Tiedolla tietoyhteiskuntaan II.)

Aineistojemme mukaan yli puolet 21-34-vuotiaasta työllisestä työvoimasta oli suorittanut vähintään ylemmän keskiasteen tutkinnon vuonna 1997 (kuvio 13). Työllisen työvoiman koulutusastennormiksi on muotoutunut vähintään ylempi keskiaste. Normilla tarkoitamme rajaa, joka jakaa työllisen työvoiman kahteen yhtä suureen (50 % ja 50 %) osaan.

Kuvio 13. 21-64-vuotiaan työllisen työvoiman koulutusrakenne vuonna 1997.

Tuotannossa tapahtuneet muutokset ja koulutusjärjestelmän rakenteen muutos ovat toisiinsa liittyviä prosesseja. Ammatillisen peruskoulutuksen muotoutuminen normiksi vei ainoastaan 25 vuotta pääosin 1970- ja 1980-lukujen aikana. Ylemmän keskiasteen tutkinto on muodostumassa työmarkkinoiden normiksi seuraavien vajaan viidentoista vuoden aikana. Koulutusjärjestelmän rakenteen nopea muutos vauhdittaa tuotantojärjestelmän modernisoitumista ja tietoon perustuvan tuotannon ja työn keskeisyyttä. Koulutuksen sisällölliset kysymykset, kuten teoreettisen tiedon suhde käytäntöön, koulutuksen pituus ja joustavuus, koulutustasojen suhteet ja yksilöiden siirtymismahdollisuudet koulutusorganisaatioiden välillä ja käytännön oppimisen osuus asettuvat laadullisina ulottuvuuksina merkittävämpään asemaan. Suomalainen yhteiskunta on vastannut tuotannon muutosvaatimuksiin nostamalla koulutustasoa jatkuvasti ja kiihtyvällä vauhdilla. Tulevaisuudessa laadulliset uudistukset tulevat rakenneuudistusta tärkeämmiksi. Samalla koulutuksen järjestäminen eri tekijöineen on ensisijaista.

Tuloksemme tukevat Teollisuuden ja Työnantajain Keskusliitossa tehtyä arviota, jonka mukaan lähivuosina noin puolet teollisuuden työvoiman kysynnästä kohdistuu yliopisto- ja ammattikorkeakoulutasoisen koulutuksen saaneisiin ja toinen puoli toisen asteen koulutettuihin (TT:n koulutuspoliittiset teesit 2000). Työlliseen työvoimaan siirtyneiden koulutus rakenne muuttui vuodesta 1990 vuoteen 1998. Vielä 1990-luvun alussa työlliseen työvoimaan siirtyneistä lähes 60 % oli tulostemme mukaan korkeintaan alemman keskiasteen suorittaneita ja hiukan yli 40 % vähintään ylemmän keskiasteen suorittaneita. Vuonna 1998 tilanne oli muuttunut niin, että jo joka toinen työlliseen työvoimaan siirtyneistä oli suorittanut vähintään ylemmän keskiasteen tutkinnon. Vuonna 1997 enää joka viides työlliseen työvoimaan siirtynyt oli vailla perusasteen jälkeistä tutkintoa. Yleisin työlliseen työvoimaan siirtyneen tutkinto oli ylemmän keskiasteen tutkinto. Arvioimme, ettei vuonna 2020 pelkkä peruskoulutus mahdollista enää uuteen, alkavaan, työsuhteeseen kiinnittymistä. Sen sijaan iäkkäämmät työntekijät saattavat edelleen säilyttää aikoinaan pysyväksi muotoutuneen työsuhteensa ilman perusasteen jälkeistä koulutustakin.

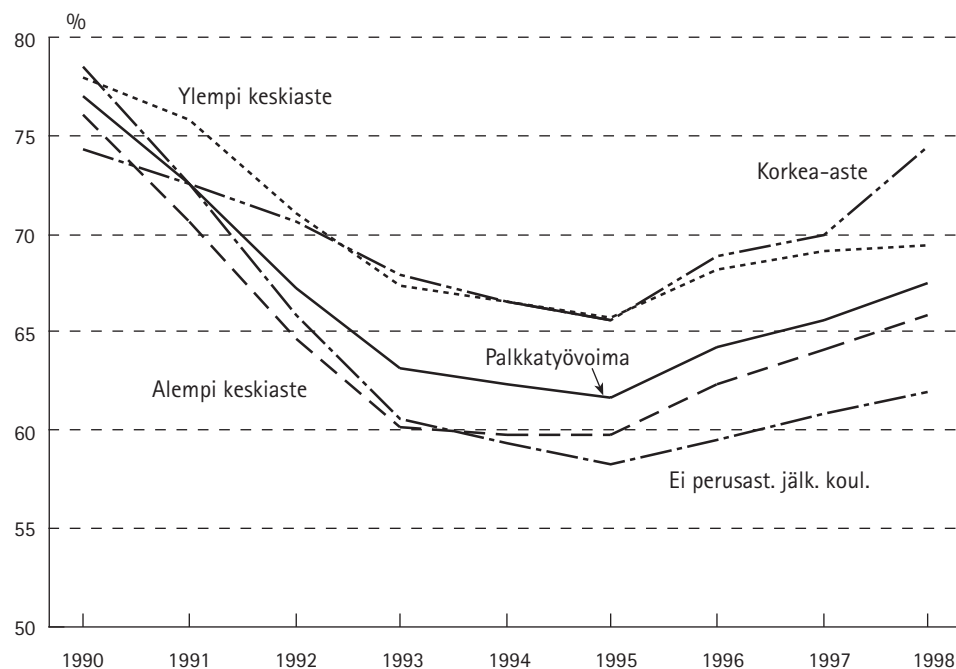
Työmarkkinakansalaisuus on ollut keskeinen taloudellisen selviytymisen ehto eri elämänvaiheissa ja riskitilanteissa. Normaalityösuhdemallille perustuvassa järjestelmässä sosiaalivakuutuksen tuottamien etujen taso on ollut sidottu yksilön työhistoriaan ja palkkatasoon. Pitkään jatkuneessa työsuhteessa olleiden palkkataso ja työsuhdeturva muodostuvat merkittävästi paremmaksi kuin vähän aikaa työsuhteessa olleiden. Työllisten taloudellinen ja sosiaalinen asema on parempi ja vakaampi kuin työttömien. Pysyvän palkkatyön ja kokoaikaisen palkkatyömalliin perustuvassa järjestelmässä pitkittyneeseen työttömyyteen joutuneilla riski "pudota" aste asteelta hyvinvointiyhteiskunnan turvaverkon varaan kasvaa.

Koulutus ja pysyvät työsuhteet merkitsevät parempia mahdollisuuksia työmarkkinoilla ja parempaa hyvinvointia monella tasolla: taloudellisella, terveydellisellä (fyysisellä ja psyykkisellä) ja sosiaalisella. Ei-typilliset työsuhteet tavallisesti lisäävät epävarmuutta ja riskejä. 1990-luvulla työttömyyden laajeneminen koskemaan koko työvoimaa, työttömyyden pitkittyminen ja pitkäaikaistyöttömyyden yleistyminen ovat korostaneet entisestäänkin koulutuksen merkitystä työmarkkinoilla selviytymisen ehtona.

1990-luvulla hyvä koulutus muodostui työmarkkinoilla selviytymisen ehdoksi, kun työttömyysriski laajeni koskemaan koko työvoimaa, työttömyysjaksot pitkityivät ja pitkäaikaistyöttömyys yleistyi. Kiristyneillä työmarkkinoilla tutkinnon suorittamisesta ja koulutusasteen kohottamisesta muodostui sopeutumis- ja riskienhallintakeino.

Työsuhteen normaalius ja epävakaus palkkatyövoimassa

Nähdäksemme normaalityösuhte on siirtymien työmarkkinoilla (Schmid 1998) selviytymisen kuvaajana liian ahdas. Palkkatyövoimasta laskettuna normaalityösuhteessa toimi vain runsas 67 % vuonna 1998. Normaalityösuhteen kautta selviytyjiin lukeutuvat etupäässä ennen 1990-lukua pysyvään työsuhteeseen työllistyneet ja iäkkäät työntekijät. Työsuhteen normaalisuusasteella tarkoitamme normaalityösuhteessa olleiden osuutta palkkatyövoimaan kuuluvista, ja vuonna 1998 keskimääräinen työsuhteen normaalisuusaste oli 10 prosenttiyksikköä alhaisempi kuin vuonna 1990. Kuvio 14 paljastaa, että koulutusasteen mukaan palkkatyöhön osallistumisen eriytyminen oli 1990-luvulla voimakasta. Korkeasteen ja ylemmän keskiasteen tutkinnon suorittaneet kuuluvat yhä selkeämmin työmarkkinoilla pärjääjiin työsuhteen normaalisuusasteella mitattuna. Korkeasteen suorittaneiden asema on parantunut verrattuna ylemmän keskiasteen tutkinnon suorittaneisiin etenkin 1990-luvun jälkipuolella ja erityisesti vuodesta 1997 lähtien.

Kuvio 14. Työsuhteen normaalisuusaste koulutusasteen mukaan vuosina 1990–1998.

1990-luvun alussa 74–78 % palkkatyövoimasta toimi normaalityösuhteessa eikä työsuhteen normaalisuusaste vielä tuolloin juuri eriytynyt koulutusasteen mukaan. Kuitenkin jo vuosikymmenen alussa vailla perusteen koulutusta olleilla ja korkea-asteen suorittaneilla oli hiukan keskimääräistä vakaampi työmarkkina-asema. Vuonna 1991 ylemmän keskiasteen suorittaneet ottivat vailla perusasteen jälkeistä koulutusta omaavien paikan keskimääräistä paremmin pärjääjien joukossa. Työsuhteen normaalisuusaste laski kaikilla koulutusasteilla 1990-luvun alkupuolella. Rajuinta lasku oli kuitenkin alemman keskiasteen suorittaneilla ja vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olleilla, joilla työsuhteen normaalisuusaste laski vuodesta 1990 vuoteen 1993 noin 16 prosenttiyksikköä. Vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olleilla normaalityösuhteessa toimineiden osuus jatkoi laskuaan vuoteen 1995 saakka, jolloin se oli enää 58 %. Alemman keskiasteen suorittaneilla työsuhteen normaalisuusaste oli 1990-luvulla alimmillaan 60 %. Laman jälkeen vain korkea-asteen tutkinnon suorittaneilla normaalityösuhteessa toimivien osuus on noussut lamaa edeltäneelle tasolle. (Kuvio 14.)

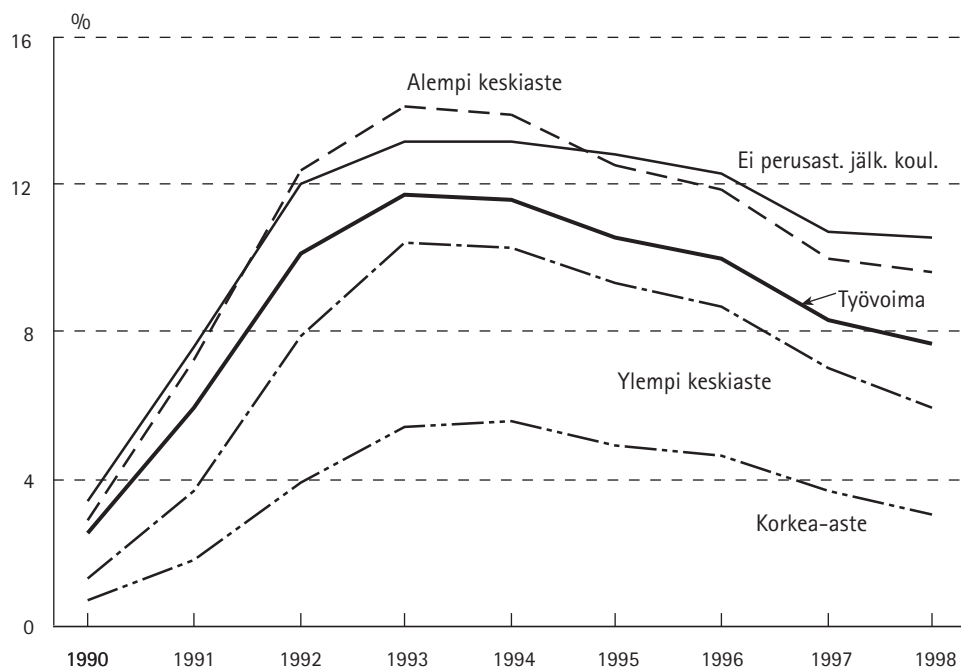
Työsuhteen epävakausteen olemme määritelleet niiden osuutena palkkatyövoimasta, jotka olivat vuoden aikana sekä palkkatyössä että työttömänä. Näin työmarkkina-asemien epävakaudesta mitaten koulutusasteen mukainen eriytyminen ei juurikaan kasvanut 1990-luvulla, vaan jo vuosikymmenen alussa vallinneet erot pysyivät tulostemme mukaan suurina ja lähes samoina. Kaikilla koulutusasteilla riski työmarkkina-aseman epävakaudesta oli vuonna 1998 selvästi suurempi kuin vuosikymmenen alussa. Alemman keskiasteen tutkinnon suorittaneiden työmarkkina-asetat olivat koko 1990-luvun ajan kaikkein epävakaimmat ja korkea-asteen suorittaneiden vakaimmat. Ylemmän keskiasteen suorittaneilla ja etenkin korkea-asteen suorittaneilla epävakaassa työmarkkina-asetassa olleiden osuus väheni tasaisesti vuodesta 1996 vuoteen 1998. Vähiten työsuhteen epävakaudessa tapahtui 1990-luvulla muutoksia ylemmän keskiasteen suorittaneilla.

Keskeinen 1990-luvun ilmiö oli työttömyyden merkittävä yleistyminen ja laajeneminen koskemaan myös korkeasti koulutettuja. Keskimääräistä paremmin työttömyydeltä ovat kuitenkin välttyneet vähintään ylemmän keskiasteen suorittaneet. Palkkatyövoimasta laskettuna vuosityöttömyysaste nousi vuosikymmenen alun 11 %:sta noin 24 %:iin vuoteen 1998 mennessä. Tämä merkitsee sitä, että vuonna 1998 keskimäärin joka neljäs palkkatyövoimaan kuuluva koki työttömyyttä. Alemman keskiasteen ja vailla perusasteen koulutusta olleista noin joka kolmas ja ylemmän keskiasteen tai korkea-asteen tutkinnon suorittaneista harvempi kuin joka viides koki työttömyyttä vuoden aikana. Myös vuosityöttömyysasteella mitattuna epävarmuus työmarkkinoilla oli suurempi vuonna 1998 kuin vuonna 1990. Työn osittaisuuden ja työttömyyden vuorottelu koskee huomattavaa osaa palkkatyövoimaan kuuluvista. Koulutusasteen mukainen eriytyminen on merkittävää ja se on lisääntynyt.

Edellä tarkastelun kohteena oli palkkatyövoima. Tarkasteltaessa koko työvoimaa koulutuksen merkitys korostuu entisestäänkin työmarkkinoilla menestymisen, selviytymisen ja häviämisen (syrjäytymisen) näkökulmasta. Kun työmarkkinoilla selviytymisen kriteeriksi asetetaan välttyminen työttömyydeltä, kysymys on joko

koko vuoden kestäneestä työhön osallistumisesta tai tilanteista, joissa siirrytään esimerkiksi työsuhteesta äitiyslomalle tai opiskelemaan tai siirrytään työmarkkinoiden ulkopuolelta työsuhteeseen ilman, että ennen tai jälkeen siirtymää on työttömyyttä. Aineistojemme valossa korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden selviytyminen työmarkkinoilla oli näin mitattuna 1990-luvun alkuvuosina heikompi kuin ylempien keskiasteen suorittaneiden, mutta vuonna 1992 korkea-asteen suorittaneiden suhteellinen asema parani. Koko 1990-luvun korkea-asteen ja ylempien keskiasteen suorittaneiden työllisyystilanne oli selvästi parempi kuin työvoimassa keskimäärin. Vähintään ylempien keskiasteen suorittaneista yli 80 % välttyi työttömyydeltä kokonaan vuonna 1998. Alemman keskiasteen suorittaneista työttömyydeltä välttyi 73 % ja vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olleista 70 %.

Korkeampi koulutus ei ainoastaan paranna työmarkkina-asemaa muihin työmarkkinaryhmiin verrattuna, vaan se pienentää työttömyysriskiä sekä antaa paremmat mahdollisuudet sopeutua työmarkkinoiden vaatimuksiin. Koulutuksen taso eriyttää kansalaisten elinolosuhteita ja elämäntapaa, kun se aikaisemmin yhdenmukaisti yksilöiden suhdetta työmarkkinarakenteiden käytäntöihin.

Kuvio 15. Huomattavaa epävarmuutta* työmarkkinoilla kokeneiden osuus työvoimasta koulutusasteen mukaan vuosina 1990–1998.

*6–11 kuukautta kestänyt työttömyys vuoden aikana.

Työmarkkina-aseman voi nähdä heikentyneen huomattavasti, jos henkilöllä on vuoden aikana 6–11 työttömyyskuukautta. Tähän ryhmään lukeutuvat esimerkiksi ne, joilla on koulutuksen päättymisen tai työpaikan menetyksen jälkeen vaikeuksia

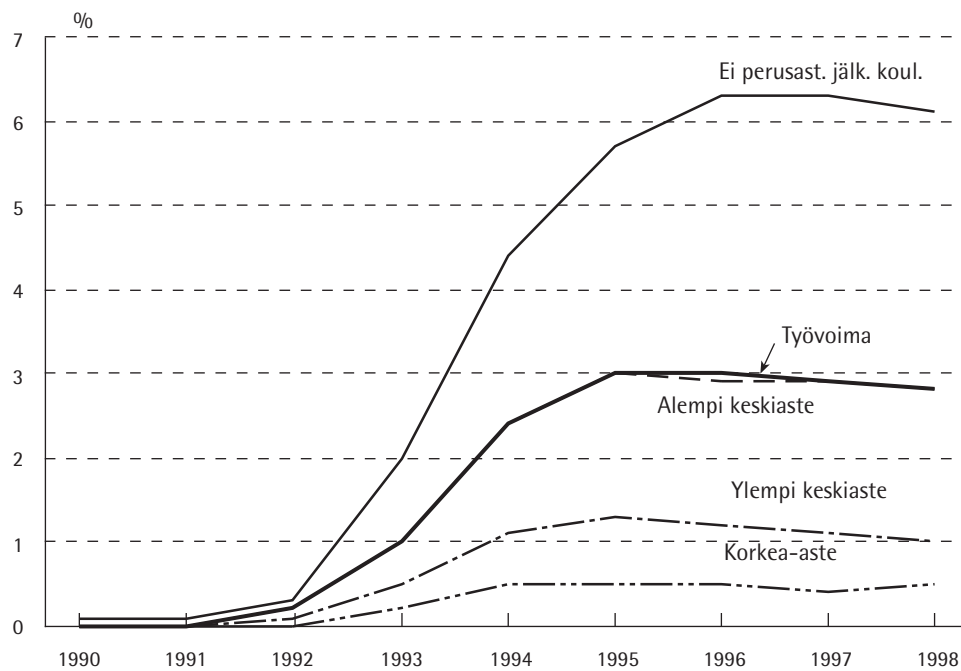
kiinnittyä työelämään tai jotka hakeutuvat koulutukseen työttömyyden jälkeen. Näiden yksilöiden pitkäaikaistyöttömyyteen joutumisen riski kasvoi 1990-luvulla merkittävästi. Vuodesta 1990 vuoteen 1993 6–11 kuukautta vuoden aikana työttömänä olleiden osuudet nousivat kaikilla koulutusasteilla. Koko työvoimassa osuudet noin nelinkertaistuivat (noin 3 %:sta lähes 12 %:iin). Alemman keskiasteen suorittaneista lähes 14 % oli työttömänä 6–11 kuukautta vuonna 1993 ja korkea-asteen suorittaneistakin noin 6 % vuonna 1994. Merkille pantavaa on, että tällä kriteerillä tarkasteltuna ylemmän keskiasteen suorittaneiden ja korkea-asteen suorittaneiden välillä tapahtui merkittävää eriytymistä jo lamavuosina ja erityisesti uuden taloudellisen nousun alettua. Ero tasoittui jonkin verran vuoteen 1998 tultaessa. (Kuvio 15.)

Koulutuksen eriyttävä vaikutus voimistuu, kun siirrytään tarkastelemaan vähintään vuoden kestänyttä työttömyyttä kahden vuoden aikana (liitekuvio 3). Työttömyyden kesto on laskettu tarkasteluvuonna ja sitä edeltäneenä vuonna kertyneiden työttömyyskuukausien mukaan. Osan tähän ryhmään kuuluvien työttömyys on kestänyt jo niin pitkään, että aikaisemmin mahdollisesti saatu ansioon suhteutettu työttömyyspäiväraha on lakannut ja on tapahtunut "putoaminen" peruspäivärahalle. Toimeentulo koostuu tulonsiirroista ja työllistymismahdollisuudet tulevaisuudessa näyttävät heikoilta pitkittyneen työttömyyden seurauksena. Useiden tutkimusten mukaan pitkäaikaistyöttömien keskeiset aktiivisuutta ja terveyttä ylläpitävät voimat, toivo paremmasta tulevaisuudesta ja sosiaalinen luottamus helposti vähentyvät ja pitkään kestänyt työttömyys alkaa kasata taloudellisen huono-osaisuuden lisäksi myös terveydellistä ja sosiaalista huono-osaisuutta (Kortteinen & Tuomikoski 1998; Vähätalo 1998). Erityisesti uuden taloudellisen nousun alusta eli vuodesta 1994 lähtien koulutusasteen merkitys tällaiseen huono-osaisuuteen valikoijana alkoi korostua. Henkilöt, joilla ei ole perusasteen jälkeistä koulutusta, ovat alkaneet erottua entistä selvemmin tutkintoja suorittaneista. Tämän ryhmän selviytyminen suhteessa koko työvoimaan heikentyi voimakkaammin kuin tutkinnon suorittaneiden asema.

Kuviossa 16 kiteytyy edellä esitetty: Koulutus eriyttää voimakkaasti ja erityisesti vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olevat ovat selkeästi työmarkkinoilta syrjäytyvä ryhmä. Vähintään kaksi vuotta yhtäjaksoisesti työttömänä olleiden kohdalla voitaneen puhua jo työmarkkinoilta syrjäytyneistä. Kuvio viestii karulla tavalla myös sen, että työmarkkinoilta syrjäytymisen riski on kasvanut ratkaisevasti kaikilla koulutusasteilla vuodesta 1991 lähtien. Vuonna 1992 tilanne suorastaan räjähti käsiin ja oli pahimmillaan vuosina 1995–1996. Epävarmuus työmarkkinoilla on tullut jäädäkseen, sillä tilanne ei ole juuri muuttunut parempaan suuntaan sitten pahimpien lamavuosien. Etenkin heikosti koulutettujen ja pitkään työttömänä olleiden on erittäin vaikea työllistyä.

1990-luvulla työmarkkinoilla tapahtui selkeä jako kahteen. Työsuhteen jatkuvuuteen liittyvä epävarmuus on selvästi keskimääräistä suurempaa vailla perusasteen jälkeistä tutkintoa olevilla ja alemman keskiasteen suorittaneilla. Näiden kahden ryhmän kohdalla työmarkkinoilla selviytymisessä on suuria ongelmia. Ylemmän keskiasteen ja korkea-asteen suorittaneillakin työn jatkuvuuteen liittyvä epävarmuus lisääntyi ja työmarkkinoilla selviytyminen vaikeutui selvästi 1990-luvulla.

Nämä kaksi ryhmää selviytyvät kuitenkin edelleen keskimääräistä paremmin ja heillä työn jatkuvuuteen liittyvä epävarmuus on vähäisempää kuin työvoimassa keskimäärin. Lisääntyneestä epävarmuudesta huolimatta ylemmän keskiasteen ja korkea-asteen koulutuksen hankkineet edustavat työmarkkinoiden hyväosaisia ja vastaavasti alemman keskiasteen suorittaneet ja vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olevat huono-osaisia.

Kuvio 16. Vähintään kaksi vuotta yhtäjaksoisesti työttömänä olleiden osuus työvoimasta koulutusasteen mukaan vuosina 1990–1998.

Vuoden aikana toteutuneiden keskimääräisten työssäkäyntikuukausien vähentyminen 1990-luvun alussa – ja ennen muuta se, että niiden määrä ei palannut vuosikymmenen lopussa vuosikymmenen alun tasolle – kertoo huomattavasta vajaa-työllisyyden ja epävakauden yleistymisestä työmarkkinoilla. Tämä myös viittaa vahvasti siihen, että olemme siirtyneet työmarkkinoille, joille on tunnusomaista epävakaa työsuhde ja työmarkkina-asemiin liittyvät siirtymät.

Aikuisten koulutukseen osallistuminen 1990-luvulla

1990-luvun alkupuolella työpaikkamäärä väheni noin puolella miljoonalla, mikä merkitsi suurtyöttömyyttä (Suikkanen ym. 1998; Työmarkkinoiden muutospainheet ... 1998). Nuorten ja koulunsa päättäneiden pääsy työmarkkinoille käytännöllisesti katsoen lähes tukkeutui. Nuorille koulutus tarjosi selkeän vaihtoehdon työttömyydelle ja monet opiskelijat jatkoivatkin työllistymistilanteen heiketessä opintojaan (vrt. Santamäki-Vuori & Sauramo 1993). Sen sijaan heikosti koulutetut ja jo pitkään työelämässä mukana olleet aikuiset olivat uuden ja oudon tilanteen edessä. Työpaikan menettämisen uhka muuttui yleiseksi. Kaikkein vaikeimmassa tilanteessa olivat ne työpaikkansa menettäneet, joilla ei ollut ammatillista tutkintoa. Heidän kohdallaan avoimilta työmarkkinoilta syrjäytymisen riski kasvoi erittäin suureksi. Pitkään työelämässä olleille työpaikan menettämisen uhka tai työttömäksi joutuminen pakotti pohtimaan tutkintoon johtavaan koulutukseen hakeutumista vaihtoehtona pitkittyneelle työttömyydelle.

Laman aikana heikoimmin koulutetut jäivät ensimmäisenä työttömiksi. Vastavaan suuntaisia tutkimustuloksia Birgit Pfau (1988) sai Saksassa jo 1980-luvun loppupuolella tutkiessaan toimintaansa supistavien työpaikkojen irtisanomiskäytäntöjä. Samaan aikaan 1990-luvun alussa oppilaitoksissa ja työvoimapolitiisessa koulutuksessa avattiin lisää opiskelupaikkoja. Vaikka valtion tukityöllistämistä ja työvoimapolitiisista koulutusta lisättiin merkittävästi, yhä harvempi koulutukseen osallistuneista työttömistä työllistyi. (Myrskylä 2001.)

Aikuiskoulutukseen osallistuneiden (työvoimakoulutuksessa ja tutkintoon johtavassa koulutuksessa olleiden) määrä on kasvanut voimakkaasti 1990-luvulla. Vuonna 1995 aikuisväestöstä lähes puolet eli noin 1,6 miljoonaa ja vuosituhaten vaihteessa 1,7 miljoonaa henkeä osallistui aikuiskoulutukseen. Määrä on noin 600 000 enemmän kuin vuonna 1980. Kasvu on johtunut ensisijaisesti ammatillisen aikuiskoulutuksen lisääntymisestä. Yleissivistävään koulutukseen osallistuvien määrässä ei ole tapahtunut juuri muutoksia. Lähes kolmannes aikuiskoulutuksesta oli 1990-luvulla työvoimapolitiisista aikuiskoulutusta. (Blomqvist ym. 1997; Simpanen & Blomqvist 1992; Rinne & Vanttaja 1999, 83–87; Tilastokeskus, tilastouutiset 2001: 092.)

Aikuiskoulutukseen osallistuneiden määrän kasvu tulee esiin myös kohorttianeistossamme. Koulutuksesta muodostui keino, jonka avulla työmarkkinoilla tapahtuneiden muutosten aiheuttama epävarmuutta pyrittiin vähentämään. Vuonna 1988 noin 30-vuotiaista runsas 5 % oli koulutuksessa, vuonna 1993 lähes 12 % ja vuonna 1997 jo lähes 16 %. Vastaavasti noin 40-vuotiaista oli koulutuksessa nousukauden vuonna 1988 vajaat 2 %, mutta vuosina 1993 ja 1997 jo yli 5 %. Mitä nuoremasta aikuisryhmästä oli kyse, sitä suurempi osa hakeutui koulutukseen. Kaikissa tarkastelun kohteena olleissa ikäryhmissä koulutuksessa olleiden osuus kasvoi vuodesta 1988 vuoteen 1997. Koulutukseen osallistuneiden määrät

lähes kolminkertaistuivat 30-, 35- ja 40-vuotiailla ja 45-vuotiailla ne nelinkertaisuivat seuranta-aikana. Aikuiskoulutuksen osallistuminen on muutostilanteissa tulossa välttämättömyydeksi ja ehdoksi tulevaisuuden työmarkkinoilla selviytymiselle. Kysymys on myös koulutuksen tietoisien käyttämisen lisääntymisestä ja aktiivisuuden kasvusta itsensä kehittämisessä.

Tutkintoa suorittavien osuudet ovat sitä suuremmat, mitä nuoremmasta ikäryhmästä on kyse. Kohorttinaistomme mukaan aikuisten tutkintoon johtavaan koulutukseen osallistuminen lisääntyi merkittävästi jo 1980-luvun lopulla, mutta lähti uudelleen nousuun vuonna 1991. Vuoden 1993 jälkeen tutkintoa suorittavien osuudet alkoivat laskea selvästi. Heikentyneet työllistymismahdollisuudet näyttäsivät lisänneen tutkintoon johtavaan koulutukseen hakeutumista. Koulutukseen lamavuosina hakeutuneissa oli jo yhden tutkinnon hankkineita sekä vailla perusasteen jälkeistä tutkintoa olevia. Lamavuosien jälkeistä tutkintoon johtavaan koulutukseen hakeutuneiden osuuden laskua selittää työllistymismahdollisuuksien parantuminen uuden taloudellisen nousua alettua. Toisaalta sitä selittää se, että lamavuosina tutkintoon johtavaan koulutukseen hakeutuneet ehdivät suorittaa aloittamansa tutkinnon uuden taloudellisen nousukauden alkuun mennessä. Osaltaan tutkintoa suorittavien aikuisopiskelijoiden määrää vähensi se, että vuoden 1992 opintotukiudistuksen myötä opintolainat muuttuivat markkinakorkoisiksi.

Erityisesti ikäkohortti 1948 on mielenkiintoinen ja huomionarvoinen, sillä siinä tutkintoa suorittavien osuus nousi lamavuosina jyrkemmin kuin millään muulla ikäkohortilla. Mahdollisia selityksiä tämän kohortin koulutukseen hakeutumisviikakteen on tulkintamme mukaan useita. Vuonna 1991 vuonna 1948 syntyneet olivat 43-vuotiaita. He olivat olleet työelämässä mukana jo pitkään, mutta eläkeikään oli vielä aikaa parikymmentä vuotta. Työmarkkinoiden koulutusvaatimukset kiristyivät ja kilpailu paremmin koulutetun nuoren työvoiman kanssa koveni. Työtehtävät muuttuivat ja aikoinaan hankittu osaaminen ei enää riittänyt ja hankitut tiedot olivat vanhentuneet. Epävarmuus työpaikan säilymisestä lisääntyi merkittävästi ja odotettavissa oli, että ikääntymisen myötä työpaikan saamiseen liittyvä epävarmuus tulisi kasvamaan entisestäänkin. Paineet tutkinnon hankkimiseen ja koulutustason nostamiseen kasvoivat. 1990-luvun alussa vuonna 1948 syntyneet olivat vielä "kyllin nuoria" (hiukan yli 40-vuotiaita) osallistumaan koulutukseen ja aikoinaan hankitut lapset olivat jo sen ikäisiä, että aikaa jäi kouluttautumiseen ja itsensä kehittämiseen (vrt. Kilpeläinen 2000).

Vastaavasti elämäntilanteeseen, työuran vaiheeseen, työmarkkinoilla ja työtehtävissä tapahtuviin muutoksiin liittyvät tekijät selittänevät pitkälti myös muiden tarkastelun kohteena olevien ikäkohorttien tutkintoon johtavaan koulutukseen hakeutumista. Kohortin 1943 edustajat alkoivat lähestyä 50 vuoden ikää. Tutkintoon johtavaan koulutukseen hakeutuakseen he alkoivat olla "liian iäkkäitä", eivätkä myöskään työllistymismahdollisuudet tutkinnon suorittamisen jälkeen välttämättä vaikuttaneet lupaavilta. Eläkkeelle siirtymiseen oli vielä aikaa, mutta erilaiset varhennetut eläkemuodot saattoivat muutaman vuoden kuluttua olla mahdollisia.

Vuosina 1953 ja 1958 syntyneistä useat olivat jo hankkineet tutkinnon 1980- ja 1990-luvun vaihteessa ja he olivat onnistuneet kiinnittymään työmarkkinoille

tutkinnon suorittaneina 1990-luvun alkuun mennessä (vrt. Suikkanen ym. 1999) hiukan yli kolmikymppisinä. He olivat elämänvaiheessa, jossa opintolainat olivat maksamatta, perheen perustaminen oli edessä tai se oli jo perustettu ja mahdolliset lapset olivat pieniä. Lisäksi uran kehittäminen oli vasta alussa ja jo saatu työpaikka noussut laman aikana ennalta arvaamattoman arvokkaaksi.

Usean tutkinnon suorittaneet

Yleisen aikuisiällä koulutukseen hakeutumisen lisääntymisen ohella useamman tutkinnon suorittaminen yleistyi 1990-luvulla. Aikuisväestön elämässä näkyi jo 1990-luvulla vahva pyrkimys elinkaaren aikaiseen uusintamiseen esimerkiksi yhden tutkinnon sijaan kahden tai useamman tutkinnon suorittamisena. Ikäkohorttiin 1943 kuuluvista 88 % ei ole hankkinut ammatillista tutkintoa tai ainoastaan yhden tutkinnon, ja heitä vanhemmista ikäryhmistä vieläkin harvempi. Nuoremmissa ikäluokissa tilanne on sen sijaan selvästi muuttunut ja yksilöt ovat alkaneet hankkia useita tutkintoja oma-aloitteisesti. Esimerkiksi vuonna 1958 syntyneistä miehistä noin 30 % on hankkinut useamman kuin yhden tutkinnon (muun kuin ylioppilastutkinnon) ja naisista noin 38 % (taulukko 26). Seuranta-ajan lopussa vuonna 1998 ikäkohorttiin 1963 kuuluvat olivat vasta 35-vuotiaita ja on odotettavissa, että tässä kohortissa vähintään kaksi tutkintoa suorittaneiden osuus tulee olemaan suurempi kuin vuonna 1958 syntyneillä.

Ikäkohortti	Miehet	%	Naiset	%	Yhteensä	%
Kohortti 1943	3 630	12,2	3 530	12,0	7 160	12,1
Kohortti 1948	8 020	18,0	9 170	21,2	17 190	19,6
Kohortti 1953	11 810	29,4	12 380	32,4	24 190	30,8
Kohortti 1958	11 200	29,9	13 450	38,4	24 650	34,0
Kohortti 1963	10 920	28,6	13 670	36,6	24 590	32,6

Taulukko 26. Vähintään kaksi tutkintoa* vuoden 1998 loppuun mennessä suorittaneiden määrä ja osuus eri ikäkohortteihin kuuluvista miehistä ja naisista.

*Muuta kuin ylioppilastutkintoa.

Usean tutkinnon suorittamisen yleistymisen on yhteydessä laajemmin yleisen koulutustason kohoamiseen ja yksilöiden pyrkimykseen kohottaa jo hankittua koulutustasoa. Kahden tai useamman tutkinnon suorittaminen voidaan tulkita vahvaksi pyrkimykseksi elinkaaren aikaiseen uusintamiseen. Se kertoo työmarkkinoilla tapahtuneisiin muutoksiin ja koulutusvaatimuksiin reagoinnista. Koulutustason kohottaminen ja alan vaihto saattavat liittyä myös yhteen. Alan vaihto voitaneen tulkita kuitenkin lähinnä työelämän rakenteellisiin muutoksiin sopeutumisenä ja se on yhteydessä koulutustasovaatimusten kiristymiseen. Samalla, kun hankitaan

tutkinto eri alalta, on koulutustasovaatimusten kiristyessä hankittavan tutkinnon oltava myös aikaisempaa koulutusta korkea-asteisempi. Tietoyhteiskuntakehityksen edetessä vanhoja työpaikkoja hävisi ja toisaalta syntyi uusia työpaikkoja. Tarve uudelleen kouluttautumiseen on ilmeinen. Yhtenä esimerkkinä tällaisesta kehityksestä oli 1990-luvulla pankkiala, jossa alaa vaihtoivat ja uudelleen kouluttautuivat alalta työttömäksi jääneet naiset (Linnakangas 1997; Jolkkonen 1998; Kurvinen 1999).

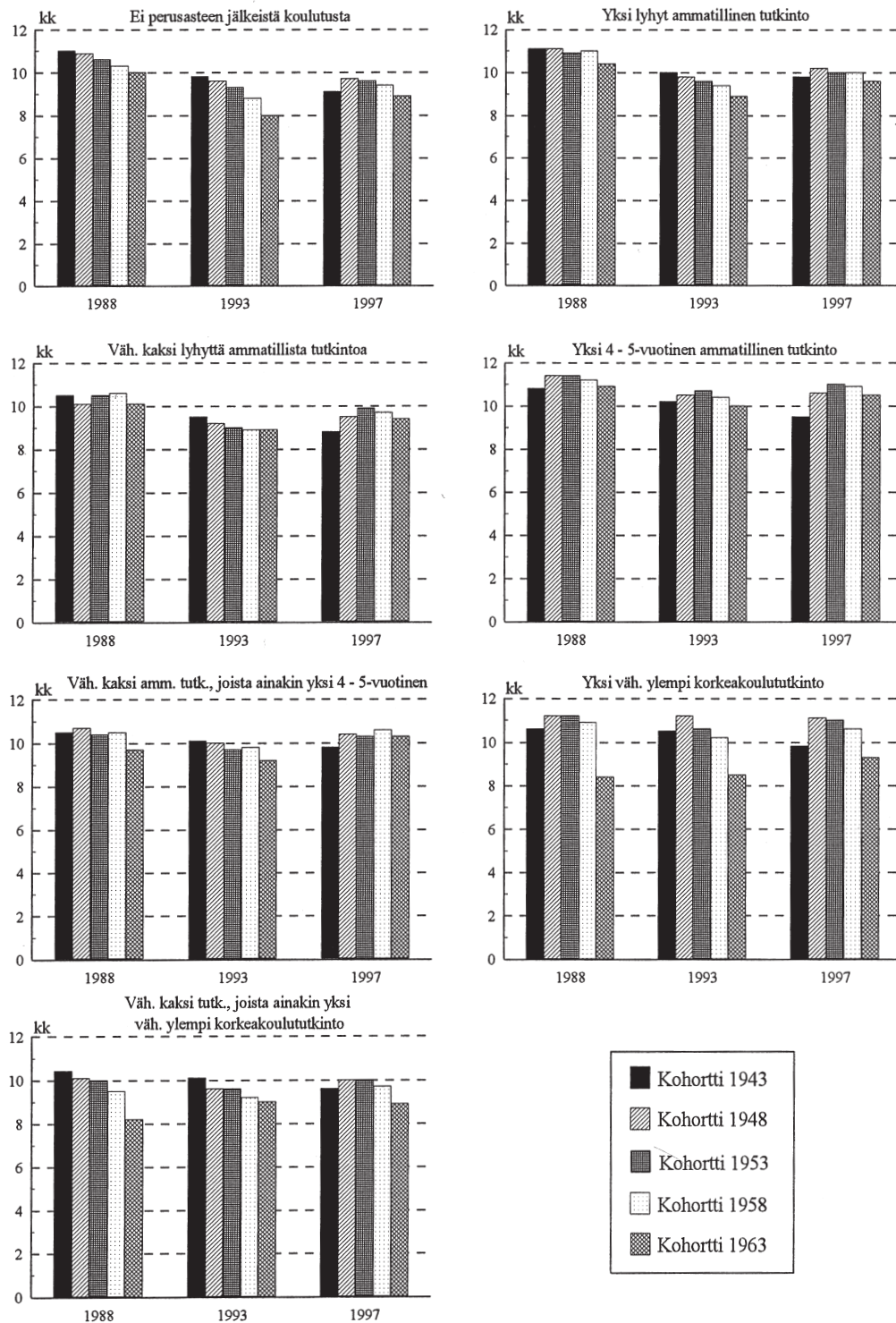
Alan vaihto ja koulutustason nostaminen eivät välttämättä liity toisiinsa. Silloin, kun kyseessä on usean tutkinnon suorittaminen samalta alalta mutta eri koulutusasteelta, on enemmänkin kyse kiristyviin koulutusvaatimuksiin vastaamisesta kuin tuotannon rakenteessa tapahtuviin muutoksiin sopeutumisesta. Kun taas kaksi tutkintoa hankitaan eri aloilta, on enemmänkin kyse työmarkkinoiden rakenteellisiin muutoksiin vastaamisesta ja koulutuksen laaja-alaisuuden vaatimuksesta. Näin on esimerkiksi silloin, kun suoritetaan kaksi yliopistotasosta tutkintoa.

Usean tutkinnon suorittamista lähialoilta voidaan luonnehtia horisontaaliseksi työmarkkinakelpoisuuden parantamiseksi, jossa pyritään laajentamaan jo olemassa olevaa osaamista lähialoilta. Vertikaalisesta työmarkkinakelpoisuuden parantamisesta voidaan puhua silloin, kun oman alan tietoja pyritään syventämään suorittamalla täydentäviä tai korkeampia tutkintoja samalta alalta. (Viinamäki 1999, 166.) Usean saman alan mutta eri asteisen tutkinnon suorittamiseen liittyy välitutkinnon hankkiminen ennen korkeammantasoisien tutkinnon suorittamista. Käytännössä horisontaalinen ja vertikaalinen työmarkkinakelpoisuuden parantaminen saattaa tapahtua myös yhtä aikaa. Koska yhä useampi nuori aikuinen suorittaa useita ja lisäksi entistä korkeampia tutkintoja, voidaan ennakoida, että noin joka toinen 1960-luvun lopussa ja 1970-luvun alussa syntyneistä suorittaa vähintään kaksi ammatillista tutkintoa vuoteen 2010 mennessä.

Suurin osa usean tutkinnon suorittaneista, erityisesti miehistä, pyrkii parantamaan työmarkkina-asemaansa lähinnä syventämällä jo hankkimiaan pätevyyskäsitteillä hakeutumalla samalle alalle, mutta korkeammalle asteelle. Tietoyhteiskunnassa on kysyntää teknisen alan osaajista. Miesten tutkintokombinaatioista (ensimmäinen perusasteen jälkeinen tutkinto ja korkein tutkinto) on tulostemme mukaan ikäkohortista riippuen 36–61 % sellaisia, jossa molemmat tutkinnot ovat tekniikan alalta. Naisilla alakohtainen variaatio on suurempi kuin miehillä. Ikäkohortista riippuen 10–24 % useita tutkintoja suorittaneiden naisten tutkinnoista vähintään kaksi on terveys- ja sosiaalialalta, 11–17 % kaupalliselta alalta ja 7–15 % palvelualalta.

Kuvion 17 mukaan tutkintojen määrä ei sinänsä näytä parantavan työllistymismahdollisuuksia, sillä yhden 1–3-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneilla on keskimäärin enemmän työssäkäyntikuukausia²¹ kuin vähintään kaksi 1–3-vuotista ammatillista tutkintoa hankkineilla. Osaltaan kysymys on siitä, että lyhyen ammatillisen tutkinnon suorittaneet ovat iäkkäämpiä ja osa heistä onnistui säilyttämään

²¹ Palkansaajilla kysymys on rekisteröidyistä työsuhdekuukausista, joista on maksettu sosiaaliturvaa ja yrittäjillä maksetuista ja toteutuneista yrittäjä(eläke)kuukausista, jotka perustuvat eläkelaitoksen työssäkäyntirekisteriin.

Kuvio 17. Työssäkäyntikuukaudet keskimäärin eri laajuisten tutkintojen ja niiden lukumäärän mukaan vuosina 1988, 1993 ja 1997.

pysyvän työsuhteensa lamavuosien yli. Yhden 4–5-vuotisen ammatillisen tutkinnon suorittaneilla on keskimäärin enemmän työssäkäyntikuukausia kuin niillä, joilla on vastaavan laajuisen tutkinnon lisäksi jokin muu tutkinto. Edelleen yksi vähintään ylempi korkeakoulututkinto kartuttaa enemmän työssäkäyntikuukausia kuin vastaavan laajuinen tutkinto jonkin muun tutkinnon kanssa. On kuitenkin merkille pantavaa, että ylempi korkeakoulututkinto tuottaa sitä vähemmän työssäkäyntikuukausia, mitä nuoremasta kohortista on kyse (kuvio 17). Tällaista trendiä ei ole minkään muun koulutusasteen kohdalla. Voidaankin kysyä, kertooko tämä määräaikaisten työsuhteiden lisääntymisestä, tutkinnon suorittamisen ja työmarkkinoille siirtymisen ajankohdan merkityksestä suhteessa työmarkkinatilanteeseen vai esimerkiksi toimialoittaisesta työsuhdetyyppien eriytymisestä. Ilmeisesti kysymys on monisisältöisestä ja -tasoisesta valikoitumisesta, eriytymisestä ja epävarmuuden lisääntymisestä, mikä on vasta alkamassa, eikä se oletettavasti ole seurausta pelkästään yhdestä tekijästä. Erityisesti nuoren sukupolven suhde työmarkkinoihin on alkanut muuttua monella tapaa aikaisempaa suhteellisemmaksi. Lamavuosina monet jopa korkeakoulututkinnon suorittaneet joutuivat rikkonaiselle työuralle ja heti työmarkkinoille tullessaan koulutustason perusteella tapahtuvan valikoinnin kohteeksi.

1990-luvulla koulutustasosta, ei niinkään tutkintojen määrästä, muodostui työllistymisen avain. Vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olevien tai yhden tai useamman lyhyen (1–3-vuotisen) ammatillisen tutkinnon suorittaneiden työttömyysriski on selvästi suurempi kuin korkea-asteisemmän tutkinnon suorittaneiden. Vastaavasti alempi korkeakoulututkinto (joko yksinään tai jonkin muun tutkinnon ohella) sekä yksi 4–5-vuotinen ammatillinen tutkinto (joko yksinään tai jonkin muun tutkinnon kanssa) työllistävät paremmin kuin 1–3-vuotinen ammatillinen tutkinto.

Yli 30-vuotiaana ensimmäisen tutkinnon suorittaneet

lästä ja koulutustasosta muodostui 1990-luvulla keskeinen palkkatyöhön rekrytoinnin ja palkkatyöstä poissulkemisen ehto. Laman aikana saneeratuista työpaikoista joutui työttömiksi suuri joukko heikosti koulutettuja keski-ikäisiä tai sen ylittäneitä. Peruskoulutustason nostaminen, puuttuvan tutkinnon hankkiminen tai työmarkkina-asemaa parantava lisä- tai täydennyskoulutus muodostui heikommin koulutettujen keinoksi parantaa asemaansa kiristyneessä työpaikkakilpailussa tai heikentyneessä työmarkkina-asemassa (epävakaaseen työmarkkina-asemaan joutuminen tai työttömyys). Kohorttiaineistoomme kuuluvista 452 120 henkilöstä yhteensä 17 400 suoritti ensimmäisen perusasteen jälkeisen tutkinnon yli 30-vuotiaana. Heistä 7 590 henkilöä suoritti tutkintonsa vuosina 1990–1998.

Vanhemmissa ikäkohorteissa on selvästi ollut tarvetta suorittaa puuttunut tutkinto aikuisiällä. Mitä nuorempiin kohortteihin tullaan, sitä vähemmän ensimmäinen perusasteen tutkinto enää suoritetaan yli 30-vuotiaana, koska nuoremmat

hankkivat sen yleensä alle 30-vuotiaana. Jokaisessa ikäkohortissa naisista suurempi osa kuin miehistä on suorittanut ensimmäisen perusasteen jälkeisen tutkintonsa yli 30-vuotiaana. Vuonna 1948 syntyneistä naisista lähes 8 % ja vuonna 1953 syntyneistäkin yli 7 % on suorittanut ensimmäisen tutkintonsa yli 30-vuotiaana, ja samanikäisistä miehistä vastaavasti noin 4 %.

Suurin osa (yli kaksi kolmasosaa) vuosina 1943, 1948 ja 1953 syntyneiden yli 30-vuotiaana suorittamista ensimmäisen perusasteen jälkeisistä tutkinnoista on tulostemme mukaan 1–3-vuotisia ammatillisia tutkintoja. Nuoremmissa ikäkohorteissa ensimmäisenä tutkintona suoritetaan vanhempia ikäkohortteja enemmän korkeampia tutkintoja. Vuonna 1958 syntyneistä yli 30-vuotiaana ensimmäisen perusasteen jälkeisen tutkinnon suorittaneista noin 23 % ja 1963 syntyneistä noin 35 % on suorittanut ensimmäisenä tutkintonaan ylemmän korkeakoulututkinnon.

Myös yli 30-vuotiaana suoritettujen tutkintojen laajuudessa on eroja miesten ja naisten kesken. Naiset suorittavat miehiä useammin 1–3-vuotisia ammatillisia tutkintoja ja naisilla on myös miehiä enemmän 4–5-vuotisia ammatillisia tutkintoja. Miehillä on naisia enemmän alempia ja ylempiä korkeakoulututkintoja, eli mitä korkeammanasteisesta yli 30-vuotiaana suoritetusta tutkinnosta on kyse, sitä todennäköisemmin sen on suorittanut mies. Vuonna 1958 syntyneistä yli 30-vuotiaana ensimmäisenä perusasteen jälkeisen tutkinnon suorittaneista miehistä 37 % ja naisista 13 % suoritti ylemmän korkeakoulututkinnon ja vuonna 1963 syntyneistä miehistä 47 % ja naisista 26 %. Ylemmän korkeakoulututkinnon ensimmäisenä perusasteen jälkeisenä tutkintona 1990-luvulla suorittaneet ovat valtaosin vuosina 1958 ja 1963 syntyneitä, jotka suorittivat tutkintonsa 31–33-vuotiaana. Yli 30-vuotiaana ensimmäisen perusasteen jälkeisten tutkintojen laajuus koulutusteella mitattuna kasvaa nuorempiin ikäryhmiin tultaessa.

Vuosina 1994–1995 ikäkohortteihin 1943, 1948, 1953, 1958 ja 1963 kuuluvista (yhteensä 382 100 henkilöstä) 8 040 suoritti ensimmäisen perusasteen jälkeisen tutkintonsa yli 30-vuotiaana. Ensimmäisen perusasteen jälkeisen tutkinnon suorittaneet olivat pääasiassa naisia erityisesti vanhemmissa ikäkohorteissa. 1940-luvun ikäkohorteista ja vuosina 1994–1995 ensimmäisen tutkintonsa hankkineista peräti 78 % oli naisia, 1950-luvun ikäkohorteista vastaavasti lähes 73 % ja vuonna 1963 syntyneistä 59 %. Joka toinen 1940- ja 1950-luvun ikäkohortteihin kuuluvista oli ennen opiskelunsa aloittamista ollut pääasiassa työelämässä ja välttynyt työttömyydeltä opiskelun aloittamista edeltävänä vuonna ja vuonna 1963 syntyneistä lähes 42 %. Vanhemmissa kohorteissa joka toinen ja vuonna 1963 syntyneistä yli puolet oli ennen opiskelun aloittamista ollut joko epävakaassa työmarkkina-asemassa, ajautunut pitkittyneeseen työttömyyteen, ollut opiskelijana tai muuten työmarkkinoiden ulkopuolella.

Ennen opiskelua pääasiassa työelämässä mukana olleet sijoittuivat tutkinnon suorittaneina parhaiten työmarkkinoille. Ikäkohortista riippuen noin 80–84 % ennen tutkinnon suorittamista pääasiassa työelämässä olleista sijoittui työmarkkinoille ja välttyi työttömyydeltä tutkinnon suorittamisen jälkeen. Ennen opiskelua epävakaassa työmarkkina-asemassa olleista noin 23–38 % onnistui parantamaan työmarkkina-asemaansa. Nuoret aikuiset pystyivät selvästi paremmin kohentamaan

työmarkkina-asemaansa kuin myöhemmällä keski-ikäällä ensimmäisen tutkintonsa suorittaneet. Ensimmäisen perusasteen jälkeisen tutkinnon suorittaminen paransi ennen kaikkea ennen opiskelua pääasiassa työttömänä olleiden työmarkkina-asmaa. Ikäkohortista riippuen noin 60–74 % pitkittyneeseen työttömyyteen ajautuneista sijoittui ainakin määräaikaiseen työsuhteeseen tutkinnon suorittamisen jälkeen. Vastaavasti ennen opiskelua työvoiman ulkopuolella olleista 40–66 % sijoittui työmarkkinoille tutkinnon suorittaneina enemmän tai vähemmän pysyviin työsuhteisiin. Ensimmäisen yli 30-vuotiaana suoritettun tutkinnon jälkeen opiskeluaan jatkaneita oli eniten nuorimmissa ikäkohorteissa.

Ennen tutkinnon suorittamista työelämässä mukana olleet pystyivät parantamaan työmarkkina-asemiaan eniten. Sen sijaan pitkäaikaistyöttömyyteen tai työttömyyteen ensimmäisen perusasteen jälkeisen tutkinnon suorittamisella yli 30-vuotiaana voitiin vaikuttaa sitä vähemmän, mitä vanhemmasta henkilöstä oli kysymys. Osin työttömien tai pitkäaikaistyöttömien kohdalla saattaa olla kyse siitä, että he ovat suorittaneet lyhyitä tutkintoja ja lyhyt tutkinto yhdistyneenä pitkiä katkoksia sisältävään työhistoriaan ei edistä työllistymistä. Vuosina 1994–1995 ensimmäisen tutkintonsa suorittaneiden aikuisten työllistymistä tutkinnon jälkeen helpotti se, että he siirtyivät työmarkkinoille aikana, jolloin talous alkoi jälleen elpyä ja työmarkkinoilla tarvittiin tuoreen koulutuksen omaavia ihmisiä. Johtopäätöksenä voidaan todeta, että ensimmäisen perusasteen jälkeisen tutkinnon suorittamisella aikuisikäällä voidaan jossain määrin vähentää työmarkkina-aseman epävarmuutta, mutta tutkinnon hankkiminen ei yksin sinänsä riitä. Tutkinnon tasosta muodostuu jälleen ratkaiseva tekijä. Myös tutkinnon suorittajan iällä on merkitystä. Lääkkäimpien suorittamat ensimmäiset perusasteen jälkeiset tutkinnot ovat lähinnä alemman keskiasteen tutkintoja, kun taas paremmin työllistyneiden nuorten tutkinnot ovat korkeammanasteisia.

Koulutuksen uusia haasteita

Työmarkkinat ovat muuttuneet vaativammiksi ja epävakaus on lisääntynyt. Koulutuksen ja jatkuvasti hankittavien taitojen merkitys korostuu. (Koulutus ja tutkimus ... 1999; World Employment Report 2001.) Myös tutkimustuloksemme tuovat vahvasti esiin sen, että työhön osallistuminen on muuttunut viime vuosikymmenen aikana epävarmemmaksi. Työhön osallistumisen vakaus on kuitenkin sitä suurempi, mitä korkeamman tason koulutuksen omaavasta henkilöstä on kyse. Koulutuksen – ja ennen muuta koulutustason – merkitys työllistymistä edistävänä tekijänä ja työmarkkinariskien pienentäjänä on alkanut korostua entisestään. Palkkatyöhön osallistumiseen liittyvä epävarmuus on keskimääräistä suurempaa perusasteen ja alemman keskiasteen suorittaneilla.

Näyttäisi siltä, että viime vuosikymmenen aikana syntyi uudenlaisia jakoja eri työntekijäryhmien välille. Koska yritysten menestyminen perustuu nykyisessä taloudessa siihen tietoon ja osaamiseen, joka yrityksellä on käytettävissään (esim.

Tiedon valtateiltä ... 1999; Tietoyhteiskunnasta osaamisyhteiskuntaan ... 2000; Kasvio 2001), on koulutettujen työntekijöiden kysyntä kasvanut. Työntekijät näyttävät jakaantuvan entistä selvemmin hyvin ja heikosti työmarkkinoilla pärjääjiin koulutustason mukaan. Näiden ryhmien kohdalla työmarkkinoiden joustavuus toimii eri tavoin ja heidän työehtonsa eriytyvät (Atkinson 1987). Paremman koulutustason omaavat joustavat lähinnä laadullisesti eli heidän kykyjään hyödynnetään laajalaisesti ja heidän ammattitaitoaan pyritään kehittämään jatkuvan koulutuksen avulla. Korkeasti koulutetuille työntekijöille maksetaan hyvin, jotta heidät saataisiin pysymään työpaikassa, sillä heihin ruumiillistunut osaamispääoma (eli kaupallisesti hyödynnettävä henkinen pääoma) on yrityksen menestyksen edellytys. Tälle työntekijäryhmälle tarjotaan pitkäaikaisia tai pysyviä työsuhteita ja työsuhteen muista ehdoista voidaan sopia paikallisesti ja tapauskohtaisesti. Tähän ryhmään voidaan lukea kuuluviksi Robert Reichin (1995) 'symbolianalytikit', Manuel Castellsin (1996) 'ydintyövoima' ja Peter Druckerin (1993) 'tietotyöntekijät'.

Toiseen ryhmään kuuluvat joutuvat edellistä ryhmää useammin kohtaamaan määrälliset työmarkkinajoukot ja heidän työmarkkina-asemansa myötäilee työmarkkinoiden ulkoisten ehtojen mukaan. Tähän ryhmään kuuluvien työntekijöiden määrää, työsuhteen pituutta ja tehtävien työtuntien määrää säädellään kulloisenkin suhdanne- ja kilpailutilanteen mukaan. Reichin jaottelussa he ovat rutiiniluontaisen tuotannollisen ja palvelualan työntekijöitä, Castellsilla geneerista työvoimaa ja Druckerilla palvelutyöntekijöitä.

Tietoyhteiskunnassa keskeinen tavoite ja työprosesseihin liittyvä strateginen kilpailuetu perustuvat mahdollisimman tehokkaaseen inhimillisten kykyjen käyttöönottoon. Vaarana on, että työorganisaatioiden kehittäminen ja kilpailukyvyyn varmistaminen johtavat kasvavaan työvoiman jakautumiseen ydin- ja marginaalityövoimaan, joiden työehdot, työmarkkina-asema ja taloudellinen selviytyminen eriytyvät. Eriytymiskehityksen estämiseksi työmarkkinoiden joustavuus tulisi perustua koko työvoiman laadulliselle joustavuudelle ja määrällistä joustoa tulisi karttaa. Työelämää ja tuotantoa tulisi voida kehittää taloudellisesti, sosiaalisesti, ekologisesti ja eettisesti kestäväen kehityksen mukaan. (Tiedon valtateiltä ... 1999.) Niin EU-komission (Vihreä kirja 1996), Suomen hallituksen (Suomen hallituksen kannanotto vihreään kirjaan: Yhteistyössä työn uudelleenorganisointiin 10/97; ks. Tiedon valtateiltä ... 1999) kuin työministeriönkin (mt.) mukaan työmarkkinoiden ja työelämän kehittäminen tulisi perustua määrällisen jouston sijaan laadulliseen joustoon.

Koska iäkkäillä on keskimäärin nuorempia matalampi koulutustaso, sisältyy heidän työhön osallistumiseensa enemmän riskejä. Vanhempien ikäluokkien sopeutuvuutta työmarkkinoille ja työllistyvyyttä heikentää koulutustason lisäksi myös se, että heidän valmiutensa uuden tekniikan käyttöön ovat riittämättömät. Edelleen vanhempien ikäluokkien heikentyneeseen työmarkkina-asemaan vaikuttaa se, että rakennemuutoksen myötä työpaikkoja ja ammatteja häviää juuri niiltä aloilta, joilla vanhemmat ikäluokat ovat tehneet työtään. Korkeana säilyneen työttömyyden oloissa vanhempien ikäluokkien työllistyminen on vaikeutunut entisestään.

Kansainvälisen kilpailun kiristyessä, väestön ikääntyessä, työelämän muuttuessa

ja osaavan työvoiman tarpeen kasvaessa nuoren ja osaavan työvoiman turvaamisesta ja iäkkäämmän työvoiman koulutustason kohottamisesta on muodostunut keskeinen koulutuspoliittinen haaste. Suomessa ongelmana on yhtä aikaa iäkkään työvoiman keskimäärin matala koulutustaso ja toisaalta kasvualoille tarvittavan oikeanlaisen ja tarpeeksi korkeasti koulutetun nuoren työvoiman koulutuksesta huolehtiminen. Teollisuuden ja Työnantajain Keskusliiton kanta tähän kysymykseen on se, että kansallisen kilpailukyvn varmistamiseksi kiireellisin tehtävä on huolehtia nuoren työvoiman korkeasta koulutuksesta ja osaamisesta (TT:n koulutuspoliittiset teesit 2000). Toisaalta on arvioitu, että suurten ikäluokkien eläkkeelle siirtymisen aiheuttamat poistumat uhkaavat jo vuoden 2005 jälkeen synnyttää vaikeita laadullisia työvoiman saatavuusongelmia erityisesti kasvualoilla. Vanhempien ikäluokkien pitäminen työelämässä nykyistä pidempään ja heidän osaamisensa varmistaminen muodostuvat keskeisiksi työvoiman saatavuuden turvaamiseksi. Vanhempien ikäluokkien kouluttamista ei voida näin ollen enää lykätä pitkälle tulevaisuuteen. Lähivuosina työvoiman kysynnän ja tarjonnan muutoksiin sopeutuminen perustuu pitkälle jo tällä hetkellä työvoimassa oleviin voimavaroihin kuin myös työmarkkinoille tuleviin uusiin ja pieniin ikäluokkiin.

Niin vanhempien kuin nuorempienkin ikäluokkien koulutuskysymysten yhteydessä koulutuspoliittisten päätöksentekijöiden ja yksilöiden tulisi pohtia alemman keskiasteen tutkintojen käyttökelpoisuutta nykyisillä työmarkkinoilla. Tutkimustulostemme mukaan alemman keskiasteen tutkinnon suorittaminen ei juuri edesauta työllistymistä. Onko alemman keskiasteen tutkinnon suorittaminen nykyään enää lainkaan mielekäs vaihtoehto? Otamme tutkijoina varovasti kantaa ja toteamme, että sen merkitys vähenee koko ajan työmarkkinavalttina. Pitäisikö luoda kannustimia, joiden avulla tutkintoon johtavaan koulutukseen aikova saataisiin hakeutumaan alemman keskiasteen sijaan ylemmän keskiasteen koulutukseen? Lähitulevaisuudessa joudutaan ehkä pohtimaan alemman keskiasteen merkitystä koulutusjärjestelmässä. Kysymystä voitaisiin pohtia esimerkiksi kuvittelemalla, mitä tapahtuisi, jos alempi keskiaste kokonaan poistettaisiin koulutusjärjestelmästä. Kävisikö niin, että pitkäkestoiseen koulutukseen hakeutumisen sijaan vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olevat eivät hakeutuisi lainkaan tutkintoon johtavaan koulutukseen? Nousisiko koulutukseen hakeutumisen rima joidenkin osalta tällöin liian korkealle?

Kokonaisuudessa työttömyysongelmaa ei kuitenkaan ratkota tai helpoteta väestön koulutustasoa nostamalla, vaan työmarkkinoilla tarvitaan toimia, joiden avulla työvoiman kysynnän ja tarjonnan kohtaamista pystytään parantamaan ja lisäämään työllisyyttä. Näitä toimia ovat uusien yritysten ja työpaikkojen luominen kasvualoille, rakennemuutoksen kohteena olevien työpaikkojen uudistaminen sekä työelämän laadun kehittäminen. Koulutukseen liittyen keskeiseksi nousee heikon tai vanhentuneen peruskoulutuksen omaavan työvoiman osaamistason nostaminen ja päivittäminen, erilaisten työelämäläheisten koulutusmahdollisuuksien lisääminen sekä koulutusresurssien kohdentaminen kysynnän kohteena oleville aloille.

Se, että koulutus pystyisi vastaamaan työelämän muuttuviin tarpeisiin, vaatii lisääntyvää yhteistyötä työelämän edustajien kanssa jo koulutuksen suunnittelus-

sa. Koulutuksen tulisi pystyä avautumaan enemmän työelämän suuntaan, sillä muuttuva työelämä toimii sensorina koulutuksen suunnittelussa. Opetuksen (opetushenkilökunnan, opetusmenetelmien ja opetuksen sisällön) vieraantuminen työelämän käytännöistä haittaa mielekkään ja käyttökelpoisen opetuksen suunnittelua ja heikentää opetuksen ja koulutuksen laatua. Kyse on pitkälle teoreettisen ja käytännön opetuksen yhdistämisen tarpeesta aikuiskoulutuksessa. Aikuiskoulutuksessa ja koulutuksessa tarvitaan kautta linjan myös uuden tiedon tuottamista edistävää opetusta. Aikuiskoulutuksen tulee kehittää myös uuslukutaitoa, josta on muodostumassa keskeinen kansalaistaito ja tietoyhteiskuntavalmius, jota tarvitaan lähes kaikissa ammateissa ja arjessa yleisemminkin (Tuijnman 1995; Linnakylä ym. 2000). EU:ssa tietoyhteiskunnassa tarvittavat valmiudet katsotaan aktiivisen kansalaisuuden toteutumisen edellytyksiksi.

Selvältä näyttää, että nuoruudessa hankittu koulutus ei riitä koko työuran ajaksi, koska työelämän osaamisvaatimukset muuttuvat ja kasvavat koko ajan. Tässä tilanteessa elinikäisen oppimisen merkitys korostuu. Oppimista ei tapahdu vain muodollisen koulutusjärjestelmän piirissä, vaan myös työn ohessa (esim. Raivola ym. 2001). Koulutusjärjestelmän yhdeksi tulevaisuuden haasteeksi nousee muodollisen koulutusjärjestelmän piirissä tapahtuvan opetuksen ja työssä oppimisen oikean suhteen löytäminen. Oppiminen ei voi enää perustua pelkästään muodollisen koulutuksen piirissä saatuun oppiin, mutta pelkästään työssä oppiminenkaan ei riitä. Ammatillisen ja tutkintoon johtavan koulutuksen tulee pystyä joustamaan niin, että olisi mahdollista osallistua koulutukseen myös työssäkäynnin ohessa.

Toteutuakseen elinikäinen koulutus vaatii joustavuutta niin työnantajalta kuin opiskelijalta itseltäänkin. Työntekijän osallistuminen koulutukseen tapahtuu osin vapaa-aikana tai työn ohessa. Onko silloin vaarana, että koulutuksessa olon aikana tekemättä jääneet työt kasautuvat? Tämä puolestaan saattaa lisätä nykyiselle työelämälle luonteenomaista kiirettä, lisätä uupumusta, heikentää opiskelumotivaatiota ja vähentää kiinnostusta koulutusta kohtaan etenkin niiden työntekijöiden kohdalla, joille työn ohessa kouluttautuminen ei näyttäytyä etuoikeutena, mitä se kuitenkin nykyään mitä suurimmassa määrin on. Elinikäisessä oppimisessa oman kysymyksensä muodostaa työn, opiskelun ja perheen arjen yhteensovittaminen.

Erilaisten itsenäisten opiskelumuotojen (esim. etäopiskelun, kurssien, itsenäisesti tehtävien kirjallisten töiden) yleistymisen edistää aikuisten mahdollisuuksia osallistua koulutukseen ajasta ja paikasta riippumatta. Henkisen pääoman kartuttaminen tällä tavalla saattaa kuitenkin tapahtua sosiaalisen pääoman kustannuksella. Kuinka käy yhteisöllisyyden, sosiaalisten suhteiden, toisilta ja yhdessä oppimisen, yhteisen ymmärryksen, oivaltamisen ja opiskelun riemun? Etäopiskelumuodot ovat taloudellisia niin koulutuksen järjestäjille kuin siihen osallistuvillekin, mutta sosiaalisia ne eivät ole. Sosiaaliset taidot ja niiden kehittäminen on kuitenkin yksi työelämän laadun keskeinen lähde. Sosiaaliset taidot ovat myös muodostuneet entistä tärkeämmäksi pätevyiden alueeksi työelämässä. Onko niin, että opetusmenetelmät ja työelämän kvaalifikaatiovaatimukset eivät kohtaa toisiaan tehokkaan ja taloudellisen opetuksen saralla?

Erikoistumiskoulutus on täsmäkoulutusta, jossa usein saman alan ihmiset koontuvat yhteen oppiakseen spesifejä tietoja ja taitoja. Jälkmodernissa työelämässä korostetaan innovatiivisuutta, jolle otolliset puitteet luo alan tietämyksen keskittyminen yhteen paikkaan. Kääntöpuolena on kuitenkin kapea-alaisuus. Innovaatiot nousevat sittenkin usein arjesta, eri tavoin ajattelevien ja eri aloilla toimivien ihmisten vuorovaikutuksen tuloksena. "Putkitutkinnot" ovat verrattavissa täsmäkoulutukseen, jossa sosiaalisuus saattaa jäädä tehokkuuden varjoon.

Yksilöitä koulutetaan yhä enemmän työelämän tarpeisiin ja sivistyksellinen näkökulma unohtuu. Kun jälkmoderni koulutuspolitiikka perustuu markkina-työelämälähtöiselle mallille, jossa kansainvälinen kilpailukyvyyn ja tehokkuuden parantaminen muodostuvat koulutuksen päämääriksi, on vaarana, että osa kansalaisista suljetaan ulos aikuiskoulutukseen oikeutetuista tai he pääsevät osallisiksi vain lyhytkestoisesta koulutuksesta. Voitaneen kysyä, onko ympyrä sulkeutumassa ja olemmeko palaamassa takaisin aikaan, jossa koulutuksen valikoiva tehtävä korostuu. Jos näin on, niin eriarvoistumiskehitys muodostaa vakavan uhkan kansalliselle kilpailukyvyille. Suomella on pienenä ja vähäväkisenä kansakuntana tuskin varaa jättää hyödyntämättä kaikkea oppimispotentiaalia täysimääräisesti.

Olemmeko tulleet aikaan, jolloin muiden yhteiskuntapolitiikan lohkojen osallistuminen ja painoarvo koulutuspoliittisessa suunnittelussa ja päätöksenteossa ovat muuttumassa ratkaisevalla tavalla? Ovatko esimerkiksi talous- ja teknologiapolitiikka valtaamassa sosiaali- ja aluepolitiikkaa koulutuspoliittisessa päätöksenteossa? Ilmeisesti näin on. Tärkeäksi koulutuspoliittiseksi ratkaisuksi muodostuukin sen pohtiminen ja vastaaminen siihen, onko tämä toivottava kehitys. Ja mitkä ovat ratkaisun seuraukset? Entä mitä voisivat olla vaihtoehtoiset tai rinnan kulkevat ratkaisut? Koulutuspolitiikassakin yhteiskunnallisesti kestävä kehityksen periaate tulisi nostaa keskustelun kohteeksi entistä voimakkaammin.

Koulutuspolitiikan ja muiden yhteiskuntapolitiikan lohkojen välisen yhteistyön kehittäminen on korostunut. Suomalainen koulutuspolitiikka on aina ollut yhteydessä muihin yhteiskuntapolitiikan lohkoihin, mutta nykyään eri yhteiskuntapolitiikan lohkojen välisen yhteistyön merkitys on entistä tärkeämpi. Tietoyhteiskuntakehityksen mukanaan tuoma uusi tekniikka on aiheuttanut rajuja muutoksia työelämässä, minkä seurauksena työelämän ja koulutuksen välisten suhteiden kehittämisen merkitys korostuu. Suhteellisen laajasta työttömyydestä näyttää muotoutuneen 1990-luvulla pysyvä ilmiö, jonka kanssa on opittava elämään. Sitkeä työttömyys on horjuttanut vakavasti työyhteiskunnan perusteita. Työmarkkinoilla eivät enää toimi samat säännönmukaisuudet kuin ennen. 1990-luvun työttömyys ja sen sitkeys ovat osoittaneet, ettei työttömyys ole merkki ohimenevästä taloudellisesta lamasta, vaan työelämän rakenteellisista muutoksista. Työvoimakoulutus toimi aikaisemmin varastona, jossa hankitulle koulutukselle oli käyttöä taloudellisen laskusuhdanteen jälkeen (Jolkkonen 1987). Tänä päivänä on toisin. Alhaisen koulutustason omaavien työttömyyteen tulisi puuttua varhaisessa vaiheessa ja työttömille tulisi luoda taloudelliset mahdollisuudet pitkäkestoiseen tutkintoon johtavaan koulutukseen osallistumiseen.

Aikuiskoulutuksessa opetusministeriön ja työministeriön välistä yhteistyötä ja koulutusmuotoja tulisi edelleen kehittää niin, että vältettäisiin tilanne, jossa aikuiskoulutusmarkkinat jakaantuvat kahtia. Lyhytkestoisessa koulutuksessa olleiden työllistymismahdollisuudet avoimilla työmarkkinoilla ovat heikommat kuin pitkäkestoisessa koulutuksessa olleilla. Suomalainen työttömyysturva ei ole luonut edellytyksiä työttömien aktiiviseen omaehtoiseen kouluttautumiseen, vaan pikemmin vaikeuttanut sitä. Tutkintoon johtavaan koulutukseen osallistuminen on ollut lähes mahdotonta, sillä työttömälle on asetettu velvollisuus olla työmarkkinoiden käytettävissä työttömyysturvan säilyttääkseen. KOVA-koulutus on ollut merkittävä avaus työttömien kouluttautumismahdollisuuksien parantamiseksi. Se on kuitenkin kriteereiltään liian tiukka, eikä suo koulutusmahdollisuutta vastikään työttömäksi jääneille, vaan suosii jo pidempään työelämässä mukana olleita. KOVA-koulutuksesta saadut kokemukset (Koulutusvakuutuksen II vaiheen ... 1999; Luukannel ym. 1999; Kylä-Tuomola 1999; Heinonen 2000) ovat kuitenkin osoittaneet jälleen kerran koulutuspolitiikalle tutun ongelman. Koulutukseen hakeutuvat lähinnä ne, joilla on jo ennestäänkin keskimääräistä parempi koulutus. Sen sijaan ne, joille koulutuksen hankkiminen olisi tärkeintä, jäävät koulutuksen ulkopuolelle (vrt. Rinne ym. 1992). Alhaisen koulutustason omaavien koulutuksen aloittamisen esteeksi muodostuu usein myös oppilaitosten opiskelijavalintaan liittyvät esteet.

Elinikäisestä koulutuksesta on puhuttu välttämättömyytenä. Sen sijaan siitä, kenelle kuuluu rahoitusvastuu, on keskusteltu huomattavasti vähemmän. Rahoitusvastuun jakaminen eri toimijoiden välillä vaikuttanee tulevaisuudessa merkittäväällä tavalla siihen, kenelle loppujen lopulta avautuu mahdollisuus osallistua koulutukseen. Elinikäisen oppimisen edistäminen on keskeinen kansallinen ja kansainvälinen koulutuspoliittinen (ja laajemmin yhteiskuntapoliittinen) tavoite. Yksi koulutuspoliittinen tehtävä on elinikäisen oppimisen esteiden purkaminen. Tämä edellyttää aikuisten koulutukseen osallistumisen ja ennen muuta osallistumattomuuden syiden tutkimista.

8 YHTEENVETO

Työmarkkinoille osallistuminen, sen laajuus ja sisältö kuvaavat yhteiskunnan rakentumista ja yksilön yhteiskuntaan kiinnittymisen prosesseja. Tutkimuksessa on analysoitu 1990-luvun työmarkkinoiden dynamiikan ja epävarmuuden ilmenemismuotoja sekä niiden merkitystä työvoimaan kuuluvien elämäkulussa ja työmarkkinoille osallistumisessa.

Normaalin palkkatyön määrän vähentymisestä ja sen merkityksestä on käyty vilkasta keskustelua niin Saksassa, Yhdysvalloissa kuin Suomessakin. Saksassa Ulrich Beck on käsitellyt teemaa yksilöllistymisnäkökulmasta. Beckin mukaan täys-työllisyyden saavuttaminen ei ole enää mahdollista ja Euroopassa ollaan siirtymässä vähitellen pysyvään alityöllisyyteen. Saksassa Günther Schmid on väittänyt, että työmarkkinoilla on tapahtunut oleellisia muutoksia kymmenen viime vuoden aikana. Schmidin mukaan vakaita työmarkkinoita kuvaamaan kehitellyt käsitteet eivät enää kykene kuvaamaan nykyisiä epävakaita siirtymien työmarkkinoita. Ennen 1990-lukua työmarkkinat olivat verrattain vakaat. Työsuhteet olivat tavallisesti koko työuran kestäviä kokoaikaisia palkkatyösuhteita. Yksilöt kiinnittyivät pysyvästi työmarkkinoille ja työelämään sinne kerran siirryttyään. Laajamittainen työttömyys oli ohimenevä tila ja ilmiö. Työmarkkinoilta kerran syrjään jääneetkin onnistuivat usein siirtymään nousukaudella takaisin työelämään. Erilaiset siirtymät kuten työllisestä työttömäksi tai työllisestä opiskelijaksi olivat työuran aikana harvinaisia.

Tutkimuksen perusjännitteen muodostaa siirtymä ensimmäisestä toiseen moderniin. Teoreettisena viitekehyksenä on toisesta modernista käyty keskustelu, johon työmarkkinoiden muutokset sekä työhön osallistumisessa tapahtuneet muutokset on kiinnitetty. Toiseen moderniin liittyy modernille yhteiskunnalle leimallisten tendenssien (yksilöllistymisen, teknologisen kehityksen) voimistuminen ja kiihtyminen (Giddens 1990) sekä riskiyhteiskunnan realisoituminen. Riskiyhteiskunta on modernin kehitysvaihe, jossa sosiaaliset, poliittiset, taloudelliset ja yksilölliset riskit luisuvat vähitellen teollisen yhteiskunnan seuranta- ja turvainstituutioiden käsistä. Riskiyhteiskuntaan siirtyminen tapahtuu vähitellen ja kahdessa vaiheessa. Ensimmäisessä vaiheessa riskejä ja uhkia vähätellään, koska ihmisten ajatuksia ja

instituutioiden toimintaa hallitsevat edelleen teollisen yhteiskunnan itsestäänselvyydet (esim. jatkuva taloudellinen kasvu, usko jatkuvaan edistykseen, ekologiseen kestävyYTEEN). Riskiyhteiskunta kehittyy vähitellen ja huomaamatta. Sen olemassaolo ja laajuus paljastuvat sitä mukaa kuin itsestään selvinä pidetyt asiat lakkaavat olemasta itsestään selviä. Puhuttaessa refleksiivisestä modernista viitataan tähän riskiyhteiskunnan ensimmäiseen vaiheeseen, jossa tapahtuu huomaamaton siirtyminen teollisesta yhteiskunnasta riskiyhteiskuntaan.

Riskiyhteiskunnan toisessa vaiheessa nk. refleksiivisessä modernisaatiossa yhteiskunta kokee syvällisiä muutoksia, joiden seurauksena teollisuusyhteiskunnan lähtökohdat ja peruspiirteet alkavat purkautua. Teollisuusyhteiskunta joutuu ikään kuin luopumaan puitteistaan ja Beckin sanoin niistä on tullut tyhjiä kategorioita. Yhtenä syynä tähän muutoksen yllättävyyteen ja riskiyhteiskunnan seurausten dramaattisuuteen on se, että moderni yhteiskunta on ottanut sellaiset tekijät, kuten jatkuvan taloudellisen kasvun, täystyöllisyyden, normaalityösuhteen ja hyvinvointivaltion turvan, annettuna. Uudessa tilanteessa riskiyhteiskunnan seuraukset käyvät hallitsemattomiksi ja tämä joudutaan tunnustamaan. Asiantuntijat alkavat menettää otettaan tilanteen hallintaan ja asiantuntijausko heikkenee. Epävarmuus ja turvattomuuden tunne kasvavat ja laajenevat kaikille elämänalueille.

Toiseen moderniin liittyy yksilöllistymisen pakko. Palkkatyöläisyys tuottaa yksilöllistymistä ja yksilöllistymiskehityksen kiihdyttäjänä toimivat koulutus, kiristyvä kilpailu ja liikkuvuuden lisääntyminen. Nämä kaikki vahvistavat toinen toistaan. Perheeseen, sukuun, ammattiin ja työpaikkoihin liittyvä yhteisöllisyys alkaa kadota. Yksilöt joutuvat kohtaamaan ja kokemaan pakotetun yksilöllisesti riskit, jotka kohdattiin aikaisemmin yhteisöissä samanlaisina (tietyissä sosiaaliryhmissä, ammatikunnissa, etujärjestöissä). Sitä mukaa kuin hyvinvointivaltion instituutioita ja turvajärjestelmiä puretaan, odotetaan ihmisten yhä enemmän ottavan vastuuta itse ja varautuvan mahdollisten riskien varalta. Ulkoisten muutosten keskellä elämä vaatii yhä enemmän suunnittelua, päätöksiä ja sopeutumiskykyä. Toisessa modernissa ja hyvinvointivaltiossa yksilöllistyminen ei tapahdu tyhjiössä, vaan yleisten ehtojen ja instituutioiden (esim. koulutusjärjestelmän sekä palkkatyön) asettamissa rajoissa. Oikeus hyvinvointivaltion tarjoamaan aineelliseen turvaan ja muihin etuihin edellyttää yhä enemmän ansaintaperustetta eli työhön osallistumista välttämättömänä ehtona ja lisäksi omaa aktiivisuutta. (Beck 1990, 1992, 1995a ja 1995b; Giddens 1991 ja 1995; Bauman 1996.) Sosiaalinen oikeus on entistä enemmän ainoastaan mahdollisuus, eikä tae turvallisuudesta.

Tutkimuksen lähtökohdanna on ajatus, että ensimmäisen modernin aikana muotoutunut palkkatyön sosiaalinen, taloudellinen ja kulttuurinen vuorovaikutusjärjestelmä on monilta osiltaan laadullisesti muutoksessa. 1990-luvun työmarkkinoiden tapahtumien nähdään ilmentävän sitä, että olemme siirtyneet refleksiivisen modernisaation vaiheeseen, jossa vuosikymmenen aikana ilmenneet työhön osallistumisen epävakaus ja laajuus sekä työmarkkinariskit ovat yllättäneet rajuudellaan, laajuudellaan ja pysyvyydellään. Modernia yhteiskuntaa pystyttiin hallitsemaan erilaisten funktionaalisten toimintajärjestelmien avulla (Luhmann 1995). Aikoinaan tarkoituksenmukaisiksi koettujen ohjausjärjestelmien (esim. koulutus-, so-

siaaliturva-, palvelu-, työmarkkina-, eläkejärjestelmien) avulla ei ole samalla tavalla mahdollista ohjata ja hallita yhteiskuntaa tilanteessa, jossa tuotannollinen toiminta ja työelämä ovat voimakkaan murroksen kourissa. Ohjausjärjestelmien toimintaympäristö ja niiden tehtävät, tai ainakin tehtävien tärkeysjärjestys, ovat vastaavasti muuttuneet. Niiden tarkoituksena ei ole enää yhteiskunnan rakenteellisen vakauden takaaminen, vaan pikemminkin joustavan muutoksen edistäminen.

Ensimmäisessä modernissa työmarkkinat ovat selvästi olleet kansallisen ajan tietty keskus yhteiskuntaa organisoivine periaatteineen. Niitä ovat dominoineet piirteet kansallisesta sääntelystä, kollektiivisista toimijoista, normaalisuuden käytännöistä ja yleisesti jaetusta sitovuudesta. Ensimmäinen moderni on useissa maissa näyttäytynyt työmarkkinoilla normalityösuhteiden yleisyytenä. Työmarkkinoille osallistuminen on toteutunut tiettyjen ideoiden, periaatteiden, mallien ja merkitysten kautta. Työmarkkinoille osallistumiselle tyypillisiä kollektiivisia perusteita ovat olleet mm. vahvan ammatillisen identiteetin rakentaminen työmarkkinoille osallistumisen kulttuurisena merkityksenä ja taloudellisena perustana, sektori- ja toimialakohtainen ajattelutapa ja säädösten sovellutukset sekä spesifeihin työtaitoihin keskittyvä ammatillinen koulutus.

Yksilöiden näkökulmasta työmarkkinoille osallistuminen on ollut koko elämän ajan ja biografian toimivuuden kysymys (Kohli 1985 ja 1992; Hinrichs 1991). Yksilön elämään vaikuttamisen keinot ovat pohjautuneet kollektiivisesti hyväksyttävän sosiaalisen järjestyksen saavuttamiseen, hyvinvoinnin materiaalien ehtojen muotoilemisen mahdollisuuksiin sekä elämän epävarmuuden voittamisen kysymyksiin. Niiden taustalla ovat olleet suhteellisen vakiintuneet käsitykset yksilön elämän ikävaiheittaisista rooleista ja mielekkyydestä. Yhteiskunnan uusiutuminen ei ole edellyttänyt, että yksilöiden elämäntilanteeseen puututaan useaan kertaan. Hyvinvointivaltion ei ole tarvinnut ohjata systemaattisella tavalla aikuisiän muuttuvia töihin osallistumisen tilanteita, vaan ensimmäisen modernin olosuhteissa on tavoiteltu elämäntilanteen korkeaa stabiilisuutta. Rakenteellinen ohjaaminen on suosinut vahvaa identiteettiä ja institutionaalisen elämäntilanteen vakautta nopeasti vaihtuvien tilanteiden ja elämäntilanteiden sijaan. Normaali elämäntilanteen malli on ollut universaali ja kollektiiviselle ohjaamiselle mahdollinen.

1990-luvulle asti hyvinvointivaltio onnistui ratkaisemaan monet työllisyyden, vaurauden, toimeentulon ja tasa-arvon kysymykset harmonisesti sekä suhteessa toisiinsa että suhteessa yhteiskunnan toimivuuteen ja yksilöiden arjen sujuvuuteen. Myöhemmin on sen sijaan ollut yhä selvempää, että sosiaalisen järjestyksen saavuttamisen tavat ja ehdot ovat muuttuneet. Nykyinen valikointi ja eriytymiskehitys työmarkkinoilla murtavat entisenkaltaisen sopimuksellisuuden mahdollisuuksia yksilön elämäntilanteen ohjaamisessa ja yhteiskunnan hallinnoimisessa.

Yhtenäisyyden häviäminen, yhteiskunnan ja toisaalta rakenteiden ja yksilön suhteen uudenlainen rakentuminen asettavat uusia vaatimuksia työllisyysjärjestelmille. 1990-luvun työmarkkinoita ja tietoyhteiskuntakehitystä koskevassa keskustelussa ovat tulleet esiin ainakin seuraavat argumentointilinjat:

- työn loppumisen visio (esim. Rifkin 1995),

- siirtyminen työyhteiskunnasta tietoyhteiskuntaan (esim. Drucker 1993; Castells 2000),
- työmarkkinoiden joustavuuden kasvu (esim. Felstead & Jewson 1999; Marin ym. 2000),
- työn epävarmuuden lisääntyminen (esim. Beck 2000),
- siirtymien työmarkkinat -visio (Schmid 1998).

Esitettyjen visioiden yhdistävänä piirteenä on ollut yksilöiden muuttunut elämäntieku meneillään olevan murroksen yhteydessä. Yksilöiden tulevaisuuskuva ja yhteiskuntaskenaarion mukaan ne voidaan jakaa toivon visioihin ja uhan visioihin. Rifkin ja Beck näkevät yksilöiden aseman selkeästi uhattuna. Tietoyhteiskuntavisio ja työmarkkinoiden joustavuusvisio ovat mahdollisuuksien ja toivon skenarioita. Schmidin konseptio siirtymien työmarkkinoista on välittävä ja voimakkaasti palkkatyöhön osallistumisen ja elämäntien tilanteiden muutoksiin keskittyvä.

Tutkimuksemme lähtökohta työmarkkinoiden tarkasteluun tulee siirtymien työmarkkinoiden ja elämäntien käsitteestä sekä erilaisten dynamiikkailmiöiden tulkitsemisesta. Yksilöiden kannalta työelämän keskeiset tekijät ovat ne, jotka muuttavat yksilöiden elämäntiekua, palkkatyön ja ei-palkkatyön suhteita ja yleensä yksilön suhdetta työmarkkinoihin ja työmarkkinoilla toimimiseen. Toinen moderni alkaa yksilöiden toiminnan, roolin ja niiden merkityksen laadullisista muutoksista, jolloin yksilön ja hänen elämäntiekunsa suhde erityisesti valtioon vaihtuu. Tutkimuksen näkökulma toisen modernin tulemisesta on bekkiläinen sikäli, että tutkimuksessa todistetaan aikalaispakoa normaalisuuden logiikasta. Keskeinen tutkimustehtävä on ollut analysoida ja tulkita normaaliutta työhön osallistumisessa ja työmarkkinoiden muutosta.

Asetelma, aineistot ja tutkimuksen kohde

Työmarkkinoiden tutkimukselle ovat olleet leimallisia rakenteelliset poikkileikkausanalyysit ja kiinnittyminen institutionaalisiin käsitekategorioihin, jotka ovat laininlyöneet työmarkkinoiden muutoksen ja dynamiikan tutkimisen. Tässä tutkimuksessa työmarkkinoiden muutosta ja erityisyyttä tarkastellaan analysoimalla työmarkkinoiden rakenteen dynamiikkaa seuranta tutkimuksen idean mukaisesti. Pitkittäisasetelma antaa mahdollisuuden muutoksen, sen ilmenemisen, suhteellisuuden ja vaikutussuhteiden tutkimiseen.

Tutkimuksessa seurataan yhtäältä tiettyjä ilmiöitä samojen ihmisten elämäntiekussa usean vuoden ajan ja toisaalta käytetään pitkittäisasetelmaa, jossa työvoimaan kuuluvat ovat vuosittain reaalisesti vaihtuvia. Käytössä on työmarkkinoiden ilmiöiden tilastoinnin perinteisiä mittareita, mutta myös uusia. Aineistoina ovat Tilastokeskuksen tutkimusta varten muodostamat pitkittäisaineistot, jotka koostuvat yksittäisistä ikäkohorteista (10 %:n otoksina) ja koko työikäisestä väestöstä

(5 %:n otoksena). Aineistot on muodostettu ensisijaisesti yksilöiden suhteesta työmarkkinoille osallistumiseen, jolloin tiedot kuvaavat vuoden aikana toteutuneita sosiaalis-taloudellisia tietoja yksilöiden suhteista institutionaaliin työmarkkinoihin. Lisäksi aineistot kuvaavat yksilöiden suhdetta hyvinvoinnin ja sosiaalisen turvallisuuden ratkaisuihin (ensisijaiseen tulonjakoon, tulonsiirtoihin, verotukseen) sekä yhteiskuntapolitiikan järjestelmiin (koulutukseen, työvoimapolitiikkaan). Erityisesti koko työkäistä väestöä edustava aineistomme on tärkeä työmarkkinoiden muutosten merkittävyyden ja laaja-alaisuuden tutkimisessa ja aikakauden luonteen käsitteellisessä ymmärtämisessä. Kokonaisuudessaan vuodet 1988–1998 ovat seurantajaksona erityislaatuinen, sillä Suomessa ne pitävät sisällään lamaa edeltäneet nousukauden vuodet, taloudellisen taantumien ja lamavuodet sekä viisi laman jälkeistä, uuden nousukauden vuotta.

Tutkimuksen kohorttiaineistoon perustuva osio muodostaa ikäluokka-analyysin käsitteellisen ja metodologisen kohteen. Ikäluokat tiivistävät itseensä yhteiskunnan muutoksen potentiaalia ja suuntaa. Myös eriytymisen ja mahdollisen yksilöllisyyden tutkiminen on relevanttia tutkimalla ikäluokkia rakenteellisuuden näkökulmasta. Samanikäisten vertaaminen on ymmärrettävissä yhteiskuntamuutosten kontekstisidonnaisena tutkimuksena, jossa paino on aikakauden erilaisissa vaikutuksissa rakenteellisesti relevantissa joukossa tai yksilöiden ryhmässä. Syntymäajankohdan sosiaalinen vakiointi näyttää ajan muuttumisen vaikutukset ymmärrettävässä muodossa ja yhteydessä sekä vaikutusten vuorovaikutuksen. Valitut ikäkohortit edustavat yksilön työuran eri jaksoja ja yhdessä ne auttavat hahmottamaan, miten yksilöiden työurat ja työuran vaiheet ovat kohtaamassa meneillään olevat muutokset.

Tutkimus kohdistuu työmarkkinoiden ja yksilön elämänkulun väliseen vuorovaikutukseen. Palkkatyöyhteiskunta ja sen kanssa rinnan kehittynyt suomalainen hyvinvointiyhteiskunta ovat rakentuneet tiettyjen sanattomien sopimusten mukaisesti. Näitä sopimuksia ovat olleet solidaarisuus-, normaalityösuhde-, sukupolvi- ja sukupuolisopimus, ja ne olivat osa palkkatyö- ja hyvinvointiyhteiskunnan sosiaalista ajattelua. Suomalainen yhteiskunta on rakentunut näiden sopimusten pohjalle ja myös taloudellinen kasvu ja kansakunnan hyvinvointi ovat perustuneet niille. Samoin kahden elättäjän perhemalli, yhden koulutuksen valitsemismalli, normaalityösuhdemalli, omistusasuminen ja institutionaalinen elämäntapa ovat normaalisuutta ilmentävinä malleina rakentuneet edellä mainitun sopimuksellisuuden perustalle.

1990-luvulla työmarkkinoilla palkkatyöhön osallistumisen laajuudessa ja luonteessa tapahtui merkittäviä muutoksia, jotka kuvaavat yhteiskunnan uudelleen rakenteistumista ja yksilön yhteiskuntaan kiinnittymisen prosesseissa tapahtuneita muutoksia. Normaalityösuhteiden määrä alkoi vähentyä vuosikymmenen alussa, eikä se uuden taloudellisen kasvun vuosinakaan 1990-luvun lopussa enää saavuttanut vuosikymmenen alun vakaustasoa, vaan on jäänyt kauas siitä. Normaalityösuhteen määrän vähentyminen työmarkkinoilla viittaa vahvasti siihen, että entisenkaltaiseen täystyöllisyyteen ei ole paluuta. Tämän seurauksena myös palkkatyölle ja palkkatyöyhteiskunnalle perustuvat sopimukset ja sosiaalinen järjestys ovat menettämässä perustansa.

Työmarkkinoiden dynamiikkaa ja sen ilmenemistä on tutkimuksessa tarkasteltu palkkatyöliikkuvuuden, hyvinvointidynamiikan sekä koulutuksellisen dynamiikan kautta. Palkkatyöliikkuvuus muodostaa kontekstin, jossa yksilö ja työmarkkinoiden muutokset kohtaavat, ja sen lisääntyminen kertoo työmarkkinoiden ja yhteiskunnan rakenteissa tapahtuvista muutoksista. Palkkatyöyhteiskunnassa työhön osallistuminen on määrittänyt yksilöiden taloudellista selviytymistä. Kun lähes kaikki työntekijät ovat olleet normalityösuhteessa, on työntekijöiden taloudellinen ja sosiaalinen turvallisuus ollut taattu ainakin jonkin tasoisena. Palkkatyödynamiikassa tapahtuneiden muutosten merkitys näkyy konkreettisesti tulotason ja tulorakenteen muutosten yhteydessä. Hyvinvointidynamiikka tuo esiin työmarkkinoiden muutosten merkityksen yksilöiden taloudelliselle selviytymiselle sekä arjen sujuvuudelle. Koulutuksellinen dynamiikka kuvaa yksilöiden pyrkimystä vastata koulutuksen avulla työmarkkinoiden muutokseen. Koulutustaso on keskeinen työmarkkina-asemaan vaikuttava tekijä. Koulutustason ja työsuhteen vakauden välinen yhteys alkoi korostua 1990-luvulla ja koulutustasovaatimusten kiristyessä koulutustason kohottamisesta muodostui keskeinen työmarkkinoille sopeutumisen keino. Koulutuksellinen dynamiikka ei ilmennä ainoastaan rakenteiden pakottavuutta yksilöön nähden. Koulutuksellisen dynamiikan lisääntyminen on myös osoitus yksilöiden aktiivisen toiminnan lisääntymisestä etenkin silloin, kun kyse on tutkintoon johtavaan koulutukseen osallistumisesta.

Keskeiset tulokset

Työikäiset muodostavat potentiaalisen työvoiman tarjonnan ja suurelta osin työvoiman tarjonnan kehitys riippuu työmarkkinoille osallistumisesta. Työvoimaan kuulumisen katkeaa varsin todennäköisesti suhteellisen lyhyenkin työurajakson aikana. Toisaalta työmarkkinoille osallistumisen vahvuudesta kertoo se, että seurantajakson alussa 21 vuotta täyttäneistä lähes 82 % kuului työvoimaan vähintään kahdeksana vuonna yhdestätoista mahdollisesta. Työvoimaan takaisin pääsemisen tai tulemisen kysymykset yleistyvät tulevaisuudessa ja ns. jatkuvat inclusion-prosessit koskevat suurta osaa työikäisestä väestöstä. Työlliseen työvoimaan kuului koko yksitoistavuotisen seurantakauden 43 % työikäisistä ja vähintään kahdeksan vuotta yhdestätoista mahdollisesta lähes 66 %.

Vielä 1960-luvun alussa työeläkelakien yhteydessä työmarkkinoille osallistumisen tavoiteajaksi suunniteltiin 40 vuotta. Yksilöiden elämänkaareissa yleinen työvoimaan kuulumisen aika on kuitenkin supistumassa 30 vuoden mittaiseksi noin 25 ikävuodesta 54 ikävuoteen. Työllisenä olon ajan ennakoituaan olevan tätäkin lyhyempi eli noin 26 vuotta (Hytti 1999). Alle 25-vuotiaiden ja yli 55-vuotiaiden työvoimaan kuulumisen on osittaista ja luonteeltaan valikoivaa. 1990-luvulla keskimääräinen työmarkkinoille osallistumisen aika lyheni ja sen voidaan ennakoitua tulevaisuudessa edelleen lyhenevän koulutusasteen nousun, pitkien koulutusaikojen ja työvoimasta poissiirtymisen mahdollisuuksien yleistyessä.

Lama vähensi työtilaisuuksia eri tutkintoasteita suorittaneilta ja kaikenikäisiltä, mutta eniten lama vaikutti nuorten ja vailla perusasteen jälkeistä koulutusta olleiden työvoimaan kuulumiseen ja työhön osallistumiseen. 1990-luvun loppupuolella uuden kasvukauden oloissa tapahtui työvoiman merkittävää uusiutumista. Naiset palasivat miehiä enemmän työvoimaan ja miehet vastaavasti jäivät naisia enemmän pysyvästi työvoiman ulkopuolelle. Työvoimaan palasi takaisin lähinnä nuoria ja hyvin koulutettuja aikuisia. Työvoimaan palanneet olivat keski-ikältään 38-vuotiaita ja joka toisella oli suoritettuna vähintään ylempi keskiasteen tutkinto. Vuosina 1995–1998 ensimmäistä kertaa työvoimaan siirtyneistä kolme neljästä oli suorittanut vähintään ylempään keskiasteen tutkinnon. Vuoden 1995 jälkeen ainoastaan korkea-asteen tutkinnon suorittaneiden työvoimaosuudet alkoivat nousta selvästi, mikä on merkki siitä, että tutkintoasteesta on muodostumassa yksi selvä työmarkkinoille valikoitumisen kriteeri.

1990-luvulla työikäiset joutuivat kilpailemaan keskenään supistuvista työtilaisuuksista työmarkkinoilla. Työttömyys, tutkinnon puute ja noin 50 vuoden ikä muodostuivat selkeiksi riskeiksi ajautua työvoiman ulkopuolelle pysyvästi. Monen kohdalla vasta koulutustason nostaminen mahdollisti työvoimaan palaamisen. Työmarkkinoiden kannalta varhainen työvoimasta poissiirtyminen on merkittävämpi kysymys kuin samanikäisten työttömyys. Työvoimasta poissiirtymisen voidaan tulkita muuttavan tulonjaon rakenteellisia ehtoja, lyhentävän yksilön osallistumista pitkäkestoisen sosiaaliturvan maksamiseen ja nopeuttavan työmarkkinoiden uusiutumista. Mitä valikoidumpaa varhainen työmarkkinoilta poissiirtyminen on, sitä enemmän se vaikuttaa työmarkkinoiden rakenteisiin ja uusiutumiseen.

Työmarkkinoiden perinteiset riskit (syrjäinen alue, puuttuva tai alhainen koulutus, supistuvat toimialat) korostuivat riskitekijöinä 1990-luvulla ja ne alkoivat eriyttää mahdollisuuksia työmarkkinoilla myös alueellisesti. Koulutetut ja nuoret hakeutuivat kasvukeskuksiin. 1990-luvun taantumasta kärsivät lähinnä perinteiset teollisuuskeskukset, jotka eivät kyenneet vastaamaan tietoyhteiskuntakehityksen edellyttämiin muutoksiin.

Suurin työvoiman rakenteessa tapahtunut muutos liittyi koulutukseen. Työvoimassa ilman tutkintoa olevien osuus väheni 10 prosenttiyksikköä vuodesta 1988 vuoteen 1997. Samaan aikaan vähintään ylempään keskiasteen tutkinnon suorittaneiden osuus kasvoi saman verran. Alemman keskiasteen tutkinnon suorittaneiden osuus ei enää kasva työvoimassa. Vuonna 2005 yli puolet työvoimasta on todennäköisesti suorittanut vähintään ylempään keskiasteen tutkinnon. Vuosina 1988–1997 työvoiman koulutusrakenteessa tapahtunut nopea muutos on selkeä osoitus suomalaisten työmarkkinoiden nopeutuvasta rakenteellisen dynamiikan lisääntymisestä. Vailla tutkintoa olevien tai alemman keskiasteen tutkinnon suorittaneiden työttömäksi jääneiden on entistä vaikeampi päästä työttömyyden jälkeen takaisin työelämään. Työelämän kiristyneet koulutusvaatimukset lisäävät työvoiman ulkopuolelle hakeutumista ja joutumista. Työn epävarmuus on lisääntynyt etenkin alhaisen koulutustason omaavilla. Arviomme mukaan työvoimaan osallistuminen tulee tulevana vuosikymmeninä edellyttämään vähintään ylempään keskiasteen tutkinnon suorittamista ja vuonna 2020 pelkkä peruskoulutus ei enää mahdollista käytännössä lainkaan osallistumista palkkatyöhön.

Työmarkkinoiden muutos on varsin nopeaa, eikä työllisyyden parantuminen perustu normaalityösuhteiden määrän kasvuun, vaan kestoaltaan lyhyiden ja määräraikaisten työsuhteiden ja vajaatyöllisyyden yleistymiseen. Käyttämämme mittaus-tavan mukaan 21–64-vuotiaasta palkkatyövoimasta runsas 67 % oli normaalityö-suhteessa vuonna 1998, kun palkkatyövoimana ymmärretään se osa työvoimaa, johon yrittäjät eivät lukeudu mukaan. Vuonna 1988 vastaava osuus oli vielä yli 77 %. Ainoastaan työllisistä palkansaajista laskettuna normaalityösuhteessa olleiden osuus on pysynyt noin 80 %:n tuntumassa. Koko yksitoistavuotisen seuranta-ajan normaalityösuhteissa toimineisiin kuului kaikista työmarkkinaikäisistä noin 25 % ja vähintään kahdeksan vuotta yhdestätoista mahdollisesta 43 %.

Työttömyys oli Suomessa laajimmillaan vuonna 1994. Kyseisen vuoden aikana yli 27 % työvoimasta oli lyhyemmän tai pidemmän aikaa työttömänä. Vuoteen 1998 mennessä tilanne kohentui runsaat 5 prosenttiyksikköä, mutta silti yli puoli miljoonaa 21–64-vuotiaaseen työvoimaan kuuluvaa (lähes 22 %) oli työttömänä vuoden 1998 aikana. Yhdentoista vuoden seuranta-aikana noin 41 % 21 vuotta täyttäneistä ja alle 65-vuotiaista työikäisistä koki työttömyyttä ja lähes joka kolmas (30 %) vähintään puolen vuoden työttömyyden vuoden aikana. Työuransa muotoutumisvaiheessa olevien ja ikääntyneiden keskuudessa vajaatyöllisyys on kasvanut selvemmin kuin työuransa keskeisessä vaiheessa olevien.

Vuoden aikana työttömänä olleiden määrä ei ole palannut taloudellista taantuma edeltäneelle tasolle, vaikka taloudellisten mittarien mukaan Suomi on selvästi toipunut vuosikymmenen alun lamasta. Vuosityöttömyysaste oli 1990-luvun lopussa olennaisesti korkeampi kuin 1980-luvun lopussa edellisen voimakkaan nousukauden aikana. Se ei ole alentunut yhtä nopeasti kuin Tilastokeskuksen perinteisesti mittaama työttömyysaste, joka oli runsaat 11 % vuonna 1998. Työlliseen työvoimaan palaamisesta ja työmarkkina-aseman vaihdoksista on tullut aikaisempaa tärkeämpi tekijä työmarkkinoiden uusintumisessa. Sen perusta on voimakkaan taloudellisen taantumien sosiaalisissa vaikutuksissa, mutta laajana ilmiönä se kertoo työttömyydestä irtipääsemisen pitkästä prosessista ja valikoitumisesta. Työttömyyteen tullaan toistuvasti ja siitä poistutaan useimmin uudestaan katkeaviin työsuhteisiin.

Työura on entistä suuremmassa määrin liikettä asemasta toiseen työvoiman ja työmarkkinoiden sisällä, missä yhdistyvät työhön osallistumisen osittaisuus, työttömyys ja eri syistä väliaikaisesti työmarkkinoiden ulkopuolella oleminen. Yhdentoista vuoden seuranta-aikana 42 %:lla työvoimaan kuuluvista (21–64-vuotiaista) toteutui siirtymä työllisyyteen ainakin kerran ja 35 %:lla siirtymä työttömyyteen. 14 % vaihtoi, tai joutui vaihtamaan, ammattiaan seuranta-aikana. Vuoden aikana noin joka kymmenes työvoimaan kuuluva vaihtaa toimialaa. Myös alueellisesta liikkuvuudesta, niin muuttoliikkeestä kuin pendelöinnistäkin, on tullut tärkeä työmarkkinoiden sopeutumisen ja joustavuuden muoto. Jossain vaiheessa vuosina 1989–1988 asuinpaikkaa vaihtaneiden osuus työvoimasta oli 23 % ja asuinpaikkakunnan ulkopuolella työssä käyneiden 41 %.

Erityisesti 1950-luvun jälkeen syntyneillä siirtymien määrä oli huomattavan suuri jo koko 1990-luvun ajan, mikä merkitsee työmarkkinoille osallistumisen sisältöjen vaihtumista aikaisemmasta.

Siirtymät on aikaisemmin tulkittu, ja ilmeisesti koettukin, sosiaalisina riskeinä, joihin varautuminen on sisällytetty yhteiskuntapolitiikan toimintaperiaatteisiin. Nuoremmissa ikäryhmissä siirtymien laaja-alaisuus ja toistuvuus osoittavat yksilöiden merkittävää sopeutumista ja myös pyrkimystä muutoksiin. Siirtymien kohdistuminen aina nuorempiin ikäluokkiin merkitsee niiden yleistymistä ja normaalistumista. On todennäköistä, että siirtymien määrä yksilöiden työurissa kasvaa tulevaisuudessa taloudellisista suhdanteista riippumatta. Työmarkkinoiden toimimisen kannalta ongelmaksi voi muodostua siirtymien keskittyminen tiettyihin työntekijäryhmiin. Aikaisempaan verrattuna siirtymät tiivistyvät yksilöiden työuran aikana toisella tavalla. Ne eivät tulevaisuudessa koske ainoastaan työuran alkuvaihetta ja eläkkeelle siirtymistä edeltävää aikaa vaan kaikkia työuran vaiheita, mitä voidaan pitää työmarkkinoiden merkittävänä trendinä.

Liikkuvuus työmarkkinoilla eri muodoissaan on selvästi kasvamassa ja yksilöt ovat alttiita ja valmiita muutoksille elämänsä aikana. Esimerkkinä voidaan ottaa kahden tai useamman tutkinnon suorittaminen. Usean tutkinnon suorittamisen yleistyminen on yhteydessä laajemmin yleisen koulutustason kohoamiseen ja yksilöiden pyrkimykseen kohottaa jo hankittua koulutustasoa. Esimerkiksi vuonna 1958 syntyneistä miehistä noin 30 % on hankkinut useamman kuin yhden tutkinnon (muun kuin ylioppilastutkinnon) ja naisista noin 38 %. Ikäkohortin 1963 osalta on odotettavissa, että vähintään kaksi tutkintoa suorittaneiden osuus tulee olemaan suurempi kuin vuonna 1958 syntyneillä. Voimme ennustaa, että 1960-luvun lopussa ja 1970-luvun alussa syntyneistä noin joka toinen suorittaa vähintään toisen ammatillisen tutkinnon vuoteen 2010 mennessä.

Yhä useamman täytyy joustaa ja sopeutua työuran aikaisiin siirtymiin, joista on tulossa normaaleja muutoksia ja monille työmarkkinoilla selviytymisen ehto. 1990-luvun aikana monet työikäiset aikuiset ovat löytäneet ja toisaalta olleet pakotettuja luovien reittien etsimiseen selviytymisensä työmarkkinoilla ja hyvän elämän rakentamisessa. Muuttaminen, pendelöinti, toisen tutkinnon hankkiminen, ammatin vaihtaminen tai lisätäydentäminen, osaamisen huippujen monipuolistaminen ja työpaikan vaihto ovat tällaisia mahdollisuusreittejä, joita entistä joustavammin, vaihtelevammin ja monipuolisemmin on alettu käyttää.

Tulosten mukaan pelkkä työssäkäyntitieto on varsin rajallinen analysoitaessa työmarkkinoiden ulottuvuuksia ja toiminnan laatua. Kun tarkastellaan työsuhteellista ja taloudellista selviytymistä yhdessä, on hyväosaisuus huomattavasti pienempää kuin yleisessä keskustelussa työmarkkinoiden vakauden laajuus on ymmärretty. Palkkatyövoimaan kuuluvat runsaat 2 milj. henkilöä vuonna 1997 on mahdollista jakaa työmarkkina-aseman ja tulojen mukaan kolmeen perusr ryhmään. Sekä taloudellisesti että työsuhteellisesti hyväosaisiin (noin 40 %), työsuhteellisesti selviytyneisiin mutta taloudellisesti keski- tai pienituloisiin (30–35 %) ja selvästi epävakaaassa työmarkkina-asemassa oleviin (25–30 %).

Miehet ovat selvästi ylläpidettyinä hyvän työmarkkina-aseman ja taloudellisen hyväosaisuuden kumuloitumisessa ja miesten riski myös kasautuvaan huono-osaisuuteen on naisten riskiä suurempi. Hyväosaisuuden kasautuminen liittyy yhteen korkean koulutuksen, miesten johtavat asemat työorganisaatioissa, keski-

ikäisyyden ja omistusasumisen. Tiukoin kriteerein määritelty kumuloitua huono-osaisuus työmarkkinoilla ja taloudellisesti liittyy yhteen alhaisen koulutuksen, erityisesti miesten pitkittyneen työttömyyden, keski-ikäisyyden, vuokralla asumisen ja yksin elämisen. Väljemmin kriteerein määritelty huono-osaisuuden kasautuminen kytkee toisiinsa alhaisen koulutuksen, nuoren iän, yksinhuoltajuuden ja vuokralla asumisen.

1990-luvun puolivälistä alkanut nousukausi ja viiveellä parantunut työllisyystilanne paransi valikoivasti työvoimaan kuuluvista osan taloudellista selviytymistä. Työsuhteensa 1990-luvulla säilyttäneillä taloudellinen taantuma merkitsi lähinnä ohimenevää ja lievää tulotason heikentymistä, mutta dramaattista tulotason laskua niillä, jotka ovat kokeneet työttömyyttä ja joiden suhde työmarkkinoille on ollut osittaisempi. Viimemainittujen tulot eivät selkeään laadullisen alentuman jälkeen ole alkaneet kasvaa edes uuden taloudellisen nousun vuosina. 1990-luvun ilmiönä voidaan pitää sitä, että työvoiman sisällä tulotason ero repesi lamavuosina suureksi. Kun vakaan työmarkkina-aseman säilyttäminen on vaikeutunut, aiempaa useampi työvoimaan kuuluvista joutuu tyytymään huomattavasti alempaan tulotasoon kuin palkansaajat keskimäärin. Nuoret aikuiset eivät voi odottaa yhtä hyvää tulotasoa samalla varmuudella kuin heitä vanhemmilla ikäluokilla on korkeammasta koulutustasostaan huolimatta. Vanhempien ikäluokkien koulutustason nousu on työmarkkinoilla tapahtuvissa muutostilanteissa välttämätön ehto kansallisesti keskimääräisen tulotason saavuttamiselle. Nuorilla ikäluokilla pitkän (4–5-vuotisen) ammatillisen koulutuksen tai korkea-asteen tutkinnon suorittamisesta on tullut välttämätön edellytys keskiluokkaisille tuloille.

Palkkatulojen merkitys tulolähteenä on laskenut samalla, kun saatujen tulonsiirtojen ja omaisuustulojen osuus on kasvanut. Veli-Matti Törmälehdon (2000) tulosten mukaan palkkatulojen osuus bruttotuloista putosi noin 66 %:sta 55 %:iin vuosina 1988–1998 ja saatujen tulonsiirtojen osuus nousi vastaavana aikana lähes 22 %:sta runsaaseen 27 %:iin. Tulostemme mukaan työttömillä tulonsiirtojen merkitys toimeentulon perustana kaksinkertaistui 1990-luvulla. Vuoden aikana työttömänä olleilla tulonsiirtojen osuus verotettavista tuloista oli noin 55 % vuosina 1993–1996, kun osuus jäi alle 30 %:n vielä 1980-luvun lopussa. Riippuvuus tulonsiirroista on tullut aiempaa luonnollisemmaksi osaksi työmarkkinakansalaisuutta myös koko palkkatyövoimaa ajatellen. 1980-luvun lopussa palkkatyövoimasta 7 % oli sellaisia, joiden verotettavista tuloista yli 30 % oli tulonsiirtoja. Kymmenessä vuodessa heidän osuutensa on kasvanut 17 %:iin. Niiden henkilöiden osuus, jotka eivät saaneet verollisia tulonsiirtoja lainkaan, putosi vastaavana aikana lähes 79 %:sta noin 66 %:iin.

Koko tulonsiirtojärjestelmän vaihtuminen selkeiden ohimenevien riskien kompensatiojärjestelmästä enemmän jatkuvaksi, kohtuullisen hyvinvoinnin osittaiseksi turvaajaksi lisää valtion vastuuta tulevaisuudessa työsuhteiden ja palkkatyön epävakaisuudessa. Voidaan puhua jopa uuden vaiheen alkamisesta hyvinvointivaltioiden historiallisessa kehityksessä. Sosiaalisten ongelmien valtiollinen ratkaisija on epävakaa työllisyyden myötä vaihtumassa normaalisuuden pakojen seurausten hillitsijäksi jopa suunnittelemattaan ja tahtomattaan. Aikaisemmassa kehitysvai-

heessa valtio valmistautui pitkän ajan kuluessa hitaasti nousevien sosiaalisten riskien hoitajaksi ja niiden seurausten lievittäjäksi. Nykyisin valtio joutuu nopeasti sopeutumaan ja etsimään vastausta vaikeasti tiedostettaviin ongelmiin työmarkkinoilla. Myös yksilöiden rooli muuttuu tässä tilanteessa. Yksilöt eivät elä pelkästään selkeissä sosiaalisissa tilanteissa (työllinen, työtön, työkyvytön, työmarkkinoiden ulkopuolella), joissa olisi määritelty oma toimeentulon logiikkansa, vaan he joutuvat itse keräämään toimeentulonsa jatkuvammin eri lähteistä ilman säänneltyjä perusteita. Suhde sosiaaliturvaan muuttuu tulonsiirtojen merkityksen kasvaessa. Sosiaaliturva on osa työmarkkinakansalaisen hyvinvointia ja "palkkaa".

Johtopäätökset ja innovaatiot

Tutkimustulosten mukaan nykyisille työmarkkinoille osallistumisen tunnusomaisia piirteitä ovat useasti työuran aikana tapahtuvat sosiaalisten tilanteiden ja työmarkkina-asemien vaihdokset. Yksilön työuraan ja elämäntapaan liittyvä dynamiikka on lisääntynyt ja toimeentuloperusta muuttunut. Yksinkertainen koulutuksesta työelämään -malli ei enää päde, vaan esimerkiksi työelämästä siirrytään koulutukseen ja koulutuksesta takaisin työelämään useitakin kertoja työuran aikana. Samoin työllisyyden ja työttömyyden välillä tapahtuvat siirtymät lisääntyvät. Siirtymien työmarkkinoilla normaalityösuhde työmarkkinoilla menestymisen kuvaajana ei ole riittävä. Menestymisen kriteerinä on pikemminkin siirtymästä toiseen liittyvä joustavuus, kuten kitkaton siirtyminen työsuhteesta toiseen, koulutuksesta työmarkkinoille ja työmarkkinoilta koulutukseen.

Muutokset palkkatyöhön osallistumisessa ja koulutusvaatimuksissa näkyvät eri sukupolvien elämäntavan rakenteessa tapahtuvina muutoksina. Koulutusaikojen pidentyminen vähentää mm. työhön osallistumisen aikaa yksilön elinkaareissa. Palkkatyöhön osallistumisen vakaudessa, ja tähän liittyen taloudellisessa turvallisuudessa, tapahtuneet muutokset heijastuvat yksilöiden elämäntapaan ja mahdollisuuksiin suunnitella tulevaisuutta palkkatyöstä saatavan palkan varaan. Rakenteelliset tekijät ja tulevaisuusperspektiivi muodostavat yleisen mahdollisuuksien rakenteen, jonka puitteissa yksilölliset elämäntavan käsikirjoitukset kirjoitetaan. Modernissa palkkatyöyhteiskunnassa yksilöiden elämäntavan rakentui lähes itsestään selvästi jatkuvan taloudellisen kasvun, täystyöllisyyden ja hyvinvointiyhteiskunnan tarjoaman turvan varaan. Sen sijaan riskiyhteiskunnassa nämä jatkuvuuden ja turvallisuuden peruspilarit ovat rapistuneet. Usko täystyöllisyyden saavuttamiseen, jatkuvaan taloudelliseen kasvuun ja hyvinvointiyhteiskunnan itsestään selvään taattuun turvaan ovat joutuneet uudelleenarvioinnin kohteeksi. Toista modernia luonnehtii epävarmuus ja epävakaus sekä yksilöllistymiskehityksen voimistuminen. Nämä muutostrendit ovat läsnä kaikilla elämäntavalueilla ja ilmenevät sosiaalisten riskien lisääntymisenä.

Työmarkkinoiden muuttuminen heijastuu työmarkkinoiden toimijoiden sekä yksilön ja yhteiskunnan väliseen suhteeseen oleellisella tavalla. Kysymys siitä, nähdäänkö yksilö yhteiskunnan rakenteiden muutoksiin passiivisesti sopeutuvana vai

onko hän aktiivinen toimija, on vanha yhteiskuntatieteellinen kiistanaihe. Muutokset yksilöiden työmarkkinoille osallistumiseen voidaan ymmärtää yhtäältä sopeutumisen kysymyksenä, jossa yksilöt ovat sopeutujan roolissa suhteessa työmarkkinoiden rakenteellisiin muutoksiin. Toisessa ääripäässä ovat tulkinnat, jotka korostavat yksilöiden liikkumavaraa ja mahdollisuuksia. Tässä tulkinnassa yksilöiden subjektiiviset mahdollisuudet ja rationaaliset valinnat painottuvat. Tutkimuksen mukaan yksilöiden ja työmarkkinoiden välisessä suhteessa tapahtui 1990-luvulla muutoksia, joiden seurauksena yksilöiden suhde työmarkkinoihin ja mahdollisuus aktiiviseen toimintaan ovat eriytyneet.

Yksilön omaehtoisen aktiivisen toiminnan sekä elinikäisen oppimisen merkitys korostuvat työmarkkina-asemaan liittyvän epävarmuuden hallitsijana siirtymien työmarkkinoilla. Yksilöt vaikuttavat omalla toiminnallaan myös työmarkkinoiden rakentumiseen ja niiden toiminnan joustavuuteen. Epävarmuuden ja riskien leimaamalla työmarkkinoilla yhteiskuntapolitiikasta tulee entistä keskeisempi toimija, jonka tehtäväksi muodostuu mahdollisuuksien luominen ja yksilön aktiivisen toiminnan esteiden purkamisen. Yhteiskuntapolitiikassa joudutaan pohtimaan yksilöiden yhteiskunnallisiin muutoksiin sopeutumisen ja yhteiskuntaan integroitumisen uusia ehtoja. Tämä vaatii yhteiskuntapolitiikan eri lohkojen välisen toiminnan yhteensovittamista ja erilaisten päätösten harkintaan ja tekemiseen liittyvää yhteistyötä. Jotta tämä onnistuisi, tarvitaan yhteinen arvoperusta ja kaikkien osapuolten sitoutuminen yhteisiin päämääriin.

Tulkintamme mukaan Suomessa toteutettu yhteiskuntapolitiikka on edesauttanut vakaan kansallisen sosiaalisen järjestyksen mallin toteuttamista. Normaalisuus ja pysyvyys sekä niitä tukeva yhteiskuntapolitiikka ovat hallinneet kansallista, sosiaalista todellisuutta. Tulostemme perusteella kansalliset työmarkkinat näyttävät kuitenkin huomattavien joustavuuksien ja siirtyminen kenttinä. Palkansaajien tilanteet ja hierarkkiset asemat vaihtuvat usein ja merkittävinä. Työsuhteen normaalisuus ja pysyvyys ovat entistä useammalla palkansaajalla vaihtumassa sopeutumisen välttämättömyydeksi ja joustavuuden aktiivisuudeksi. Oletamme ja väitämme, että yhteiskunnallisen muutoksen hallinnasta on tullut erityisen haasteellinen. Yhteiskuntapolitiikan tavoitteet on asetettava eriytyneemmin kuin aikaisemmin. Edessä on suuri hallinnan dilemma olosuhteissa, joissa on samanaikaisesti lisättävä yhdenmukaisuutta ja tuettava erilaistumista. Ne eivät ole vaihtoehtoisia, vaan toisiinsa limittyviä ja toisiaan edellyttäviä. Kansallinen politiikka on joutunut ensimmäisen kerran hyvinvointivaltion kehityshistoriassaan näin monimutkaisen tilanteen eteen. Osin kysymys on myös mahdottomuudesta: sosiaaliset erot kasvavat yhdenmukaistavan yhteiskuntapolitiikan oloissa.

Sosiologisessa keskustelussa esiintuotu toinen moderni ja sen ilmenemismuodot ovat ajankohtaisia haasteita ja lähtökohtia yhteiskuntapolitiikan kehittämisesä. Valtion merkityksen väitetty väheneminen ja oletettu rakenteellinen yksilöityminen toisen modernin yhteydessä tekevät yksilöstä, hänen aktiivisuudestaan ja sosiaalisista siteistään keskeisen toimijan tulevaisuuden yhteiskunnassa. Vaihtoehto ei kuitenkaan ole valtion puuttumisen ja kansallisen politiikan mahdottomuus, vaan yksilöiden erilaisuuden ja erilaisen tukemisen ideaan perustuva eriytyntä

toimintatapaa noudattava yhteiskuntapolitiikka. Kysymys on valtion sosiaalisen politiikan periaatteiden ja toimintalogiikan vaihtumisesta ja politiikkareformeista. Nopeassa ja voimakkaassa muutostilanteessa on jäänyt riittämättömälle huomiolle se, että valtaosalla yksilöistä on jo valmius toimia aktiivisesti parantaakseen omaa asemaansa työmarkkinoilla. Yksilöiden liikkuvuutta ja yhteisöjen dynaamisuutta rajoittavat pysyvyyden vanhat puitteet ja jatkuvuuksia tukevat säädökset. Tarvitaan tilaa yhteiskuntapoliittisten toimenpiteiden yksilöllistämiseksi ja vaihtoehtoisten mahdollisuuksien tarjoamiselle. Näin nähtynä muutos ei välttämättä realisoitu riskitilanteena, vaan uutena mahdollisuutena, jota on tuettava sosiaalisella politiikalla. Menetyksen kompensoimisesta siirrytään samalla mahdollisuuksien luomiseen. Yleisten periaatteiden korvaaminen entistä selkeämmin yksilöllisillä vaihtoehtoilla muodostaa hallinnon perusongelman. Sosiaalipalvelujärjestelmä on hyvä esimerkki yleisten periaatteiden ja yksilöllisten tilanteiden erilaisuuden yhdistämisestä. Yksilö voi valita useista arjen suoriutumista ja sujuvuutta edistävästä sosiaalipalveluista (esimerkiksi lapsiin kohdistuvissa palveluissa perhepäivähoidosta, kodinhoidosta, erilaisista päiväkotivaihtoehdoista) tilanteeseensa sopivimman.

Yhteiskunnallinen eriytymiskehitys, joka merkitsee perinteisen normaalisuuden ja homogeenisuuden hajoamista, on jo selvästi nähtävissä yksilöiden elämäkuluissa ja liikkuvuuden lisääntymisessä. Eriytymisen aste ei ole vielä pakottanut arvioimaan uudelleen nykyisiä politiikkakäytäntöjä, eikä se ole murttanut vallalla olevia ajattelutapoja valtion ja yksilön suhteesta, yhteiskuntapolitiikan perussisällöistä. Suurimman ongelman ja politiikan sisällön vaihtamisen ajatuksellisen esteen muodostaa eriarvoisuuden kysymys. Nykyinen yhteiskuntapolitiikka on perusteltu toimivana ja koettu legitimiinä sillä perusteella, että yksilöitä kohdellaan samalla tavalla samanlaisissa sosiaalisissa tilanteissa. Nykyisessä yhteiskunnallisessa tilanteessa esimerkiksi työmarkkinariskien yhtenevä määrittely ja universaalien periaatteiden tapahtuva kompensoiminen ei ole riittävää. Työmarkkinoiden toimivuuden ja sosiaalisen dynamiikan onnistumisen kannalta julkisen sektorin keinot tukea yksilöityviä tilanteita, työuria, elämäkuluja muodostuvat aivan keskeiseksi. Taustana on vahvojen ja pysyvien sosiaalisten asemien merkityksen väheneminen.

Yksi perusajatuksemme on, että jokainen aikakausi vaatii omat kulttuuriset, sosiaaliset ja taloudelliset järjestelmänsä. Taloudellisen järjestyksen tekijät (yritykset, yritysten verkostot, tiedon merkitys tuotannossa, kuluttajien asema, innovaatiot) ovat voimakkaasti nyt muuttumassa globalisaation, informaatioteknologian sovellutusten yms. tekijöiden myötä. Sosiaalisten järjestelmien (sosiaalipolitiikan, koulutuspolitiikan) tulisi selkeämmin perustua sekä uusien muutostekijöiden myönteisten seuraamusten tukemiseen että vastatendenssien luomiseen kielteisiin seurauksiin. Sosiaalinen politiikka joutuu samanaikaisesti usean ristiriitaisenkin dilemman eteen. Se ei voi yksinkertaisesti tukea voimakasta taloudellista kasvua, vaan sen pitää varautua tulevaan alentamalla liikkuvuuden ja muuntuvuuden esteitä. Tilanne on aivan toinen kuin ennen 1990-luvun lamaa vallinneiden kasvuvuosien aikana. Suomessa merkittävä yhteiskuntapolitiikan reformistinen kausi ajoittuu juuri näihin vuosiin 1950-luvun lopusta 1970-luvun loppuun. Tänä aikana toteutettiin niin ohjelmallisia, lainsäädännöllisiä kuin myös toiminnallisia aloitteita kou-

lutuspolitiikassa (ammattillisen aikuiskoulutuspolitiikan järjestelmä, keskiasteen koulu-uudistus, yliopistolaitoksen laajentaminen), sosiaalipolitiikassa (esim. työeläkelait vuosina 1959–1963, sosiaalipalvelujen järjestelmä 1960- ja 1970-luvuilla) ja veropolitiikassa (esim. puolisoiden erillisverotus). Näillä ohjelmilla, lainsäädännöllä ja käytännöllä luotiin ja vahvistettiin työmarkkinakeskeistä yhteiskuntaa. Sosiaalinen jopa edisti teollistumista ja modernin tuotantotavan laajenemista kansallisen idean ja mallin mukaisesti. Esimerkkeinä tästä ovat naisten laajamittaisen osallistumisen tukeminen kokoaikaisiin työsuhteisiin, yksilöllisesti määräytyvä sosiaaliturva ja verotus, laajat sosiaalipalvelut arjen tilanteiden vaihtoehtoisessa järjestämisessä, ammatteihin ja ositettuihin työtehtäviin suhteutettu ammattillisen koulutuksen järjestelmä. Oletamme, että elämme murrosta, mikä edellyttää merkittäviä muutoksia niin yksilöiden elämän odotushorisonteissa, organisaatioiden toimintaperiaatteissa, politiikan sisällöissä kuin myös koko yhteiskunnan orientaatioissa. Kasvu ja selviytyminen on tehtävä mahdolliseksi epävarmuuden ja toistuvien muutosten olosuhteissa. Riskien sijaan tulee dynaamisuuden ja liikkuvuuden vaatimus. Esitämme seuraavaksi joitakin politiikkasuosituksia ja sosiaalisia innovaatioita, jotka osaltaan pyrkivät vastaamaan käynnissä olevan muutoksen haasteisiin:

- Kompensaatiopainotteinen yhteiskuntapolitiikka tulisi suunnata investoivaan sosiaalipolitiikkaan, jossa erityisesti työeläkerahastojen varoja ja eläketyyppejä korvauksia käytetään kuntoutukseen, ammattilliseen aikuiskoulutukseen ja koulutustason nostamiseen ainakin edullisen lainoitusjärjestelmän avulla. Yksilön vastuullisuuden korostuminen tulevaisuudessa tulisi näkyä muuntuneena suhteena sosiaalisiin tulonsiirtoihin. Yksilöllä tulisi olla suurempi liikkumavara mm. sosiaaliturvansa sisällöstä, koulutustasonsa kohottamisesta, sosiaalipalvelujensa järjestämisestä. Samalla yksilöitä tulisi tukea osallistumaan selkeämmin itsensä kehittämiseen koko elämänkulun ajan. Yhteiskuntapoliittisten järjestelmien tulisi sekä oikeuttaa että velvoittaa yksilöitä liikkuvuuteen ja muutoksissa selviytymiseen.
- Horisontaalista liikkuvuutta tulisi tukea verotusetuuksilla (muuttokustannukset, työmatkamenot, menot toisesta asunnosta) ja vertikaalista liikkuvuutta lisätä työnantajien, yhteiskuntapolitiikan ja kuntien yhteistyöllä. Erityisasemassa on työnantajien sosiaalisen vastuullisuuden kehittyminen ja sen yhteiskuntapoliittinen tukeminen sekä yksilöiden motivoiminen ammatin vaihtamiseen, toimialasiirtymiin ja työpaikkavaihdoksiin. Työnantajien sosiaalinen vastuullisuus tarkoittaa vastuuta henkilöstön valmentamisesta ja kouluttamisesta ei vain työpaikan työtehtävien hoitamiseen, vaan myös tulevien työmarkkinaedellytysten turvaamista. Esimerkiksi verovähennysten muodossa voitaisiin taloudellista tukea suunnata yrityksille, jotka kouluttavat henkilöstöään ja sen ohella antavat henkilöstölleen mahdollisuuden paitsi valmiuksien saavuttamiseen toimia eri työtehtävissä myös valmiuksia työmarkkinakelpoisuuden ylläpitämisessä. Kuntien alueellinen vastuullisuus tarkoittaisi sellaisten alueellisten verkostojen muodostamista, jotka huolehtivat työvoimaan kuuluvien työmarkkinavalmiuk-

sien jatkuvasta kehittämisestä opiskelun, työhön perehdyttämisen, työssä oppimisen ja kuntoutuksen keinoin. Työvoimasta voisi koko ajan osa olla koulutuksessa ja osa työelämässä. Tulevaisuudessa merkittävän haasteen muodostaa se, kuinka oppiminen pystytään yhdistämään työllistymiseen, liikkuvuuteen ja tietotalouteen sopeutumiseen sekä samaan aikaan kehittämään sosiaalista yhteenkuuluvuutta. Koulutusjärjestelmän ja erityisesti tietoyritysten tulisi löytää oikea tasapaino yritysten oman valmentamistoiminnan, low tech-yritysten ja uusien oppimismahdollisuuksien välillä.

- Voimakkaita koulutuspoliittisia reformeja tulisi käynnistää sekä nykyisten koulutusasteiden sisällä että niiden välisissä suhteissa ja työmarkkinayhteyksissä. Peruskoulun yläasteen merkitys tulee korostumaan entistä enemmän sekä tiedollisen että osaamisen pätevyysien hankkimisen valmentavana vaiheena. Nykyinen yläaste on tässä mielessä vähämerkityksinen. Lukion merkitys on kasvanut liian suureksi ja sen eriarvoisuutta lisäävä ja ikäluokkia jakava vaikutus on voimakas. Toisaalta lukion suorittaminen ei anna juuri lainkaan valmiuksia ja pätevyyskäsitteitä työmarkkinoille, vaan sen integroiva merkitys aktiiviseen monipuolisen tiedon hankintaan, itsensä kehittämiseen ja työmarkkinavalmiuksien hankkimiseen on riittämätön. Oppilaitoksissa annettavassa opetuksessa tulisi lisätä työmarkkinoille kiinnittymistä edistävää opetusta, kuten ammatinvalintatietoutta, työmarkkinatietoutta, työnhakutaitoja, osaamisen markkinoimista, sosiaalisia taitoja ja kielitaitoa. Koko opiskelun ajan teorian ja työharjoittelun tulisi toimia rinnakkain, jolloin luotaisiin suhteet työelämään ja samalla näkemys osaamisesta ja merkityksestä työelämässä selkiytyisi. Nuorten työllistymisen onnistumista voitaisiin turvata työllistymistakuun avulla. Peruskoulutuksen lisäksi työllistämistyöt tai työharjoittelu voisivat toimia työvoimakoulutuksen yhteydessä reittinä työelämään.
- Ammatillisen koulutuksen tulee perustua selvästi enemmän pätevyysien tuottamiseen. Teoreettisen tiedon oppimisen rinnalle tulee kaikilla koulutustasoilla lisätä monitasoisten pätevyysien oppimista. Samanaikaisesti on tarpeen kehittää laajaa liberaalista aikuiskoulutusjärjestelmää, jossa jokainen oman suunnitelmansa pohjalta voi osallistua aikuiskoulutukseen eri muodoissa. Jatkovaa ja elinikäistä koulutusta ja koulutusvalmiutta tulisi edistää esimerkiksi "koulutuspankin" avulla, missä jokaisella kansalaisella olisi oikeus tietyn mittaiseen (useita vuosia kestävään) valtion tukemaan koulutukseen työuran aikana. Oikeuden voisi käyttää missä vaiheessa työuraa tahansa joko yhteen tai useampaan koulutukseen. Yhdenkin koulutuksen voisi suorittaa jaksoittain pidemmällä aikavälillä. Tasa-arvoisten koulutusmahdollisuuksien luominen ei yksin riitä, vaan oppilasvalintakäytännöissä tulisi ottaa huomioon mm. työelämälähtöisyys ja niiden tulisi sisältää polku myös niille työelämästä, työttömyydestä ja työvoiman ulkopuolelta tuleville aikuisopiskelijoille, joiden koulutustaso ei vastaa työelämän vaatimuksia. Nykyinen oppilasvalintakäytäntö suosii niitä, joilla jo ennestäänkin on hyvä koulutus tai jotka ovat menestyneet erityisen hyvin jo aikai-

semmissä opinnoissa. Aikuiskoulutuspolitiikassa tulisi perustaa paikallisia kaikkien koulutustasojen yhteisiä elimiä, joiden tehtävänä olisivat organisatoriset ja käytännölliset ratkaisut ja jotka antaisivat aikuisille perustutkintonsa suorittaneille mahdollisuuden suorittaa osia nykyisiltä koulutustasoilta ja suunnitella niihin sisältyvät käytännössä oppimisen jaksot yhdessä työnantajien kanssa. Esitämme 1990-luvun työvoimaosuudessa tapahtuneen rakennemuutosten perusteella, että pelkän peruskoulutuksen suorittaneita nuoria ja vanhempia työvoimaan kuulumattomia (yli 45-vuotiaita) sijoitettaisiin ensin työmarkkinoille, minkä jälkeen heille yhdessä yritysten ja julkisen sektorin organisaatioiden kanssa suunniteltaisiin koulutusta, kuntoutusta ja valmennusta ja luotaisiin tälle edellytykset. Tämä tapahtuisi heidän jo nykyisin saamansa sosiaaliturvan varassa huomattavankin pitkinä, kolmesta viiteen vuotta kestävinä jaksoina.

- Tulevaisuuden koulutukseen ja työvalmennukseen osallistumattomien joukko tulee muodostamaan ongelman. Tämän ryhmän (noin 20 % työikäisestä väestöstä) saaminen koulutukseen ei ole ollut yhteiskuntapolitiikan ensimmäisiä kohteita, mutta tulevaisuudessa nopeiden muutosten ja mahdollisen rajallisen työvoimapulan olosuhteissa ryhmän suuruus vaatii erityishuomiota. Nykyisin ainoastaan noin puolet työttömistä saa mahdollisuuksia työmarkkinavalmennukseen. Suurin osa tästä on enemmän valmennusta kuin pidempiaikaista koulutusta, vaikka työttömien koulutus rakenne on selvästi alhaisempi kuin työssä olevien tai rekrytoitujen. Työllisyyskoulutus ei nyky muodossa mainittavasti edistä työttömien pätevoitymistä. Sen sisällöllinen uusiminen, integroiminen pitkäkestoiseen aikuiskoulutuspolitiikkaan ja työnantajien perehdyttämistoimintaan on tarpeellista. Kokonaisuudessaan tilanne, jossa 1–3-vuotinen ammatillinen tutkinto on verrattavissa lähinnä perusasteiseksi koulutukseksi, edellyttää pitkäkestoisen ja tutkintoon johtavan koulutuksen preferoimista ja lyhytkestoisen työvoimakoulutuksen uudelleenarviointia. Sekä työlliselle että työttömälle työvoimalle tulisi tarjota mahdollisuus koulutukseen ja yksilöitä tulisi rohkaista koulutus päätöksissään suorittamaan vähintään 4–5-vuotisia ammatillisia tutkintoja, sillä alemmanasteisilla tutkinnoilla ei ole juuri työllistymisen eikä tulojenkaan kannalta paljoa merkitystä. Aikuisten yleistä koulutusvakuutusjärjestelmää tulisi kehittää. Koulutusvakuutusjärjestelmän perustehtävänä olisi poistaa esteitä erityisesti vähän koulutusta saaneiden osallistumisesta toiseen tai korkeampi-asteiseen koulutukseen. On kuitenkin huomattava, ettei koulutustason nostaminen yksin ole ratkaisu, vaan saattaa johtaa siihen, että muodostuu korkeasti koulutettu työvoimareservi. Koulutustason nostamisen rinnalla uusien työpaikkojen luominen on vähintään yhtä tärkeää.
- Koulutuspolitiikan suureksi ongelmaksi muodostuu se, kuinka onnistutaan motivoimaan ja luomaan kannusteita kaikkein heikoimmassa asemassa oleville ryhmille osallistua aikuisopiskeluun. Tehtävän onnistuminen edellyttää työministeriön, opetusministeriön ja sosiaali- ja terveysministeriön tiivistä yhteistyötä ja toimintojen yhdistämistä. Koulutuspoliittiset ratkaisut tulee kehittää siten, että yksilöt ja yritykset osallistuvat enemmän koulutuksen kustannuksiin ja puolestaan niiden mahdollisuudet osallistua koulutuksen suunnitteluun ja to-

teuttamiseen kasvavat. Kannustavia ratkaisuja tulisi kehittää. Niiden työnantajien, jotka palkkaavat esimerkiksi työttömiä, ikääntyneitä, vammaisia ja osallistuvat heidän koulutukseensa, tulisi saada helpotuksia esimerkiksi työnantajien sosiaaliturvamaksuissa. Työttömyysturvan suuruista palkkatukea tulisi maksaa määräajaksi yrityksille, jotka työllistävät työttömän 55 vuotta täyttäneen henkilön pysyvään työsuhteeseen. Eriytyneitä tukitoimia tulisi kehittää työiässä olevien pitämiseksi työelämässä saneerausten yhteydessä ja saneeraavien yritysten velvoittamiseksi osallistumaan tukitoimista aiheutuviin kustannuksiin.

- Työttömyysuhan alaiset riskiryhmät tulisi tunnistaa ajoissa ja aloittaa tehostettu työelämän valmiuksien parantamisohjelma (koulutus, kuntoutus, uuden työpaikan etsiminen). Esimerkiksi voitaisiin kehittää sellainen integroitu koulutusmalli työnhakijoille, työttömyysuhan alaisille työttömille ja vähän koulutetuille, jossa yksilö voi yhdistää muodostettavan alueellisen koulutusorganisaation eri koulutustasoilta oppimista (koulutusta) ammatillisen pätevyytensä ylläpitämisessä ja kehittämisessä. Alle 30-vuotiaille, joilta peruskoulutuksen jälkeinen ammatillinen koulutus puuttuu tai se on keskeytynyt, voitaisiin antaa mahdollisuus koulutuksen hankkimiseen työttömyysturvan suuruisella sosiaaliturvalla.
- Huono-osaisuuden kasautumisen, syrjäyttävien tekijöiden vähentämisen ja lasten hyvinvoinnin edistämisen kannalta tulisi huolehtia siitä, että ainakin toinen vanhemmista on työllinen. Yksinhuoltajaperheen ainoan huoltajan työllistymiseen tulisi kiinnittää erityistä huomiota. Lasten hyvinvoinnin turvaamiseksi myös työttömien vanhempien lapsille tulisi taata päivähoitopaikka. Muussa tapauksessa lasten sosiaaliset suhteet saattavat kapeutua ja lasten mahdollisuus sosiaalisten suhteiden ylläpitämiseksi riippuu vanhempien työllisyystilanteesta. Huolimatta työmarkkinoiden ja vanhempien elämän epävakauudesta tulee lapsille turvata jatkuvuuden tunne ainakin sosiaalisten suhteiden alueella.
- Yhdenvertaiset koulutusmahdollisuudet tulisi taata jatkossakin kaikille ja kaikissa tilanteissa. Tämä on tärkeää sekä yhteiskunnallisen koheesion että myös työvoiman koulutettavuuden ja työmarkkinoiden joustavuuden kannalta. Tulevaisuudessa ennakoidun työvoimapulan tilanteessa näiden tekijöiden merkitys korostuu entisestään. Työelämässä jaksamisen ja siellä pysymisen pitkittäminen tulee edellyttämään sapattivapaajärjestelyjen laajentamista ja osa-aikaeläkemahdollisuuksien monipuolistamista. Työeläkejärjestelmiä tulisi kehittää niin, että jokaisesta työssäolovuodesta 60 ikävuoden jälkeen tulisi eläkekertymään korotus.
- Naisten laaja työelämään osallistuminen tulisi turvata siten, että ylläpidetään vähintään nykyisentasoinen päivähoitojärjestelmä. Lisäksi järjestelmää tulee kehittää joustavammaksi, jotta se pystyy vastaamaan hoidon tarpeeseen myös silloin, kun vanhemmat eivät työskentele normalityöajan mukaisesti.

Lähteet

- Acker, Joan (1990) *Samanarvoinen työ. Tutkimus työelämän sukupuolistuneista rakenteista*. Vastapaino. Tampere.
- Aho, Simo (1988) *Palkkatyö yhteiskunnallisen järjestyksen perustana*. Tutkijaliitto. Helsinki.
- Allmendinger, Jutta & Hinz, Thomas (1998) 'Occupational Careers Under Different Welfare Regimes: West Germany, Great Britain and Sweden', teoksessa Leisering, Lutz & Walker, Robert (eds.) *The Dynamics of Modern Society. Poverty, Policy and Welfare*. Polity Press. Southampton, 63–84.
- Amuedo-Dorantes, Catalina (2000) 'Work Transitions into and out of Involuntary Temporary Employment in a Segmented Market: Evidence from Spain', *Industrial and Labor Relations Review* 2 (53), 309–325.
- Anderson, Michael (1985) 'The Emergence of the Modern Life Cycle in Britain', *Social History* 1 (10), 69–87.
- Antikainen, Ari (1998) *Kasvatus, elämänkulku ja yhteiskunta*. WSOY. Porvoo.
- Antikainen, Ari & Huotelin, Hannu (toim.) (1996) *Oppiminen ja elämänhistoria*. Aikuiskasvatuksen vuosikirja 37. BJT Kirjastopalvelu. Helsinki.
- Antikainen, Ari & Rinne, Risto & Koski, Leena (2000) *Kasvatussosiologia*. WSOY. Helsinki.
- Arosara, Tuukka (2000) 'Tukityöllistämisen kannattavuus. Tutkimus kunnallisen tukityöllistämisen taloudellisista vaikutuksista työllistetyn kotitaloudelle ja yhteiskunnalle'. Sosiologian pro gradu-tutkielma. Joensuun yliopisto. (julkaisematon)
- Atkinson, John (1987) 'Flexibility or Fragmentation? The United Kingdom Labour Market in the Eighties', *Labour and Society* 1 (12), January.
- Bauman, Zygmunt (1996) *Postmodernin lumo*. Vastapaino. Tampere.
- Bauman, Zygmunt (1998) *Globalization. The Human Consequences*. Polity Press. Cambridge.
- Bauman, Zygmunt (2000) *Liquid Modernity*. Polity Press. Cambridge.
- Beck, Ulrich (1986) *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine Andere Moderne*. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Beck, Ulrich (1990) *Riskiyhteiskunnan vastamyrryt. Organisoitu vastuuttomuus*. Vastapaino. Tampere.
- Beck, Ulrich (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*. Sage. London.
- Beck, Ulrich (1995a) 'Politiikan uudelleen keksiminen: kohti refleksiivisen modernisaation teoriaa', teoksessa Beck, Ulrich & Giddens, Anthony & Lash, Scott (1995) *Nykyajan jäljillä*. Vastapaino. Tampere, 11–82.
- Beck, Ulrich (1995b) 'Mitä ymmärrämme teollisuusyhteiskunnan itsepurkautumisella ja vaaranuksella?', teoksessa Beck, Ulrich & Giddens, Anthony & Lash, Scott (1995) *Nykyajan jäljillä*. Vastapaino. Tampere, 236–248.
- Beck, Ulrich (1997) *The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Polity Press. Cambridge.
- Beck, Ulrich (1998) *Democracy without Enemies*. Polity Press. Cambridge.
- Beck, Ulrich (1999) 'Työyhteiskunnan tuolle puolen', *Janus* 3(7), 257–266.
- Beck, Ulrich (2000) *The Brave New World of Work*. Polity Press. Cambridge.
- Berger, Peter & Berger, Birgitte & Kellner, Hansfried (1974) *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness*. Random House. New York.
- Bertaux, Daniel (1981) 'Introduction', teoksessa Bertaux, Daniel (ed.) *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Studies in International Sociology 23. Sage. London, 5–15.
- Björklund, Anders & Edin, Per-Anders & Holmlund, Bertil & Wadensjö, Eskil (1996) *Arbetsmarknaden*. SNS-Förlag. Stockholm.

- Bloch, Ernst (1959) *Das Prinzip Hoffnung*. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Blomqvist, Irja & Koskinen, Riitta & Niemi, Helena & Simpanen, Matti (1997) *Aikuiskoulutustutkimus 1995. Aikuisopiskelu Suomessa*. Tilastokeskus. Helsinki.
- Bourdieu, Pierre (1984) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts.
- Buchmann, Marlis (1989) *The Script of Life in Modern Society. Entry to Adulthood in Changing World*. University of Chicago Press. Chicago.
- Burniaux, Jean-Marc & Dang, Thai-Thanh & Fore, Douglas & Förster, Michael & d'Ercole, Marco & Oxley, Howard (1998) *Income Distribution and Poverty in Selected OECD-countries*, Working Papers 189. Economics Department. Paris.
- Camilleri, Joseph & Falk, Jim (1992) *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*. Edward Elgar Publishing. Worcester.
- Castells, Manuel (1996) *The Rise of Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 1*. Blackwell. Cambridge.
- Castells, Manuel (1997) *The Power of Identity*. Blackwell. Oxford.
- Castells, Manuel (1998) *End of Millenium*. Blackwell. Cambridge.
- Castells, Manuel (2000) *The Information Age. Economy, Society and Culture. Vol 1: The Rise of the Network Society*. Blackwell. Oxford.
- Cavalli, Alessandro & Galland, Olivier (eds.) (1995) *Youth in Europe*. Pinter. London.
- Collins, Richard (2000) 'Associative or Communal Society? The Globalization of Media and Claims for Communitarity', teoksessa Askonas, Peter & Stewart, Angus (eds.) *Social Inclusion. Possibilities and Tensions*. MacMillan. Wiltshire, 186–204.
- Córdova, Efrén (1986) 'From Full-time Wage Employment to Atypical Employment. A Major Shift in the Evolution of Labour Relations?', *International Labour Review* 6 (125), 641–657.
- Cowen, Robert (1996) 'Comparative Education, Modernity and Perhaps Post-Modernity', *Comparative Education* 2 (32), 151–170.
- Dex, Shirley (ed.) (1991) *Life and Work History Analysis. Qualitative and Quantitative Developments*. Routledge. London.
- Drucker, Peter F. (1993) *Post-capitalist Society*. Butterworth-Heinemann. Oxford.
- Esping-Anderssen, Gosta (ed.) (1997) *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economics*. Sage. London.
- European Commission (1997) *Employment in Europe*. Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg.
- European Commission (1998) *Education and Active Citizenship in the European Union*. Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg.
- Eurostat (1997) *Vuosikirja: Tilastokatsaus Eurooppaan 1986–1996*. Euroopan yhteisöjen virallisten julkaisujen toimisto. Luxemburg.
- Felstead, Alan & Jewson, Nick (eds.) (1999) *Global Trends in Flexible Labour*. MacMillan. London.
- Furlong, Andy & Cartmel, Fred (1997) *Young People and Social Change. Individualization and Risk in the Late Modernity*. University Press. Buckingham.
- Future Work (2000) 'Trends and Challenges for Work in the 21st Century', *Occupational Outlook Quarterly* 2 (44), 31–36.
- Gershuny, Jonathan & Brice, John (1994) 'Looking Backwards: Family and Work 1900 to 1992', teoksessa Buck, Nick & Gershuny, Jonathan & Rose, David & Scott, Jacqueline (eds.) *Changing Households. The British Household Panel Survey 1990–1992*. ESRC. University of Essex. Essex, 27–60.
- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press. Cambridge.
- Giddens, Anthony (1990) *The Consequences of Modernity*. Polity Press. Cambridge.
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity*. Polity Press. Cambridge.
- Giddens, Anthony (1995) 'Elämää jälkiteollisessa yhteiskunnassa', teoksessa Beck, Ulrich & Giddens, Anthony & Lash, Scott *Nykyajan jäljillä*. Vastapaino. Tampere, 83–152.

- Giddens, Anthony (1998) *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Polity Press. Cambridge.
- Giddens, Anthony (2000) *The Third Way and Its Critics*. Polity Press. Cambridge.
- Gould, Raija (1995) *Mitä eläkehyökkäyksen jälkeen. Tutkimus yksilöllisen varhaiseläkkeen hylkääspäätöksen saaneiden palkansaajien myöhemmistä vaiheista*. Tutkimuksia 4. Eläketurvakeskus. Helsinki.
- Gould, Raija (1999) *Varhaisen työmarkkinoilta poistumisen reitit*. Monisteita 26. Eläketurvakeskus. Helsinki.
- Haataja, Anita (1995) *Tulonsiirtomallit sosiaalipolitiikan arvioinnissa*. Sarja A 7. Sosiaalipolitiikan laitos. Turun yliopisto. Turku.
- Harkman, Anders & Jansson, Fredrik (1995) 'Vad bestämmer sökaktiviteten?', *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 2 (1), 99–111.
- Havén, Heikki (1996) 'Suomen koulutustaso lähenee EU:n kärkeä', teoksessa *Eurooppa-raportti 1996: 4. Elinolot*. Tilastokeskus. Helsinki, 32–35.
- Heikkilä, Matti & Uusitalo, Hannu (toim.) (1997) *Leikkausten hinta. Tutkimuksia sosiaaliturvan leikkauksista ja niiden vaikutuksista 1990-luvun Suomessa*. Raportteja 208. Stakes. Helsinki.
- Heinonen, Ville (2000) 'Koulutusvakuutuksen toinen vaihe', Aikuiskoulutusyksikkö 12.10.2000. Opetusministeriö. (julkaisematon)
- Heiskala, Risto (1998) 'Modernisoituminen eilen ja tänään', teoksessa Saksala, Elina (toim.) *Muutoksen sosiologia*. Gummerus. Jyväskylä, 165–177.
- Held, David & McGrew, Anthony & Goldblatt, David & Perraton, Jonathan (1999) *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*. Polity Press. Cambridge.
- Hinrichs, Karl (1991) 'Irregular Employment Patterns and the Loose Net of Social Security. Some Findings an the West Germany Development', teoksessa Adler, Michael & Bell, Colin & Clasen, Jochen & Sinfield, Adrian (eds.) *The Sociology of Social Security*. Edinburgh University Press. Edinburgh, 110–127.
- Hjerpe, Reino (2000) 'Esipuhe: Talouden rakenteet', teoksessa Kiander, Jaakko & Kröger, Outi & Romppanen, Antti *Talouden rakenteet 2000*. Valtion taloudellinen tutkimuskeskus. Yliopistopaino Oy. Helsinki, 3–4.
- Hoikkala, Tommi & Roos, J. P. (2000) 'Onko 2000-luku elämänpolitiikan vuosituhat?', teoksessa Hoikkala, Tommi & Roos, J. P. (toim.) *2000-luvun elämä. Sosiologia teorioita vuosituhannen vaihteesta*. Gaudeamus. Helsinki, 9–31.
- Hyökkäinen, Raili (1999) *Youth Employment in Finland, Norway and Sweden*. Raportteja 16. Eläketurvakeskus. Helsinki.
- Hytti, Helka (1998) *Varhainen eläkkeelle siirtyminen – Suomen malli*. Sosiaali- ja terveysturvan tutkimuksia 32. Kansaneläkelaitos. Helsinki.
- Hytti, Helka (1999) *Expectation of Life in Different Labour Market and Pension Reciprocity States, Finland 1970–1997*. Social Security and Health Reports 36. The Social Insurance Institution. Helsinki.
- Hyvinvointi ja tuloerot kasvavat – entä köyhyys?* Tammikuu 2001. Teollisuuden ja Työnantajain Keskusliitto. Helsinki.
- Ilmakunnas, Seija & Kiander, Jaakko & Parkkinen, Pekka & Romppanen, Antti (2000) *Globalisaatio ja työn loppu? Talous ja työllisyys vuoteen 2030*. VATT-keskustelualoitteita 231. Valtion taloudellinen tutkimuskeskus. Helsinki.
- Irwin, Sarah & Morris, Lydia (1993) 'Social Security of Economic Insecurity? The Concentration of Unemployment within Households', *Journal of Social Policy* 3 (22), 349–372.
- Jarvis, Peter (1985) *The Sociology of Adult and Continuing Education*. Croom-Helm. London.
- Jolkkonen, Ari (1987) *Koulutuksen varastointihypoteesi*. Kasvatustieteiden tiedekunnan selosteita 17. Joensuu yliopisto. Joensuu.
- Jolkkonen, Arja (1998) *Paikan vaihto. Tutkimus irtisanomisuhan alaisten naisten työmarkkinastrategioista ja paikallisista työmarkkinoista*. Yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja 29. Joensuun yliopisto. Joensuu.

- Jolkonen, Arja & Koistinen, Pertti (2001) 'Työmatkaliikkuvuus: Työmatkat pidentyneet kaupunki-seudulla.' *Kuntapuntari 1/2001*. Tilastokeskus. Edita. Helsinki, 13–22.
- Jonas, Hans (1979) *Das Prinzip Verantwortung*. Insel-Verlag. Frankfurt am Main.
- Jordan, Bill (1996) *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Polity Press. Cambridge.
- Julkunen, Raija (1992) *Hyvinvointivaltio käännekohtassa*. Vastapaino. Tampere.
- Julkunen, Raija (1999) 'Hyvinvointivaltion uudelleenjärjestyminen', teoksessa Hokkanen, Liisa & Kinnunen, Petri & Siisiäinen, Martti (toim.) *Haastava kolmas sektori. Pohdintoja tutkimuksen ja toiminnan moninaisuudesta*. Sosiaali- ja terveysturvan keskusliitto. Jyväskylä, 310–334.
- Julkunen, Raija & Nätti, Jouko (1994) *Joustavaan työaikaan vai työajan uusjakoon*. Vastapaino. Tampere.
- Julkunen, Raija & Nätti, Jouko (1998) 'Murenee, ei murene, murenee', *Janus* 3 (6), 337–347.
- Jylhä, Marja (1990) 'Vanheneminen, toiminta ja vuorovaikutus', teoksessa Pohjolainen, Pertti & Jylhä, Marja (toim.) *Vanheneminen ja elämänkulku*. Sosiaaligerontologian perusteita. Weilin + Göös. Espoo, 106–134.
- Jäntti, Markus (1993) *Essays in Income Distribution and Poverty*. Åbo Academy Press. Åbo.
- Järnefelt, Noora (1998) 'Ikääntyvät työmarkkinoilla', teoksessa *Työ, aika ja elämänvaiheet. Suomen EU-työvoimatutkimus 1995–1997*. SVT Työmarkkinat 1998: 9. Tilastokeskus. Helsinki, 47–60.
- Järvikoski, Aila & Peltoniemi, Jyri & Puumalainen, Jouni (1999) *Ikääntyneet pitkäaikaistyöttömät terveydenhuollossa ja kuntoutuspalveluissa*. Ikääntyneiden pitkäaikaistyöttömien palvelutarveselvityksen osaraportti 6. Kuntoutussäätiö. Helsinki.
- Jääskeläinen, Jari (2001) *Klusteri tieteen ja politiikan välissä. Teollisuuspolitiikasta yhteiskuntapolitiikkaan*. Elinkeinoelämän tutkimuslaitos. Sarja A 33. Taloustieto Oy. Helsinki.
- Kalela, Jorma (1989) *Työttömyys 1900-luvun suomalaisessa yhteiskuntapolitiikassa*. Valtion painatuskeskus. Helsinki.
- Kangas, Olli & Ritakallio, Veli-Matti (toim.) (1996) *Kuka on köyhä? Köyhyys 1990-luvun puolivälin Suomessa*. Tutkimus- ja kehittämiskeskus tutkimuksia 65. Sosiaali- ja terveysministeriö. Stakes. Helsinki.
- Kansantalouden tilinpito*. Päivitys 13.7.2000. Tilastokeskus.
- Karisto, Antti (1998) 'Ikuisesti nuoria? Suurten ikäluokkien elämäntapa ja terveys', teoksessa Rauhonen Ossi & Lahelma, Eero (toim.) *Elämäntapa ja terveys*. Gaudeamus. Tampere, 145–166.
- Karisto, Antti & Takala, Pentti & Haapola, Ilkka (1998) *Matkalla nykyaikaan. Elintason, elämäntavan ja sosiaalipolitiikan muutos Suomessa*. WSOY. Juva.
- Karisto, Antti & Takala, Hannu & Haapola, Ilkka (1999) *Matkalla nykyaikaan. Elintason, elämäntavan ja sosiaalipolitiikan muutos Suomessa*. WSOY. Juva.
- Kasvio, Antti (2001) Työllisyys tietoyhteiskunnassa. Tietoyhteiskunnan työllistävät vaikutukset näkyvät myös muilla aloilla. *Kuntapuntari 1/2001*. Tilastokeskus. Edita. Helsinki, 27–31.
- Kauppila, Juha (1996) 'Koulutus elämänkulun rakentajana', teoksessa Antikainen, Ari & Huotelin, Hannu (toim.) *Oppiminen ja elämänhistoria*. Aikuiskasvatuksen 37. vuosikirja. Kansanvalistusseura ja Aikuiskasvatuksen Tutkimusseura. Kirjastopalvelu Oy. Helsinki, 45–108.
- Kettunen, Petri (2000) 'Suomalainen hyvinvointivaltio ja hallintopolitiikka. Ehdotus ideologiseksi siirtymäksi', *Hallinnon tutkimus* 4 (19), 398–407.
- Kiander, Jaakko & Kröger, Outi & Romppanen, Antti (toim.) (2000) *Talouden rakenteet 2000*. Valtion taloudellinen tutkimuskeskus. Yliopistopaino Oy. Helsinki.
- Kilpeläinen, Arja (2000) *Naiset paikkaansa etsimässä. Aikuiskoulutus naisen elämänkulun rakentajana*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 163. Jyväskylän yliopisto. Jyväskylä.
- Kohli, Martin (1985) 'Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und Theoretische Argumente', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1 (37), 1–29.
- Kohli, Martin (1992) 'Lebenslauf und Lebensalter als Gesellschaftliche Konstruktionen. Elemente zu einem Vergleich', *Soziale Welt*. Sonderband 8, 283–303.

- Koistinen, Pertti (1986) 'Tuotannollinen rationaliteetti ja sosiaalipoliittisen järjestelmän tulevaisuus', teoksessa *Sosiaalipoliittinen yhdistys*. Vammala, 53–66.
- Koistinen, Pertti (1994) *Kilpailevia ratkaisuja työllisyyteen. Suomen ja Ruotsin työmarkkinoiden ja työvoimapolitiikan vertailua lamavuosina 1990–1994*. Tutkimuksia B 17. Sosiaalipoliittikan laitos. Tampereen yliopisto. Tampere.
- Koistinen, Pertti (1999) *Työpolitiikan perusteet*. WSOY. Helsinki.
- Koistinen, Pertti & Suikkanen, Asko (toim.) (1990) *Edessä pysyvä tilapäisyys*. Monisteita 2. Karjalan tutkimuslaitos. Joensuun yliopisto. Joensuu.
- Koistinen, Pertti & Suoranta, Kirsti (1996) 'Työaikapoliitikassa innovaatioiden aika', teoksessa *Työaikapoliittikka parantamaan työllisyyttä ja työkykyä*. Kunta-alan ammattiliiton tutkimusosaston julkaisuja 4. Jaarli Oy. Turenki, 15–44.
- Komission yksiköiden valmisteluasiakirja. Elinikäinen oppiminen*. Bryssel 30.10.2000. SEK (2000) 1832. Euroopan yhteisöjen komissio.
- Kortteinen, Matti & Lankinen, Markku & Vaattovaara, Mari (1999) 'Pääkaupunkiseudun kehitys 1990-luvulla: kohti uudenlaista eriytymistä', *Yhteiskuntapolitiikka* 5–6 (64), 411–422.
- Kortteinen, Matti & Tuomikoski, Hannu (1998) *Työtön. Tutkimus pitkäaikaistyöttömien selviytymisestä*. Tammi. Hämeenlinna.
- Koulutus ja tutkimus vuosina 1999–2004*, Kehittämissuunnitelma 29.12.1999. Opetusministeriö.
- Koulutusvakuutuksen II vaiheen seurantar ryhmän väliraportti*, 22.6.1999. <http://www.minedu.fi/julkaisut/KOVA-valiraportti.htm>.
- Kurvinen, Arja (1999) *Tilinteon aika. Tutkimus pankista työnsä menettävien naisten identiteetin uudelleen arvioinneista*. Yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja 41. Joensuun yliopisto. Joensuu.
- Kylä-Tuomola, Kirsti (1999) *Työmarkkinat – ikä – koulutustaso. Työllistymistä edistävän koulutusidean taustoja ja ratkaisuehdotuksia*, Muistio 15.2.1999. Koulutus- ja tiedepoliittikan osasto. Opetusministeriö.
- Käyhkö, Mari & Kurkko, Heli (1997) 'School as a Place of Refuge. The Meaning of Education for Young People in a Finns Society of High Unemployment', Paper presented at the ISA Midterm Conference of the Sociology of Education Research Committee, June 16–18, Joensuu.
- Laakso, Seppo (1998) *Alueiden välinen muutto Suomessa. Muuttajien sopeutuminen työ- ja asunomarkkinoille vuosina 1993–1996*. Tutkimuksia 4. Helsingin kaupungin tietokeskus. Helsinki.
- Lash, Scott (1995) 'Refleksiivisyys ja sen vastinparit: rakenne, estetiikka, yhteisö', teoksessa Beck, Ulrich & Giddens, Anthony & Lash, Scott *Nykyajan jäljillä*. Vastapaino. Tampere, 153–235.
- Lehtisalo, Liekki (1998) *Suomalainen sivistys ja sivistyspolitiikka*. WSOY. Juva.
- Lehtisalo, Liekki & Raivola, Reijo (1999) *Koulutus ja koulutuspolitiikka 2000 luvulle*. WSOY. Juva.
- Lehto, Anna-Maija (1999) 'Kohti työelämän tasa-arvoa?', teoksessa Lehto, Anna-Maija & Sutela, Hanna *Tasa-arvo työoloissa*. SVT Työmarkkinat 19. Hakapaino. Helsinki, 7–44.
- Leisering, Lutz & Behrens, Johann (1993) *Moderne Lebensläufe im Wandel. Status Passages and the Life Course Vol 4*. Deutscher Studien Verlag. Weinheim.
- Linnakangas, Ritva (1997) *Työpaikan menetys. Tutkimus työsuhteen jatkumisen ja loppumisen sosiaalisista ehdoista*. Acta Universitatis Lapponiensis 15. Lapin yliopisto. Rovaniemi.
- Linnakylä, Pirjo & Malin, Antero & Blomqvist, Irja & Sulkunen, Sari (2000) *Lukutaito työssä ja arjessa. Aikuisten kansainvälinen lukutaitotutkimus Suomessa*. Koulutuksen tutkimuslaitos. Jyväskylä.
- Luard, Evan (1990) *The Globalization of Politics. The Changed Pocus of Political Action in the Modern World*. MacMillan. London.
- Luhmann, Niklas (1995) *Social Systems*. Stanford University Press. Stanford.
- Luukannel, Saara & Manninen, Jyri & Kurkinen, Mika (1999) 'Massojen rynnistys... vai aktiivisten mahdollisuus? Työttömät omaehtoisella opintiellä koulutuspäivärahan turvin syksyllä 1998. Selvitys työttömien omaehtoisen koulutuksen mahdollistavan koulutusvakuutuksen 2-vaiheen toteutumisesta syksyllä 1998', Huhtikuu 1999. Aikuiskoulutuskeskus. Helsingin yliopisto. (julkaisematon)
- Lyotard, Jean-Francois (1985) *Tieto postmodernissa yhteiskunnassa*. Vastapaino. Tampere.

- Mannheim, Karl (1952) 'The Problem of Generations', teoksessa Kecskemeti, Paul (toim) *Essays on the Sociology of Knowledge*. Routledge & Kegan Paul. London.
- Marin, Bernd & Meulders, Danièle & Snower, Dennis J. (eds.) (2000) *Innovative Employment Initiatives*. Ashgate. Aldershot.
- Maroy, Christian & Doray, Pierre (2000) 'Education-Work Relations. Theoretical Reference Points for a Research Domain', *Work, Employment & Society* 1 (14), 173–189.
- Marshall, T. H. (1950) *Citizenship and Social Class*. University Press. Cambridge.
- Menestys kasaantuu – alueet erilaistuvat. Aluekehityksen suunta 1990-luvulla* (1999) Suomen Kuntaliitto. Helsinki.
- Myrskylä, Pekka (2001) *Työvoiman tulo- ja lähtövirrat*, www.mol.fi/esf/ennakointi/MYRSKY.htm.
- Naisbitt, John (1990) *Megatrendit 2000: kohti uutta vuosituhatta*. WSOY. Porvoo.
- Noro, Arto (2000) 'Aikalaisdiagnoosi sosiologisen teorian kolmantena lajityyppinä', *Sosiologia* 4 (37), 321–329.
- Nyberg, Anita (1998) *Women, Men and Incomes. Gender Equality and Economic Independence*. Fritzes. Stockholm.
- Nyssölä, Kari (1997) 'Työstä syrjäytyminen – syy vai seuraus. Nuorten työmarkkina-aseman muutokset vuosina 1980–1993', *Sosiologia* 4 (34), 322–333.
- Nyssölä, Kari & Pajala, Sasu (1999) *Nuorten työura. Koulutuksesta työelämään siirtyminen ja huono-osaisuus*. Gaudeamus. Tampere.
- OECD (1994a) *Jobs Study. Evidence and Explanations. Part I. Labour Market Trends and Underlying Forces of Change*. Organisation for Economic Co-operation and Development. Paris.
- OECD (1994b) *Jobs Study. Evidence and Explanations. Part II. The Adjustment Potential of the Labour Market*. Organisation for Economic Co-operation and Development. Paris.
- OECD (1998) *Employment Outlook. June*. Organisation for Economic Co-operation and Development. Paris.
- Offe, Claus (1985) *Disorganized Capitalism. Contemporary Transformations of Work and Politics*. Polity Press. Cambridge.
- Osterman, Paul (1999) *Securing Prosperity. The American Labor Market. How It Has Changed and What to Do About It*. Princeton University Press. Princeton.
- Pakulski, Jan (1992) *Postmodernization. Change in Advances Society*. Sage. London.
- Parjanne, Marja-Liisa (1997) *Työmarkkinat murroksessa. Elinkeinoelämän tutkimuslaitos*. Sarja B 135. Taloustieto Oy. Vantaa.
- Parjanne, Marja-Liisa (1998) 'Määräaikaiset työntekijät – joustava työvoimapuskuri', *Työpoliittinen Aikakauskirja* 2 (41), 3–10.
- Parsons, Talcott & Platt, Gerald M. (1974) *The American University*. Harvard University Press. Cambridge.
- Peltonen, Arvo (1982) *Suomen kaupunkijärjestelmän kasvu 1815–1970. Teollistumisen leviämisen vaikutuksista perifeerisen maan kaupungistumiseen*. Societas Scientiarum Fennica. Helsinki.
- Peteri, Satu (1997) *Elämänprojekti. Arviointitutkimus ammatillisen kurssimuotoisen ja henkilökohtaiseen opetussuunnitelmaan perustuvan akateemisen koulutuksen vaikuttavuudesta*. Täydennyskoulutuskeskuksen julkaisuja 53. Lapin yliopisto. Rovaniemi.
- Pfau, Birgit (1988) 'The Impact of the Employment Crisis on the Individual's Employment History', *Labour and Society* 4 (13), 347–357.
- Pikkarainen, Mika & Pyöriä, Tarja & Saijets, Heli (1997) *Kaupunkiseutujen väestönkehitys, työmarkkinat ja taloudellinen kasvu*. Julkaisuja 2. Sisäasiainministeriö. Helsinki.
- Pohjola, Anneli (1999) *Työmarkkinavalmiuksien reunaehdot*. Yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja B 29. Lapin yliopisto. Rovaniemi.
- Polk, Kenneth & Tait, David (1990) 'Changing Youth Labour Markets and Youth Lifestyles', *Youth Studies* 1 (9), 17–23.
- Pollock, Gary (1997a) 'Uncertain Futures. Young People in and out of Employment since 1940', *Work, Employment & Society* 4 (11), 615–638.
- Pollock, Gary (1997b) 'Individualization and the Transition from Youth to Adulthood', *Young* 5 (5), 55–68.

- Puuronen, Vesa (1997) *Johdatus nuorisotutkimukseen*. Nuorisotutkimusseura. Tutkimuksia 4. Vastapaino. Tampere.
- Raivola, Reijo & Kekkonen, Kari & Tulkki, Pasi & Lyytinen, Anu (2001) *Producing competencies for learning economy*. Sitra Reports series 9. SITRA. Helsinki.
- Raivola, Reijo & Valtonen, Päivi & Vuorensyrjä, Matti (toim.) (1997) *Koulutus, yhteiskunta, menestys*. Koulutuksen vaikuttavuusohjelman tutkimuksia. Suomen Akatemian julkaisuja 2. Edita. Helsinki.
- Raivola, Reijo & Vuorensyrjä, Matti (1998) *Osaaminen tietoyhteiskunnassa*. Julkaisuja 180. SITRA. Helsinki.
- Rantalaiho, Liisa (1996) 'Elämän riskit, valinnat ja sidokset', teoksessa Ahlqvist, Kirsti & Ahola, Anja (toim.) *Elämän riskit ja valinnat. Hyvinvointia lama-Suomessa?* Edita. Tilastokeskus. Helsinki, 234–242.
- Rauhala, Urho (1991) *Köyhyys- ja huono-osaisuusongelman lähtökohdista ja ratkaisuyrityksistä*. Kehittämisosaston julkaisuja 7. Sosiaali- ja terveysministeriö. Helsinki.
- Reich, Robert (1995) *Rajaton maailma. Yritysten ja kansallisvaltioiden uudet pelisäännöt*. Julkaisuja 147. SITRA. Helsinki.
- Rifkin, Jeremy (1995) *The End of Work. The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. Putnam Book. New York.
- Rinne, Risto & Kivinen, Osmo & Ahola, Sakari (1992) *Aikuisten kouluttautuminen Suomessa. Osallistuminen, kasautuminen ja preferenssit*. Koulutussosiologian tutkimuskeskuksen raportteja 10. Turun yliopisto. Turku.
- Rinne, Risto & Salmi, Eeva (1998) *Oppimisen uusi järjestys. Uhkien ja verkostojen maailma koulun ja elämänmittaisen opiskelun haasteena*. Vastapaino. Tampere.
- Rinne, Risto & Vanttaja, Markku (1999) *Suomalaista aikuiskoulutuspolitiikkaa. Muutoksia ja jännitteitä 1980- ja 1990-luvuilla*. Julkaisuja 67. Koulutus- ja tiedepolitiikan osasto. Opetusministeriö. Helsinki.
- Ritakallio, Veli-Matti (1991) *Köyhyys ei tule yksin. Tutkimus hyvinvointipuutteiden kasautumisesta toimeentuloasiakkailta*. Tutkimuksia 11. Sosiaali- ja terveyshallitus. Helsinki.
- Roberts, K. & Clark, S. C. & Wallace, Claire (1994) 'Flexibility and Individualisation. A Comparison of Transitions into Employment in England and Germany', *Sociology* 1 (28), 31–54.
- Robertson, Ronald (1992) *Globalization. Social Theory and Global Culture*. Sage. London.
- Roos, J. P. (1987) *Suomalainen elämä. Tutkimus tavallisten suomalaisten elämäkerroista*. Tutkimuksia 454. Suomen kirjallisuuden seura. Helsinki.
- Roos, J. P. (1988) *Elämäntavasta elämäkertaan*. Gummerus. Jyväskylä.
- Rosenau, James N. (1990) *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity*. Princeton. New Jersey.
- Ruotsalainen, Pekka (2000) 'Lama toi, mutta nousu ei vie: Sosiaaliturvaetuudet – merkittävä osa kotitalouksien toimeentuloa', *Hyvinvointikatsaus, Spesiaali*, 35–40.
- Rönkkö, Pentti (1994) 'Tulojen uudelleenjako hyvinvointivaltiossa. Työttömyysturvan ja asuntopoliittisen tuen arviointi kotitalouden toimeentulon kannalta', *Kunnallispolitiikan lisensiaatin työ*. Tampereen yliopisto. Tampere.
- Rönkä, Anna & Kokko, Katja & Ohranen, Minna (1996) 'Työurat lama-aikana: pitkäaikaistutkimuksen näkökulma', *Työelämän tutkimus* 3 (7), 35–37.
- Saarela, Pekka (1998) *Selvitys 15–29-vuotiaiden suomalaisten nuorten koulutukseen, työhön, työelämän muutoksiin ja julkisen talouden säästöihin sekä syrjäytymiseen liittyvistä käsityksistä*. Julkaisuja 7. Nuorisobarometri 1. Nuorisosian neuvottelukunta. Opetusministeriö. Helsinki.
- Saari, Juho (1996) *Sosiaalipolitiikka markkinariippuvuuden vähentäjänä: sosiaalitaloudellinen näkökulma jälkiteollistuvan yhteiskunnan sosiaalipolitiikkaan*. Tutkimuksia 69. Stakes. Helsinki.
- Santamäki-Vuori, Tuire & Sauramo, Pekka (1993) *Lama ja nuorisotyöttömyys*. Työpoliittisia tutkimuksia 45. Työministeriö. Helsinki.

- Sauli, Hannele & Törmälehto, Veli-Matti (2000) 'Alin desiili luokkakuvassa', *Hyvinvointikatsaus* 4, 41–43.
- Schmid, Günther (1998) 'Transitional Labour Markets: A New European Employment Strategy', October 1998, Discussion Paper FS 1, 98–206.
- Seidman, Steven (ed.) (1994) *The Postmodern Turn. New Perspectives on Social Theory*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Simpanen, Matti & Blomqvist, Irja (1992) *Aikuiskoulutustutkimus 1990*. Tutkimuksia 192. Tilastokeskus. Hakapaino. Helsinki.
- Siurala, Lasse (1994) *Nuoriso-ongelmat modernisaatioperspektiivissä*. Helsingin kaupungin tilastokeskuksen tutkimuksia 3. Helsinki.
- Smart, Barry (1992) *Modern Conditions, Postmodern Controversies*. Routledge. London.
- Stenberg, Sten-Åke (1998) 'Unemployment and Economic Hardship. A Combined Macro- and Micro-level Analysis of the Relationship between Unemployment and Means-Tested Social Assistance in Sweden', *European Sociological Review* 1 (14), 1–13.
- Stewart, Angus (2000) 'Never Ending Story. Inclusion and Exclusion in Late Modernity', teoksessa Askonas, Peter & Stewart, Angus (eds.) *Social Inclusion. Possibilities and Tensions*. MacMillan. Wiltshire, 55–72.
- Suhdanne-lehti* 2/98. Elinkeinoelämän tutkimuslaitos. Helsinki.
- Suikkanen, Asko (1996) '1990-luvun sosiaalinen muutos: Palkkatyön murros ja uudenlainen elämänkulku', *Kuntoutus* 1 (19), 19–31.
- Suikkanen, Asko (1998) 'Kuinkas sitten tulkitaan?', *Janus* 3 (6), 348–355.
- Suikkanen, Asko (1999) 'Hyvinvoinnin huomen', teoksessa Metsä, Maija (toim.) *Tuleva tuhat*. Gummerus. Jyväskylä, 191–203.
- Suikkanen, Asko & Kangas, Olli (1996) 'Ikääntyvien elämänkulku ja eläkkeelle siirtymisen prosessi', käsikirjoitus.
- Suikkanen, Asko & Kauppinen, Petri & Viinamäki, Leena (1996) *Suomalaisten hyvinvointimuutokset selviytymisen ja syrjäytymisen pelinä*. Julkaisuja 12. Sosiaali- ja terveysministeriö. Helsinki.
- Suikkanen, Asko & Linnakangas, Ritva (1998) *Uusi työmarkkinajärjestys?* Julkaisuja 182. SITRA. Helsinki.
- Suikkanen, Asko & Linnakangas, Ritva & Kallinen, Sannamari & Karjalainen, Anne (1998) *Palkkatyömarkkinat*. Julkaisuja 9. Sosiaali- ja terveysministeriö. Helsinki.
- Suikkanen, Asko & Linnakangas, Ritva & Karjalainen, Anne (1999) 'Koulutus ja muuttuneet työmarkkinat', teoksessa Linnakangas, Ritva (toim.) *Koulutus ja elämänkulku. Näkökulmia koulutuksen vaikuttavuuteen*. Yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja C 28. Lapin yliopisto. Rovaniemi, 45–88.
- Suikkanen, Asko & Viinamäki, Leena (1999) 'Life Paths and Labour Market Citizenship', teoksessa Christiansen, Jens & Koistinen, Pertti & Kovalainen, Anne (eds.) *Working Europe. Reshaping European Employment Systems*. Ashgate. Britain, 189–210.
- Sulkunen, Pekka (1980) *Alkoholin kulutus ja elinolojen muutos toisen maailmansodan jälkeen*. Helsingin yliopisto. Helsinki.
- Suomen tilastollinen vuosikirja* 1963, 1964, 1968, 1970 ja 1972.
- Suomen tilastollinen vuosikirja* 1985–2000.
- Suomen uusjako. Raportti aluekehityksestä ja sen vaikutuksista* (1999) EVA. Helsinki.
- Suomi keskittyy ja autioituu. Muuttoliike alueittain 1985–1996*. (1997) Suomen Kuntaliitto. Helsinki.
- Suoniemi, Ilpo (1999) *Tulonjaon kehitys Suomessa ja siihen vaikuttavista tekijöistä 1971–1996*. Palkansaajien tutkimuslaitos. Tutkimuksia 76. Hakapaino Oy. Helsinki.
- Sutela, Hanna & Vänskä, Jukka & Notkola, Veijo (2001) *Pätkätyöt Suomessa 1990-luvulla*. SVT Työmarkkinat 2001:1. Tilastokeskus. Helsinki.
- SVT Koulutus 1998: 1. *Koulutus Suomessa*. Havén, Heikki (toim.) Tilastokeskus. Helsinki.
- SVT Koulutus 1999: 4. *Education in Finland 1999. Statistics and Indicators*. Havén, Heikki (ed.) Tilastokeskus. Helsinki.

- SVT Tulot ja kulutus 2000: 15. *Tulonjakotilasto 1998*. Tilastokeskus. Helsinki.
- SVT Työmarkkinat 1993: 7. *Työvoimatilasto. Tietoja työllisyydestä, työttömyydestä ja työvoimasta vuosilta 1961–1991*. Tilastokeskus. Helsinki.
- SVT Työmarkkinat 1993: 17. *Työvoimatilasto 1992*. Tilastokeskus. Helsinki.
- SVT Työmarkkinat 1999: 21. *Työvoimatilasto 1998*. Tilastokeskus. Helsinki.
- SVT Työmarkkinat 2000: 14. *Työvoimatilasto 1999*. Tilastokeskus. Helsinki.
- SVT Väestö 1988: 6. *Väestön ikärakenne kunnittain 31.12.1987*. Tilastokeskus. Helsinki.
- Teollisuuden osaamistarveluotain 2/98*. ESR. Teollisuuden ja Työnantajain Keskusliitto.
- The Knowledge-Based Economy. Organisation for Economic Co-Operation and Development*. General Distribution OECD/GD(96)102. Paris. http://www.oecd.org/elsti/s_t/inte/prod
- Tiedolla tietoyhteiskuntaan II*. (1999) Tilastokeskus. Yliopistopaino. Helsinki.
- Tiedon valtateiltä luovuuden lähteille. Inhimillinen näkökulma tietoyhteiskunnan työpolitiikkaan*. Tietoyhteiskuntatiimi 12.1 1999. Työministeriö. Hakapaino Oy. Helsinki.
- Tietoyhteiskunnasta osaamisyhteiskuntaan. Innovatiivisuudella työllisyyttä*. Tietoyhteiskuntatiimin loppuraportti ja ehdotukset. (2000) Työministeriö. Edita Oy. Helsinki.
- Tietoyhteiskunta-asiain neuvottelukunta. Pöytäkirja 7.2.2001*. Valtiovarainministeriö.
- Tilastokeskus, *Tilastouutiset 2001: 092*. Aikuiskoulutuksessa runsaat 1,7 miljoonaa henkilöä. <http://www.tilastokeskus.fi/tp-toed/tiedotteet/v2001/092kous.html>
- Tilastokeskus, *Tilastouutiset 2001: 036*.
- Torres-Gil, Fernando (1992) *The New Aging. Politics and Change in America*. Auburn House. Westport.
- Toulmin, Stephen (1990) *Kosmopolis. Kuinka uusi aika hukkas humanismin perinnön?* WSOY. Juva.
- Tregaskis, Olga (1997) 'The "Non-Permanent" Reality!', *Employee Relations* 6 (19), 535–554.
- TT:n koulutuspoliittiset teesit 2000*. Teollisuuden ja Työnantajain Keskusliitto.
- Tuijnman, Albert (1995) 'The Importance of Literacy on OECD Countries', teoksessa *Literacy, Economy and Society. Results of the First International Adult Literacy Survey*. Pariisi/Ottawa: OECD & Statistics Canada. Paris.
- Tuominen, Eila (2000) *Muuttuva aktiivi-ikä ja eläketurva. Työllisen ajan muutokset elinkaarella viime vuosikymmeninä*. Raportteja 21. Eläketurvakeskus. Helsinki.
- Tuominen, Marja (1991) *"Me kaikki ollaan sotilaiden lapsia". Sukupolvihegemonian kriisi 1960-luvun suomalaisessa kulttuurissa*. Otava. Helsinki.
- Tuomisto, Jukka (1998) *Keskitetystä aikuiskoulutussuunnittelusta markkinoiden ohjaukseen ja takaisin?* URL: <http://elektra.helsinki.fi/se/a/0358-6197/18/4/keskitet.pdf>
- Työllisyyskertomus*. Työhallinnon julkaisuja 249. Työministeriö. Helsinki.
- Työmarkkinoiden muutospainheet ja työmarkkinoiden toimivuuden parantaminen*. Talousneuvoston työryhmäraportti. (1998) Valtioneuvoston kanslian julkaisuja 1. Edita. Espoo.
- Työolobarometrit, lokakuu 1993–1999. Työministeriö. Helsinki.
- Törmälehto, Veli-Matti (1998) 'Tuloerot kasvussa muuallakin', *Hyvinvointikatsaus* 2, 7–8.
- Törmälehto, Veli-Matti (2000) 'Omaisuuksien tulot ja tulonjako – mikä muuttui?', *Hyvinvointikatsaus Spesiaali*, 10–16.
- Uusitalo, Hannu (2000) 'Tuloerot kasvaneet jo kolmena peräkkäisenä vuonna', teoksessa Nurminen, Eija (toim.) *Sosiaalipolitiikan lukemisto*. Palmenia. Tampere, 219–242.
- Uusitalo, Roope (1999) 'Lyhyt katsaus koulutustutkimukseen', teoksessa Hjerppe, Reino & Ilmakunnas, Seija & Valppu, Pirkko & Voipio, Iikka B. *Hyvinvointivaltio 2000-luvun kynnyksellä*. VATT-vuosikirjan 1999 artikkelit. VATT-julkaisuja 28:2. Valtion taloudellinen tutkimuskeskus. J-Paino Oy. Helsinki, 105–116.
- Vaattovaara, Mari (1999) 'Sosiaalisen erilaistumisen dynamiikka pääkaupunkiseudulla', *Yhteiskuntapolitiikka* 2 (64), 120–130.
- Valkonen, Tapani (1994) 'Työikäisen väestön vanheneminen', teoksessa Kuusinen, Jorma (toim.) *Ikääntyminen ja työ*. Työterveyslaitos. WSOY. Helsinki, 16–26.
- Valkonen, Tapani & Nikander, Timo (1990) 'Vanhojen ikäluokkien koon ja rakenteen muutokset',

- teoksessa Pohjolainen, Pertti & Jylhä, Marja (toim.) *Vanheneminen ja elämäntietä. Sosiaaligerontologian perusteita*. Weilin + Göös. Helsinki.
- Vartiainen, Perttu (1998) *Suomalaisen aluepolitiikan kehitysvaiheita*. Aluekehitysosaston julkaisu- ja 6. Sisäasiainministeriö. Helsinki.
- Vattimo, Gianni (1991) *Läpinäkyvä yhteiskunta*. Gaudeamus. Helsinki.
- Vihreä kirja (1996) *Eläminen ja työ tietoyhteiskunnassa, ihmisläheisyys etusijalle*. (KOM/96) 389 lopullinen. EU-komissio.
- Viinamäki, Leena (1999) *Periodielämä? Tutkimus vuonna 1966 syntyneiden opiskelu- ja työssäkäyntireiteistä*. Acta Universitatis Lapponiensis 26. Lapin yliopisto. Rovaniemi.
- Vähätalo, Kari (1998) *Työttömyys ja suomalainen yhteiskunta*. Gaudeamus. Tampere.
- Väisänen, Raija (1995) *Työelämän turvattuus, sen syyt ja hallintakeinot. Tutkimus ydinkeskäisistä työntekijöistä Kuopion läänissä*. Yhteiskuntatieteiden julkaisuja E 28. Kuopion yliopisto. Kuopio.
- Wallace, Claire (1987) *For Richer, for Poorer. Growing up in and out of Work*. Tavistock. London.
- Windolf, Paul & Wood, Stephen (1988) (With assistance from Hohn, H.W. & Manwaring, T.) *Recruitment and Selection in the Labour Market. A Comparative Study of Britain and West Germany*. Avebury. Cambridge.
- World Employment Report (2001) *Life at Work in the Transformation Economy*. ILO. Geneva.
- Åberg, Rune (1988) *Distributive Mechanisms of the Welfare State. A Formal Analysis and an Empirical Application*. Umeå Studies in Sociology 96. Umeå Universitet. Umeå.

Liitteet

Liitetaulukko 1. Työhön osallistumisen asteet koulutusasteen ja ikäryhmän mukaan vuosina 1989, 1993 ja 1997.

Ikä-ryhmät	Miehet														
	Ei perusast. jälk. koul.			Alempi keskiaste			Ylempi keskiaste			Korkea-aste			Yhteensä		
	89	93	97	89	93	97	89	93	97	89	93	97	89	93	97
21-24-v.	80,3	75,2	67,7	87,4	83,1	79,1	59,2	52,1	51,4	66,2	69,3	78,5	74,3	65,8	61,4
25-34-v.	86,3	86,5	85,3	93,6	92,0	91,9	88,2	82,5	83,6	95,6	90,3	93,7	91,1	88,4	88,8
35-44-v.	89,2	85,8	85,6	93,3	91,9	92,0	95,6	93,7	92,7	97,3	95,1	94,9	92,7	90,8	91,1
45-54-v.	83,0	82,5	81,7	86,9	86,4	86,8	91,2	87,5	88,0	95,2	92,2	91,2	86,3	85,6	85,7
55-64-v.	39,0	39,2	39,3	50,0	48,3	49,3	58,2	49,3	50,6	69,6	58,2	53,7	44,4	43,4	44,2
21-64-v.	72,6	70,7	69,6	89,1	86,7	85,2	81,6	76,9	76,5	92,6	88,0	88,0	81,6	79,3	78,9

Ikä-ryhmät	Naiset														
	Ei perusast. jälk. koul.			Alempi keskiaste			Ylempi keskiaste			Korkea-aste			Yhteensä		
	89	93	97	89	93	97	89	93	97	89	93	97	89	93	97
21-24-v.	70,0	57,4	48,4	73,2	67,9	60,7	61,1	48,1	46,4	81,4	81,6	79,8	67,0	56,7	52,8
25-34-v.	76,6	71,2	70,1	81,5	78,1	77,3	83,9	77,2	76,1	89,9	85,0	85,7	82,5	78,1	78,2
35-44-v.	85,5	83,4	82,7	89,2	87,0	87,7	91,3	88,5	89,8	92,2	92,0	93,2	88,7	87,2	88,5
45-54-v.	81,7	83,2	82,4	88,0	87,6	87,8	91,9	89,8	90,1	94,2	93,5	93,3	85,6	86,7	87,0
55-64-v.	36,8	38,9	38,9	48,7	47,8	48,0	50,7	50,9	56,6	66,7	54,9	58,8	41,1	42,5	44,5
21-64-v.	66,7	65,5	63,9	81,0	78,9	78,2	79,5	74,8	75,2	89,1	86,3	86,8	75,9	74,5	75,0

Liitetaulukko 2. Työikäisten tulotaso indeksitarkasteluna koulutusasteen mukaan vuosina 1988 ja 1997.

Taustatietoja	21–64-vuotiaat			
	Työvoimassa		Työvoiman ulkopuolella	
	1988	1997	1988	1997
Henkilöä	92,4	100,0*	36,9	44,1
Miehet	107,4	112,6	46,2	51,4
Naiset	82,0	91,9	32,3	39,6
Miehet:				
Ei perusast. jälk. koul.	99,3	97,7	47,3	55,0
Alempi keskiaste	99,3	106,3	46,2	55,0
Ylempi keskiaste	116,6	113,5	32,3	32,4
Korkea-aste	179,0	168,5	105,1	107,2
Naiset:				
Ei perusast. jälk. koul.	78,5	83,8	33,5	43,2
Alempi keskiaste	76,2	84,7	33,5	40,5
Ylempi keskiaste	85,4	92,8	24,2	28,8
Korkea-aste	124,7	121,6	53,7	49,5

*Työvoimaan vuonna 1997 kuuluvien valtionveronalaisten tulojen mediaani 112 600 mk = 100.

Liitetaulukko 3. Työllisyysasteet koulutusasteen ja ikäryhmän mukaan vuosina 1989, 1993 ja 1997.

Ikä-ryhmät	Miehet														
	Ei perusast. jälk. koul.			Alempi keskiaste			Ylempi keskiaste			Korkea-aste			Yhteensä		
	89	93	97	89	93	97	89	93	97	89	93	97	89	93	97
21-24-v.	73,0	34,7	44,9	81,9	47,8	61,1	56,7	34,5	43,2	64,2	39,2	66,4	69,7	38,0	48,3
25-34-v.	80,2	55,7	61,4	88,9	66,2	76,1	86,2	67,5	74,9	94,0	76,8	87,4	87,0	66,2	75,4
35-44-v.	84,8	63,6	67,4	88,5	69,4	78,0	93,5	80,9	84,2	96,2	88,3	91,2	89,0	72,4	79,0
45-54-v.	79,2	64,1	66,8	83,0	68,5	71,9	88,9	76,0	79,3	94,3	86,1	86,4	83,0	70,1	73,2
55-64-v.	37,1	28,2	26,2	46,9	35,1	34,4	56,7	37,5	37,8	68,6	53,0	47,9	42,4	32,6	31,7
21-64-v.	68,7	50,7	52,9	84,4	64,0	70,2	79,5	62,6	67,7	91,4	79,0	82,8	78,1	61,0	66,2

Ikä-ryhmät	Naiset														
	Ei perusast. jälk. koul.			Alempi keskiaste			Ylempi keskiaste			Korkea-aste			Yhteensä		
	89	93	97	89	93	97	89	93	97	89	93	97	89	93	97
21-24-v.	64,2	32,1	33,0	67,6	40,9	46,0	58,6	34,1	39,7	79,9	48,3	58,6	63,0	36,3	41,9
25-34-v.	72,6	50,1	49,7	77,6	59,9	62,2	82,0	64,1	66,5	88,4	73,3	76,7	79,6	62,4	66,0
35-44-v.	82,4	66,5	66,0	85,3	70,3	73,4	90,0	77,4	81,0	91,2	86,0	87,7	85,9	73,5	77,1
45-54-v.	78,3	69,3	69,3	84,7	73,3	74,5	90,4	81,2	81,7	93,5	89,8	89,4	82,7	74,8	76,0
55-64-v.	34,2	29,0	25,1	45,6	37,5	33,5	49,6	43,4	46,4	66,1	53,2	55,4	38,7	33,3	31,9
21-64-v.	63,4	51,2	49,2	77,1	62,4	64,0	77,7	62,9	66,6	87,9	78,3	80,1	73,0	60,9	63,3

Liitetaulukko 4. Työlliseen työvoimaan siirtyneet henkilöt sisääntuloliikkuvuuden mukaan vuosina 1989–1998.

Vuosi	Työlliseen työvoimaan siirtyneet					
	Työvoiman ulkopuolelta		Työttömästä työvoimasta		Yhteensä	
	Henkilöä	%	Henkilöä	%	Henkilöä	%
1989	108 640	66,0	55 860	34,0	164 500	100,0
1990	103 540	71,4	41 540	28,6	145 080	100,0
1991	79 900	64,4	44 220	35,6	124 120	100,0
1992	62 840	44,3	79 060	55,7	141 900	100,0
1993	62 620	41,3	88 940	58,7	151 560	100,0
1994	73 420	34,3	140 540	65,7	213 960	100,0
1995	84 740	41,9	117 380	58,1	202 120	100,0
1996	87 280	44,6	108 500	55,4	195 780	100,0
1997	92 040	43,3	120 380	56,7	212 420	100,0
1998	97 360	48,7	102 780	51,4	200 140	100,0

Liitetaulukko 5. Työllisestä työvoimasta poistuneet henkilöt poistumaliikkuvuuden mukaan vuosina 1989–1998.

Vuosi	Työllisestä työvoimasta poistuneet							
	Työvoiman ulkopuolelle		Työttömään työvoimaan		Täyttänyt 65 vuotta		Yhteensä	
	Henkilöä	%	Henkilöä	%	Henkilöä	%	Henkilöä	%
1989	109 920	70,0	40 480	25,8	6 740	4,3	157 140	100,0
1990	117 480	61,5	67 040	35,1	6 420	3,4	190 940	100,0
1991	114 520	41,0	158 260	56,7	6 300	2,3	279 080	100,0
1992	98 520	35,2	174 480	62,4	6 580	2,4	279 580	100,0
1993	106 640	38,8	162 280	59,1	5 660	2,1	274 580	100,0
1994	84 120	44,1	102 020	53,5	4 680	2,5	190 820	100,0
1995	88 540	44,0	107 680	53,5	4 920	2,5	201 140	100,0
1996	85 700	44,5	103 200	53,6	3 640	1,9	192 540	100,0
1997	68 240	46,1	76 860	51,9	2 900	2,0	148 000	100,0
1998	70 880	45,9	80 740	52,3	2 920	1,9	154 540	100,0

Liitetaulukko 6. Normaalityösuhteeseen työllistyneiden ja työttömään työvoimaan kuuluvien koulutus rakenne vuonna 1997.

Taustatietoja	Normaalityösuhteeseen työllistyneet			Työtön työvoima
	Työvoiman ulkopuolelta	Palkansaaja- asemasta	Työttömyydestä	
Henkilöä	11 640	125 880	8 300	363 820
Ei perusast. jälk. koul. %	12,9	17,6	17,4	39,0
Alempi keskiaste %	24,2	30,7	38,8	36,6
Ylempi keskiaste %	33,9	27,2	25,8	16,1
Korkea-aste %	29,0	24,1	18,1	8,4

Liitetaulukko 7. Työttömänä vuoden aikana olleiden pysyvyyntaulu.

Epävakaas	Työttömänä vuoden aikana		Työttömänä väh. 6 kk vuoden aikana	
	Henkilöä	%	Henkilöä	%
11 vuotta	42 800	1,8	4 360	0,2
10 vuotta	36 080	1,5	9 840	0,4
9 vuotta	44 620	1,9	15 600	0,7
8 vuotta	64 300	2,7	28 940	1,2
7 vuotta	74 800	3,2	45 200	1,9
6 vuotta	83 920	3,6	56 520	2,4
5 vuotta	91 700	3,9	64 080	2,7
4 vuotta	102 940	4,4	77 700	3,3
3 vuotta	125 960	5,3	101 140	4,3
2 vuotta	140 929	6,0	139 980	5,9
1 vuotta	166 500	7,0	170 140	7,2
0 vuotta	1 388 740	58,8	1 649 780	69,8
Yhteensä	2 363 280	100,0	2 363 280	100,0

Liitetaulukko 8. Työvoimaan kuuluvien valtionveronalaiset mediaanitulot (mk) sekä verollisten tulonsiirtojen ja ansiotulojen osuus verotettavista tuloista desiileitän vuonna 1988.

Desiili	Valtionveronalaisten tulojen mediaani	Tulonsiirrot %	Ansiotulot* %
1. desiili	28 596	20,1	69,7
2. desiili	58 492	14,8	83,3
3. desiili	77 989	7,0	92,0
4. desiili	89 688	3,9	95,2
5. desiili	100 086	2,9	96,3
6. desiili	109 185	2,3	96,9
7. desiili	122 183	2,1	97,1
8. desiili	137 781	1,9	97,2
9. desiili	165 077	1,7	97,3
10. desiili	231 368	1,3	96,8

*Palkkatulot + yrittäjätulot.

Liitetaulukko 9. Työvoimaan kuuluvien taustatietoja desiileitän vuonna 1998.

Taustatietoja	Desiili									
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Keski-ikä	38,8	38,7	38,7	39,2	40,4	41,2	41,7	42,2	43,2	44,9
Miehet %	53,0	41,5	40,9	36,4	37,3	45,2	52,0	62,8	69,0	78,2
Avi(o)pari ilman lapsia %	20,8	25,2	26,3	26,0	25,1	24,4	24,0	23,4	23,0	23,0
Avi(o)pari ja lapsia %	36,6	41,4	46,3	48,4	49,7	49,5	50,4	52,6	54,2	59,0
Yksinhuoltajat %	10,5	9,8	8,6	7,9	7,7	7,3	7,1	6,0	5,4	4,2
Yksin elävät %	32,2	23,5	18,7	17,6	17,4	18,9	18,5	18,0	17,3	13,8
Palkansaajat %	23,2	44,6	60,9	81,3	89,2	91,2	92,1	91,7	91,3	85,6
Normaalityösuhde %	6,1	13,4	30,4	62,2	77,9	82,9	85,1	84,2	82,2	80,2
Yrittäjät %	22,2	15,2	13,0	9,1	6,0	5,6	5,5	6,6	7,6	13,6
Työttömät* %	54,5	40,2	26,1	9,7	4,7	3,3	2,4	1,7	1,1	0,8
Koko vuoden työttömyys %	26,2	13,2	7,4	1,6	0,6	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2

* Pääasiallisen toiminnan mukaan.

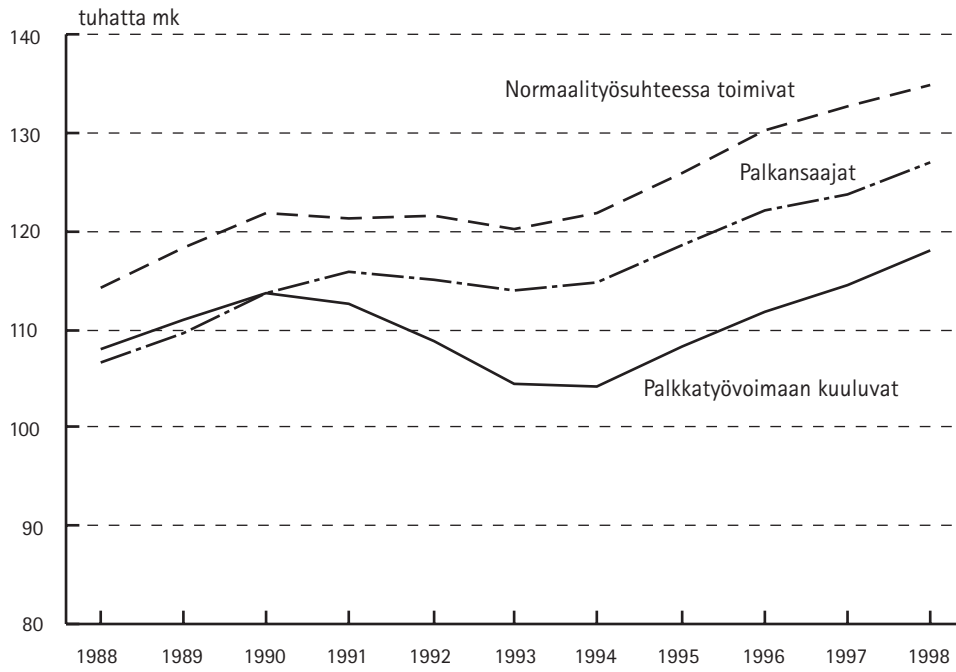
Liitetaulukko 10. Kumuloituvaa huono-osaisuutta (tiukan kriteerin mukaan) selittävä logistinen regressiomalli vuosina 1988 ja 1997.

Selittävä muuttuja	Vuosi 1988		Vuosi 1997	
	Ristitulosuhde	p-arvo	Ristitulosuhde	p-arvo
<i>Nainen</i>	1,0	..	1,0	..
Mies	1,4	0,0011	1,2	0,0001
<i>55-64-vuotiaat</i>	1,0	..	1,0	..
45-54-vuotiaat	0,9	0,4123	0,4	0,0001
35-44-vuotiaat	0,7	0,0221	0,4	0,0001
25-34-vuotiaat	0,4	0,0001	0,3	0,0001
21-24-vuotiaat	0,4	0,0001	0,2	0,0001
<i>Ei perusasteen jälkeistä koulutusta</i>	1,0	..	1,0	..
Alempi keskiaste	0,7	0,0003	0,6	0,0001
Ylempi keskiaste	0,3	0,0001	0,3	0,0001
Korkea-aste	0,2	0,0001	0,1	0,0001
<i>Av(i)opari ilman lapsia</i>	1,0	..	1,0	..
Av(i)opari ja lapsia	1,0	0,8061	0,9	0,0392
Äiti ja lapsia	1,9	0,0015	1,9	0,0001
Isä ja lapsia	1,3	0,5147	1,7	0,0001
Yksin elävät	2,0	0,0001	2,0	0,0001
<i>Ei alaikäisiä lapsia</i>	1,0	..	1,0	..
Yksi alaikäinen lasta	0,5	0,0001	0,6	0,0001
Kaksi alaikäistä lasta	0,6	0,0077	0,6	0,0001
Kolme tai useampia alaikäisiä lapsia	0,7	0,1524	0,6	0,0001
<i>Omistaa talon tai osakkeen</i>	1,0	..	1,0	..
Työ- tai virkasuhdeasunto	0,8	0,2840	0,9	0,1795
Vuokra-asunto	2,5	0,0001	2,3	0,0001
Muu tilanne	3,4	0,0001	2,6	0,0001
<i>Maaseutumainen kunta</i>	1,0	..	1,0	..
Taajaan asuttu kunta	0,6	0,0074	0,8	0,0008
Kaupunkimainen kunta	0,8	0,0956	0,9	0,0752
<i>Maakunnan työllisyysaste vähintään sama kuin maassa keskimäärin</i>	1,0	..	1,0	..
Maakunnan työllisyysaste jonkin verran alle maan keskiarvon	1,2	0,2029	1,4	0,0001
Maakunnan työllisyysaste selvästi alle maan keskiarvon	1,5	0,0004	1,7	0,0001

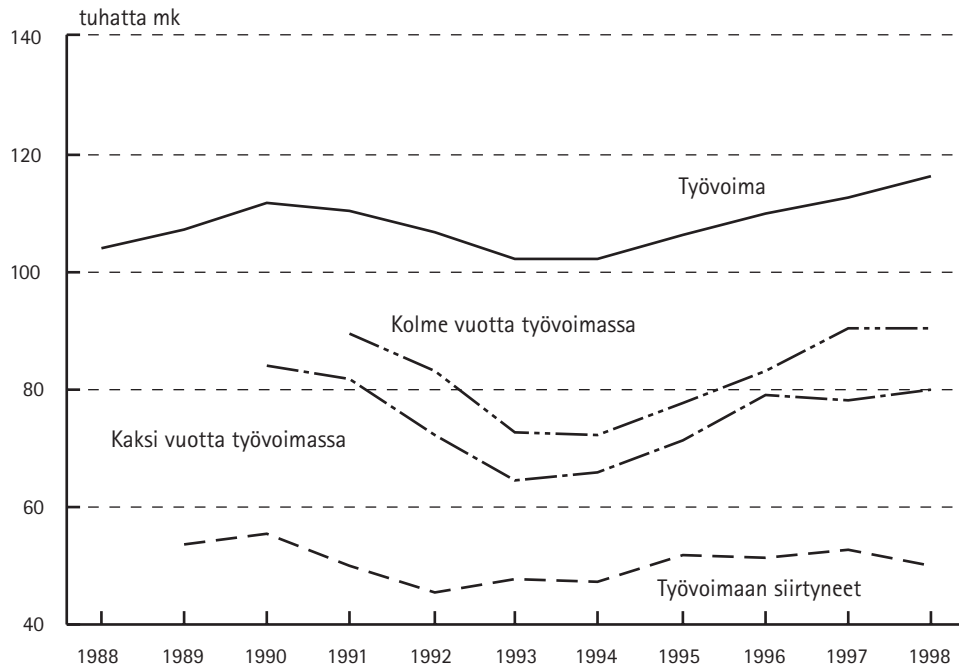
Malli (1988): Pearson Chi2 110241.5; vapausasteet 100 160.

Malli (1997): Pearson Chi2 101941.3; vapausasteet 102 630.

Liitekuvio 1. Kaikkien palkkatyövoimaan kuuluvien ja heistä erikseen palkansaajien ja normaalityösuhteessa toimineiden valtionveronalaiset mediaanitulot vuosina 1988–1998.

Liitekuvio 2. Koko työvoiman ja eri aikoja työvoimaan kuuluneiden valtionveronalaiset mediaanitulot vuosina 1988–1998.

Liitekuvio 3. Vähintään vuoden* työttömänä olleiden osuus koulutusasteen mukaan vuosina 1990–1998.

*Työttömyyden yhteenlaskettu kesto kahden vuoden aikana.

